

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

„Implementacje strategii” zmiany

pod redakcją Anny Jach

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

„Implementacje strategii” zmiany

ROSJA

Wczoraj, dziś i jutro

Polityka – Kultura – Gospodarka – Religia

Pod redakcją Joachima Dieca, Anny Jach i Michała Kuryłowicza

Tom 21

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

„Implementacje strategii” zmiany

pod redakcją Anny Jach

Kraków

Copyright by individual authors, 2017

Recenzent
prof. dr hab. Andrzej Czajowski

Redakcja
Joanna Hańczkiewicz

Projekt okładki
Dorota Furas

ISBN 978-83-7638-902-8

DOI: <https://doi.org/10.12797/9788376389028>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

Pamięci Profesora Andrzeja Chodubskiego poświęcam

Anna Jach

Kraków 2017

Spis treści

Rozdział 1

Anna Jach

Proces „implementacji strategii” rewolucji – koncepcje, metody, doświadczenia	9
--	---

Rozdział 2

Karolina Maćko

Proletariaccy jakobini – rewolucja francuska i przewrót październikowy w perspektywie porównawczej. Ideały Wielkiej Rewolucji 100 lat później	31
---	----

Rozdział 3

Sebastian Torlop

Geopolityczne znaczenie Syberii w perspektywie globalnego ocieplenia	45
---	----

Rozdział 4

Witalii Kariev

Autonomiczno-federacyjne koncepcje Wołodymyra Wynnyczenki w kontekście polityki jego rządu wobec Rządu Tymczasowego	59
---	----

Rozdział 5

Dymitr Romanowski

Historia, polityka a zbawienie	71
--------------------------------------	----

Rozdział 6

Aleksandr Sungurow

Rosyjskie i radzieckie tradycje udziału przedstawicieli środowiska akademickiego w polityce: Władimir Wiernadski, Andriej Sacharow i inni	81
---	----

Rozdział 7

Kinga Osierda

- Współczesne *Беспризорные дети* – przedstawienie
 problemu samotności wśród rosyjskich dzieci 91

Rozdział 8

Katarzyna Duda

- Niewolnicy wolności (Swietłana Aleksijewicz, *Czasy
 secondhand. Koniec czerwonego człowieka*) 101

Rozdział 9

Elżbieta Żak

- Karnawał rewolucji (Olga Sławnikowa, 2017) 113

Rozdział 10

Michał Kuryłowicz

- Rewolucja oraz dzieje ZSRR w perspektywie rosyjskiej
 edukacji historycznej 125

Rozdział 11

Roman Sawienkow

- Rewolucja z 1917 roku w procesach politycznych
 współczesnej Rosji 137

Rozdział 12

Irina Orłowa

- Tworzenie mechanizmów samoregulacji i kształtowanie
 systemu demokracji we współczesnej Rosji 145

Rozdział 13

Anna Jach

- Pieriestrojka* – reformowanie spuścizny rewolucji 157

Rozdział 14

Rafał Lisiakiewicz

- Model gospodarczy Rosji Putina a spuścizna
 potransformacyjna. 189

Rozdział 15

Anna Jach

- „Implementacje strategii” zmiany. Próba bilansu 205

- Bibliografia 217

- Noty o autorach 231

ANNA JACH <http://orcid.org/0000-0002-3748-5406>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 1

Proces „implementacji strategii” rewolucji – koncepcje, metody, doświadczenia

Proces „implementacji strategii” rewolucji w XX-wiecznej Rosji – od formułowanych koncepcji, poprzez metody wdrażania jej założeń w życie, aż do pozyskanych wyników i określenia następstw – prowadzi do konkluzji o pragmatycznym charakterze tego zjawiska z punktu widzenia sił nim zarządzających. Określenie skuteczności metody rewolucji jako środka przebudowującego dotychczasowy układ stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych nie jest zadaniem łatwym, albowiem w przeciwieństwie do klasycznego ujęcia „implementacji strategii” nie mamy tu do czynienia ani ze zrównoważonym środowiskiem makroekonomicznym, ani z organizacją o uporządkowanej strukturze wewnętrznej. Tym bardziej nie jest możliwy zabieg służący ustaleniu choćby przybliżonego stopnia koincydencji (Lisiński, 2004, s. 35-43). Rewolucja jako zjawisko żywiołowe zawiera w sobie potężny arsenał środków oddziaływania, których następstw nie da się przewidzieć, co wynika w pierwszym rzędzie z wielości przyczyn jej zaistnienia. Z tego też powodu nie można również określić sprawstwa w postaci jednej tylko siły politycznej czy ugrupowania. Zatem „implementacja strategii”

rewolucji musiała w pierwszym rządzie prowadzić do sformułowania celów i koncepcji jej realizacji, poprzez wdrażanie jej w życie, aż do jej następstw włącznie. Implementacja definiowana jako logiczne uzupełnienie procesu formułowania i wyboru strategii rewolucji prowadziła do przekształcenia jej w zestaw działań realizowanych w poszczególnych jednostkach i komórkach organizacyjnych struktury. W konsekwencji doszło do uporządkowania relacji hierarchicznych, funkcjonalnych, technicznych i informacyjnych pomiędzy tymi jednostkami i komórkami (Szarucki, 2013, s. 336).

Przedstawione powyżej kryteria „implementacji strategii” rewolucji zostały zrealizowane przez partię bolszewików, która mimo braku poparcia zarówno wewnątrz kraju, jak i poza jego granicami zdołała przejąć stery władzy nad krajem. Uznając nieuchronność rewolucji w budowie socjalizmu w Rosji (później Włodzimierz Lenin będzie w swoich przemówieniach odwoływał się do hasła „komunizmu”), bolszewicy wprowadzili w życie plan budowy państwa opartego na czterech filarach: partii komunistycznej, ideologii komunistycznej i policji politycznej (CzeKa i jej późniejsze emanacje), a także w późniejszym okresie – armii. Stanowiły one fundament dla funkcjonowania przez blisko 70 lat pierwszego w historii państwa komunistycznego.

Rewolucja jako radykalna „zmiana społeczna i polityczna, charakteryzująca się łamaniem prawa i nielegalnym obaleniem dotychczas istniejącego porządku politycznego w celu zastąpienia go innym” (Wielomski, 2005, s. 252) okazała się dla XX-wiecznej Rosji pewnego rodzaju znamieniem czasu. Owo „zaburzenie” (*disturbance*), jak określał rewolucję 1917 roku w Rosji Pitirim Sorokin (Sorokin, 2017, s. 602-603), miało swoją zakładaną logikę, która w pełni odpowiadała założeniom programowym partii bolszewickiej. Bolszewicy, co warto podkreślić, w przeciwieństwie do pozostałych ugrupowań politycznych mieli dość zwarty, wypracowany program przejęcia władzy przy wykorzystaniu wytworzonej sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej. Wsparcie finansowe oraz logistyczne (przerzucenie „zaplombowanym” pociągiem Lenina do Piotrogradu) udzielone ze strony Niemiec bolszewikom umożliwiło im realizację wcześniej wypracowanych założeń. Była to jedna z ważkich przesłanek procesu przygotowawczego implementacji strategii rewolucji.

Warunki dla przeprowadzenia rewolucji na arenie rosyjskiej były dla partii bolszewickiej optymalne. Sytuację rewolucyjną determinowały dynamicznie zachodzące przeobrażenia społeczne i ustrojowe na arenie europejskiej i światowej, które spowodowały, iż zapóźnienie Rosji stawało się coraz bardziej widoczne. Klęska w wojnie rosyjsko-japońskiej (1904-1905), zaniechanie przez cara Mikołaja II reform prowadzących do przekształcenia się samodzierżawia w monarchię konstytucyjną (pierwsza burżuazyjno-demokratyczna rewolucja rosyjska 1905 roku), następnie klęski ponoszone w Wielkiej Wojnie (1914-1917), a zwłaszcza utrata dobrze rozwiniętych gospodarczo prowincji zachodnich, spowodowały w Rosji kryzys gospodarczy, który w błyskawicznym tempie przekształcił się w kryzys samowładztwa. Coraz częściej były słyszalne żądania reform i likwidacji władzy cara. Obraz ten dopełniały strajki robotników, burzliwe manifestacje i demonstracje antywojenne, jak również liczne starcia młodzieży akademickiej i chłopów z policją oraz wojskiem. W konsekwencji w marcu 1917 roku, w atmosferze narastającego wrzenia społecznego i postępującego rozkładu struktur państwowych, doszło do wybuchu drugiej rewolucji rosyjskiej. Rewolucja lutowa, w wyniku której obalono carat, dokonała się przy aprobacie wszystkich sił politycznych kraju, ale przede wszystkim z udziałem społeczeństwa rosyjskiego. Ten oddolny zryw skutkowało wprowadzeniem w miejsce reżimu samodzierżawnego ustroju republikańskiego wzorowanego na demokracjach Zachodu.

Trzecia rewolucja rosyjska 1917 roku, określana w dzisiejszej Rosji jako „Wielka Rewolucja Rosyjska” (Andreev, 2017), w wyniku której władzę na drodze zamachu stanu przejęli bolszewicy na czele z Włodzimierzem Leninem, została wywołana nierozwiązanymi przez dotychczasowe władze problemami: przedłużającą się wojną i brakiem zaopatrzenia w podstawowe produkty żywnościowe, ubrania, materiały budowlane, a także kryzysem gospodarczym objawiającym się zapóźnieniem w dziedzinach technologii i uprzemysłowienia oraz gospodarką całkowicie wyeksploatowaną przez produkcję na potrzeby wojenne oraz kryzysem społeczno-politycznym. Sytuację zdeterminowały również nieudana ofensywa rosyjska w lipcu 1917 roku zakończona masowymi dezercjami z armii i nierozwiązana w dalszym ciągu kwestia agrarna. W tych okolicznościach niemająca do tej pory szerszego po-

parcia społecznego partia bolszewicka zrealizowała swój plan przejęcia władzy w nocy z 6 na 7 listopada 1917 roku, właściwie bez walki. Dla Rosji bolszewicki zamach stanu oznaczał koniec krótkotrwałego epizodu rządów demokratycznych, zapoczątkowując tym samym długą i krwawą wojnę domową, zakończoną dopiero w 1920 roku. Na gruzach carskiej Rosji Rurykowiczów i Romanowów powstała Rosja radziecka, będąca kontynuatorką dwu uprzednich bytów politycznych, aczkolwiek funkcjonującą na odmiennych zasadach.

Zagarnięcie władzy przez bolszewików w wyniku przewrotu politycznego stało się punktem wyjścia do budowy nowej państwowości opartej na dogłębnie zrealizowanej przebudowie struktury społecznej społeczeństwa rosyjskiego (Tabacznikow et al., 2004, s. 60). Towarzyżyły jej działania, które zakładały na drodze tzw. pełzającej rewolucji (Smoleń, 2005, s. 261) nie tylko utrzymanie u steru władzy Lenina i jego stronników. Budowa nowej państwowości wymuszała na nich zastosowanie metod, które dla pozostałych partii politycznych były albo całkowicie niedopuszczalne (kadeci), albo dopuszczalne tylko w początkowym okresie (mienszewicy, eserowcy).

Wśród przyczyn, które ułatwiały bolszewikom dojście do władzy, a następnie jej przejęcie, znalazła się m.in. niechęć i rozczarowanie społeczeństwa demokracją parlamentarną, stojącą w jawnej sprzeczności z charakterystyczną dla rosyjskiej kultury politycznej bezkompromisowością, a także radykalizmem, zaciętością i skłonnością do rozwiązywania palących problemów społecznych „w sposób maksymalistyczny i natychmiastowo” (Tabacznikow et al., 2004, s. 60). Szczególnie ta cecha dała o sobie znać w trakcieciągącej się już od ponad trzech lat I wojny światowej. Podobnego zdania odnośnie do mechanizmów parlamentaryzmu „europejskiego” byli bolszewicy, którzy głównym swoim celem politycznym uczynili strategię bezpośrednich rządów ludu, uosabianych w praktyce przez „dyktaturę proletariatu”.

Przewrót bolszewicki wzorowany był na wcześniejszych tego rodzaju doświadczeniach, szczególnie Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Na temat podobieństw, ale także różnic wypowiedziała się **Karolina Maćko**, która poddała analizie obecność i aktualność ideałów Wielkiej Rewolucji 100 lat później. Autorka, opierając się na teorii Thedy Skocpol oraz podejściach strukturalnym i historyczno-porównawczym do rewolucji,

wskazała na cztery kryteria umożliwiające porównanie ze sobą obu „zaburzeń” – francuskiego i rosyjskiego – pod kątem „implementacji strategii” rewolucji jako wyniku geopolitycznej presji.

Zagadnieniem o znaczeniu rudymmentarnym dla „implementacji strategii” rewolucji było stworzenie jak najbardziej korzystnej sytuacji ekonomicznej. Wskutek rozchwiania gospodarki rosyjskiej, która przez ponad trzy lata trwającej Wielkiej Wojny nastawiona była w dominującej większości na zaspokojenie potrzeb militarnych państwa, palącą potrzebą okazało się znalezienie sposobu na uspokojenie sytuacji ekonomicznej. Oczywiście celem Lenina było stworzenie gospodarki opartej nie na założeniach rynkowych, ale na dominującej roli państwa w tym obszarze. Problemom rozwoju gospodarczego państwa rosyjskiego został poświęcony artykuł **Sebastiana Torłopa**, który poddaje analizie znaczenie obszaru syberyjskiego w perspektywie globalnego ocieplenia.

Związek Syberii z wdrażaną koncepcją budowy nowego komunistycznego państwa był nader oczywisty. Jako zaplecze dla rozwoju przemysłu wydobywczego oraz ciężkiego, Syberia stanowiła pilnie strzeżony zbiornik rezerw ludzkich oraz ekonomicznych. Z tego też powodu, na skutek grabieżczej polityki wobec regionu oraz łupieżczej względem potencjalnych korzyści surowcowych, władze Związku Radzieckiego całkowicie zaniedbały kwestie środowiska naturalnego. Problem ten ujrzał światło dzienne dopiero w dobie *pieriestrojki*, chociaż efekty przyspieszonej industrializacji państwa były dostrzegalne dużo wcześniej. Skażenie środowiska stało się jednym z głównych tematów procesu *głasnosti*, który przyczynił się z kolei do wzrostu świadomości społecznej w zakresie ochrony środowiska naturalnego.

Z drugiej strony, zainteresowanie Syberią wynikało z założenia o palącej potrzebie przebudowy struktury społecznej społeczeństwa rosyjskiego – z państwa o dominującej roli chłopstwa w państwo wysoko uprzemysłowione. Służyły temu podjęte radykalne kroki zmierzające do zlikwidowania starego porządku ekonomiczno-społecznego. Jednym z nich był „komunizm wojenny” – pierwsza próba zaprowadzenia reformy gospodarczej opartej na założeniach *Manifestu partii komunistycznej*, którego *credo* brzmiało: „pokonanie własności prywatnej” (Tabacznikow et al., 2004, s. 65). Dlatego też po raz pierwszy zainicjowano politykę przekształcania prywatnych gospodarstw rolnych w państwowe w ra-

mach kampanii rozkułaczania wsi i kolektywizacji. O ile nacjonalizacja ziem należących do właścicieli ziemskich nie budziła zastrzeżeń, o tyle taka sama strategia zastosowana w odniesieniu do chłopów zakończyła się buntem, masowymi protestami oraz antybolszewickimi powstaniem chłopskimi. Temu przez nikogo niekontrolowanemu wybuchowi niezadowolonia chłopskiego towarzyszyły inne symptomy świadczące o postępującym kryzysie władzy. W tych warunkach komunisci rozszerzyli kampanię komunizmu wojennego na pozostałe sfery życia państwowego. W ten sposób na płaszczyźnie politycznej wystąpiła omnipotencja państwowa przejawiająca się w zaprowadzeniu systemu monopartyjnego wraz z zakazem frakcyjności w partii komunistycznej oraz połączeniu organów partyjnych z państwowymi. Tak ukształtowana struktura władzy gwarantowała stabilność systemu aż do nastania *pieriestrojki*, która, chcąc uzdrowić państwo zgodnie z duchem leninowskiej moralności, w praktyce doprowadziła do jego całkowitego rozkładu.

Na kanwie przeobrażeń roku 1917 na scenie politycznej pojawiali się licznie politycy, których koncepcje budowy nowej struktury państwowej, chociaż mogły zakończyć się sukcesem, w przeważającej większości nie ujrzały światła dziennego. Tak było w przypadku rosyjskiego polityka ukraińskiego pochodzenia Wołodymyra Wynnyczenki. Do rozważań nad „implementacją strategii” rewolucji głos Wynnyczenki wnosi nową wartość, albowiem wypowiada się on w pierwszym rządzie jako doświadczony działacz rewolucyjny. Zdaniem Wynnyczenki w sporze o przyszły model państwa rosyjskiego największym zagrożeniem była koncepcja budowy państwa na bazie ideologicznej forsowanej przez bolszewików. Jak podkreśla **Witalii Kariiev**, autor opracowania o autonomiczno-federacyjnych koncepcjach Wynnyczenki, sam bohater, będąc pierwotnie zwolennikiem rewolucji, wręcz jej gorącym orędownikiem, „jawnie odrzucał sowiecko-bolszewicką wersję socjalizmu, nazywając ją głupią, dziką, pełną terroru, krwi, przemocy, niesamowitego cierpienia”. Samych z kolei bolszewików Wynnyczenko postrzegał nie jako tych, którzy dążyli do budowy socjalizmu, a jedynie jako tych, którzy wykorzystywali zawarte w tej szczytnej, bo zakładającej powszechną sprawiedliwość społeczną, koncepcji idee w walce o władzę. W politycznej myśli i rosyjskiej, i ukraińskiej kształtujących się pod wpływem idei ideałów „Października” Wołodymyr Wynnyczenko zapisał się jako wiel-

ki propagator *kolektokracji*, która to idea – w rzeczywistości całkowitego odrzucenia koncepcji federalistycznych na rzecz centralizacji władzy oraz podsycania rosyjskiego patriotyzmu, który przejawiał się w dominacji nacjonalizmu nad komunizmem – w praktyce nie była zdolna się urzeczywistnić. Niemożność „implementacji strategii” rewolucji w duchu tak pojmowanego socjalizmu opartego na bezprzymusowym przejściu od własności prywatnej ku kolektywnej zmusiła Wynnyczenkę do przymusowej emigracji w 1920 roku.

Innym elementem konstytuującym nową rzeczywistość po Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej był stosunek do sfery *sacrum* i *profanum* – uosabianych przez historię i politykę z jednej strony oraz zbawienie z drugiej. Zadania przedstawienia tego tematu podjął się **Dymitr Romanowski**, który w zaprezentowanej analizie określił źródła kryzysu tożsamości kulturowej człowieka. Podejmując próbę odróżnienia teologii politycznej od religii, autor wskazał na podstawowy objaw tego zjawiska – poczucie bezsensu i wynikający z tego cynizm. Jako konsekwencje eksperymentu „implementacji strategii” rewolucji przeprowadzonego na żywym ciele społeczeństwa rosyjskiego autor wskazał zniszczenie nie tylko podówczas chrześcijańskiej tradycji, lecz także idei filozoficznych i politycznych. Przywrócenie dawnego stanu rzeczy, sugeruje Dymitr Romanowski, jest zadaniem, z którym zobligowani są poradzić sobie współcześni decydenci rosyjscy.

Instrumentem, dzięki któremu możliwe staną się odbudowa podstaw tożsamości oraz przywrócenie poczucia przynależności do jednej wspólnoty narodowej, jest historia. W paradygmacie zaprezentowanym w artykule o historii, polityce i zbawieniu historia staje się *de facto* materiałem do tworzenia nowych mitów, w obecności których dużo trudniej odczytać skomplikowane problemy bieżących wydarzeń politycznych. Jednakże dopóty, dopóki społeczeństwo rosyjskie nie wydzwignie się z chaosu światopoglądowego, którego emanacją były: pogłębiający się kryzys wokół liberalnej demokracji, rozwarstwienie i polaryzacja społeczno-gospodarcza oraz konflikt między Wschodem a Zachodem uzupełniony o konflikt między Północą a Południem na kanwie odradzającego się fundamentalizmu islamskiego, jego kondycja duchowa i kulturowa nie odrodzi się. Źródłem inspiracji powinna się stać, w opinii autora, idea sprawiedliwości, będąca emanacją autentycznej prawdy,

która nadaje sens istnienia nie tylko człowiekowi i tworzonej przez niego wspólnocie, lecz także samej *polis*.

Budowa nowej rzeczywistości państwowej na gruncie implementacji strategii rewolucji nie była pozbawiona także chwil trudnych. Takimi okazały się momenty intensyfikacji wdrażanych w życie koncepcji, które w sposób radykalny zmieniały funkcjonowanie zarówno państwa, jak i społeczeństwa.

Od samego początku bolszewicy napotykali różnego autoramentu przeszkody na drodze urzeczywistnienia „strategii rewolucji”. Wyzwania, z którymi zmuszeni byli się zmierzyć, można wskazać w sposób enumeratywny. Po pierwsze, pilna potrzeba modernizacji państwa rosyjskiego poprzez przymusowe i przyspieszone przejście od społeczeństwa tradycyjnego agrarnego do współczesnego, wysoko uprzemysłowionego, które znajduje się pod stałą kontrolą ze strony państwa. Po drugie, trudności z wdrożeniem programu bolszewickiej przebudowy, które wynikały z zachowania jeszcze starego, poprzedniego, wojskowo-feudalnego systemu rosyjskiego samodzierżawia. Po trzecie, chaos wywołany nieumiejętną polityką w okresie tzw. dwuwładzy od marca do listopada 1917 roku, który spowodował niechęć do zachodniego modelu demokracji przedstawicielskiej. Po czwarte, stosunek do własności prywatnej i prawa, zgoła odmienny od tego, który charakteryzował państwa Zachodu, a obnażający słabość kapitalizmu w Rosji. Po piąte, struktura społeczna Rosji: robotnicy stanowili jedynie 11% społeczeństwa, chłopów ok. 80%, inni zaś resztę. Ten stan rzeczy nie mógł być tolerowany, dlatego bardzo szybko stał się przedmiotem „głębokiej troski” rządzących. Po szóste, specyfika socjokulturowego rozwoju społeczeństwa przywiązanego do tradycyjnego systemu aksjologicznego, przejawiającego się gminnym tradycjonalizmem, autorytarno-paternalistyczną tradycją, dążeniem do równości społecznej, skłonnością do konfrontacji. Dla Lenina powyższe świadectwo braku przywiązania społeczeństwa do instytucji, norm i wartości charakteryzujących społeczeństwo obywatelskie było raczej pozytywną cechą, aczkolwiek nie mogło ono ulec „bakcylovi” rewolucji burżuazyjnej. Z drugiej jednak strony, kiedy proces rewolucji światopoglądowej zakończył się dla bolszewików klęską, zastosowali oni już wcześniej znane, deklarowane w programie i stosowane metody zarządzania społeczeństwem. Populizm, kłamstwa, amoralizm

w strategii działania, manipulacje, terror na masową skalę – to tylko egzemplifikacja środków tzw. perswazji pozostających w gestii specjalnie do tego działania powołanej struktury: CzeKa.

Po siódme, trudność zapanowania nad upolitycznionymi zmarginalizowanymi i niezorganizowanymi masami ludności, która wzmagiała poczucie zagrożenia nie tylko pośród zwykłych obywateli. Dla decydentów ta niepoddana żadnej kontroli tłuszcza była równie niebezpieczna, albowiem stanowić mogła początek końca ich władzy. Odwrócenie uwagi poprzez zawieranie taktycznych czasowych sojuszy w celu rozwiązania nabrzmiałego problemu było jedną z cech charakterystycznych działania rewolucjonistów spod gwiazdy Lenina. Po ósme, udźwignięcie ciężaru rozwiązania przez komunistów wszystkich palących problemów kraju zarówno w polityce wewnętrznej (głód, bezrobocie, bunt chłopów, strajki, demonstracje, demoralizacja i rozkład armii, walki z wojskami Białych, interwencja zbrojna państw trzecich), jak i zagranicznej (natychmiastowe zakończenie wojny, „eksport” rewolucji na zewnątrz, wojna z Polską). Po dziewiąte, implementacja strategii rewolucji, u której podłoża ideologicznego leżały założenia odnoszące się do walki klasowej i dyktatury proletariatu. Cechami tej ideologii bolszewickiej były wysoki stopień świadomości co do realizacji własnych celów oraz zdyscyplinowanie i silna centralizacja struktury partii. Mozaikę tę powinny uzupełnić bezwzględność działania w połączeniu z elastycznością, a także energia i charyzmatyczność przywódców, którzy – dzięki zręcznej propagandzie – potrafili dotrzeć ze swoimi postulatami do różnych warstw społeczeństwa.

W powyższych okolicznościach stałego poczucia zagrożenia przez społeczeństwo i wszechogarniającego chaosu zawodowi rewolucjoniści, jak o sobie mówili, byli w stanie w ciągu jednej nocy przejąć stery państwa w swoje ręce i zainicjować proces „implementacji strategii” rewolucji w ujęciu leninowskim w życie.

Aleksandr Sungurow podjął się zadania przedstawienia problemu wzajemnych relacji środowiska akademickiego i władz państwowych oraz stosunku tegoż środowiska do bieżącej polityki – od wydarzeń roku 1917 poczynając, na dniu dzisiejszym kończąc. Stanowisko Sungurowa jest o tyle interesujące, że będąc przedstawicielem środowiska akademickiego, ukazuje on sposób myślenia ludzi nauki oraz ich stopień

uzależnienia od władz przez pryzmat inicjowanych odgórnie zmian wewnątrz systemu politycznego. Pytając o rolę społeczności akademickiej i eksperckiej w poszukiwaniu rozwiązań nabrzmiałych problemów trawiących dzisiejsze państwo rosyjskie, autor odwołuje się do rosyjskich i radzieckich tradycji partycypacji przedstawicieli ludzi świata nauki w politykę. Ich zaangażowanie w działalność społeczno-polityczną na początku XX wieku było jak najbardziej naturalne. Pojęcie naukowej, akademickiej wolności, bez której nie jest możliwe prowadzenie prawdziwych badań naukowych, uważano za równoznaczne z wolnością społeczną i obywatelską. Przykładem takiej postawy był wybitny badacz rosyjski, jeden z twórców współczesnej biochemii i nauk o biosferze – Władimir Wiernadski. Wieloletni działacz społeczny i polityczny, zwolennik autonomii uczelni i profesury oraz badań naukowych, po okresie emigracji w 1926 roku powrócił do Rosji, gdzie zaangażował się w rozwój badań naukowych. O szacunku, jakim cieszył się zarówno w kraju, jak i poza jego granicami, może świadczyć fakt, że jako jeden z nielicznych przedstawicieli świata akademickiego nigdy nie został oskarżony w politycznych procesach przeciwko radzieckim uczonym. Z drugiej strony, decydenci radzieccy zdawali sobie sprawę, że więcej mogą zyskać, okazując Wiernadskiemu wsparcie w jego pracy naukowej, niż poddając go różnego rodzaju naciskom poprzez zastosowanie metod represyjnych.

Na swoistego rodzaju *modus vivendi* przywódców komunistycznych z przedstawicielami świata nauki zwrócił uwagę w 1987 roku ekonomista Gawriił Popow. Dokonując recenzji książki autorstwa pisarza radzieckiego Daniila Granina o genetyku i radiobiologu Nikołaju Timofiejewie-Riesowskim zatytułowanej *Żubr*, Popow stwierdził, że rząd bolszewicki nieformalnie zawarł z akademikami „pakt o nieagresji”. Polegał on na tym, że czołowi radzieccy naukowcy – „żubry” – zobowiązali się nie ingerować w politykę, zaś przywódcy radzieccy – nie przeszkadzać w prowadzonych przezeń badaniach naukowych. Sungurow, przywołując w swoim artykule ten fakt, stawia tezę o niebezpieczeństwie wynikającym z takich umów dla współczesnego świata nauki rosyjskiej. Opierając się na wcześniejszych doświadczeniach w tym zakresie, pochodzących z lat 30. XX wieku, nie można nie przyznać racji autorowi. Warto także w tym miejscu przywołać jedną z zasad, którymi kierowali się bolszewicy, definiując cele swoich działań oraz stosowa-

ne metody. Elementem taktyki odróżniającym bolszewików od innych ugrupowań politycznych był amoralizm, zgodnie z którym nie ma takiej umowy czy porozumienia, którego prędkiej czy później nie można byłoby zerwać. Ta postawa, obca kulturze politycznej Zachodu, stała się jedną z charakterystycznych cech polityki rosyjskiej przez długie lata.

W szeregu wybitnych osobistości radzieckiego świata nauki, którym poświęcił swój artykuł rosyjski badacz, znalazł się m.in. Andriej Sacharow. Ten wybitny naukowiec, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizyki, wynalazca bomby wodorowej, stał się „figurą symboliczną” ruchu na rzecz obrony praw człowieka. Jak zauważył Sungurow,

Sacharowa można w tym kontekście rozpatrywać jako przykład stopniowego uświadomienia sobie skutków wykorzystywania osiągnięć naukowych przez władzę, której „ludzka twarz” bądź humanizm nie były immanentnymi cechami, co pobudziło go do aktywności dysydenckiej i działalności w ruchu na rzecz obrony praw człowieka.

Z tych samych pobudek, odpowiadając sobie na pytanie o obowiązek/prawo uczestniczenia w działalności politycznej przedstawicieli środowisk naukowych, szczególnie w przypadku systemów hybrydalnych i półautorytarnych, angażowali się na płaszczyźnie społeczno-politycznej i nadal czynnie biorą w niej udział inni przywołani przez autora akademicy: Jurij Orłow, Walerij Czalidze, Andriej Twierdochlebow, Igor Szafarewicz, Jurij Ryżow czy też Jurij Piwowarow, Siergiej Guriew, Władisław Inoziemcew, Mark Urnow, Jewgienij Jasin. Do tego grona bez wątpienia możemy zaliczyć samego autora artykułu – Aleksandra Sungurowa, akademika i społecznika rosyjskiego, osobiście zaangażowanego w szereg licznych inicjatyw zorientowanych na budowę społeczeństwa obywatelskiego w dzisiejszej Federacji Rosyjskiej (Сунгуров Александр Юрьевич¹). Artykuł Sungurowa jest bardzo ważnym głosem w dyskusji nad „implementacją strategii” zmiany dokonującej się w Rosji, głosem ukazującym złożoność zachodzących procesów, ale także sytuacji, w której znaleźli się sami Rosjanie.

Jednym w pierwszych problemów natury społecznej, z którym usiłowano sobie poradzić, była stale wzrastająca fala bezdomności nie tylko wśród dorosłych mieszkańców XX-wiecznej Rosji, ale nade wszystko

¹ Por. artykuł A. Sungurowa w niniejszym tomie.

pośród dzieci. Zagadnieniom *bezprizornosti* i *beznadzornosti* wśród małoletnich jako następstwom tej społecznej rewolucji artykuł poświęciła **Kinga Osierda**. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy autorka wymienia m.in.: zapaść państwowości rosyjskiej po 1917 roku, kilkukrotne eksperymenty w sferze gospodarczej (kolektywizacja rolnictwa i rozkułaczanie chłopów rosyjskich), postępującą pauperyzację życia społecznego (rozpad rodzin). Permanentny kryzys społeczny stał się w praktyce nieodłącznym elementem radzieckiej/rosyjskiej rzeczywistości, którego egemplifikację stanowiły fale bezdomności pośród dzieci. Pierwsza z nich była wynikiem terroru i wojny domowej po przewrocie październikowym w 1917 roku, druga miała miejsce po zakończeniu II wojny światowej, natomiast trzecia wystąpiła po rozpadzie ZSRR w 1991 roku. Chociaż autorka odwołała się w swoim artykule do trzech fal bezdomności, to należy przywołać jeszcze jedną. Wystąpiła ona na skutek sztucznie wywołanego głodu i procesów kolektywizacji rolnictwa i rozkułaczania chłopów rosyjskich w latach 30. XX wieku. Wszystkie przywołane przykłady miały charakter klęsk demograficznych i w konsekwencji wymusiły na władzach poszukiwanie sposobów na zahamowanie ich rozmiarów. Zjawiska te w sposób zdecydowany odcisnęły piętno na pozostałych sferach życia państwa. Pomysłów na zaradzenie problemowi bezdomności było dużo, z tym że niewiele z nich udało się wprowadzić w życie. Władze usiłowały wcześniej, ale także obecnie usiłują udzielać *bezprizornym* i *beznadzornym* dzieciom wsparcia w postaci pomocy finansowej i materialnej, ale także prawno-organizacyjnej instytucjom opiekuńczym zajmującym się problematyką bezdomności młodocianych. Zdarzały się jednak i sytuacje, kiedy władze, nie mogąc zaradzić w żaden efektywny sposób problemowi bezdomności, przedsięwzięły zdecydowanie ostry kurs na powstrzymanie odchodzenia od założonej strategii rewolucji. Wprowadzenie odpowiedzialności karnej dla małoletnich od 12. roku życia (za zbrodnie kradzieży, gwałtu, okaleczania i zabójstwa) rozwiązało nie tylko sytuację w latach 30. XX wieku. Osadzenie w łagrach niepokornych „małolatków” na mocy po raz pierwszy i nie ostatni znowelizowanego Kodeksu karnego ZSRR z 1926 roku (Sołżenicyn, 1991, s. 382-400) rozwiązało czasowo problem. Każdemu zjawisku fali bezdomności wśród małoletnich towarzyszyła nowelizacja prawa karnego.

Problem *bezprizornosti* i *beznadzornosti* „niewidzialnych”, jak sami siebie nazywają małoletni włóczędzy, powrócił także we współczesnej Rosji. Chociaż przyczyny tego zjawiska są częściowo odmienne od tych z minionych lat, jedna przesłanka pozostała niezmienna: niemożność wywyższenia się społeczeństwa rosyjskiego z kryzysu toczącego rodzinę. Dysfunkcjonalność rodziny jako podstawowej komórki społecznej, jak słusznie zauważa autorka artykułu, stanowi spuściznę po eksperymencie zaimplementowania strategii rewolucji w sferze społecznej.

Kontynuacją wdrażania celów operacyjnych rewolucji w duchu wytyczonej strategii jawi się eksperyment o charakterze antropologicznym, którego efektem miało być wykreowanie idealnego człowieka komunistycznego. Zadanie to, zrealizowane w drugiej połowie lat 30. XX wieku, przewidywało stworzenie nowego gatunku *homo sovieticus*, którego ideologiczny *definiens* stanowiło „pochodzenie społeczne”. Zagadnieniu funkcjonowania projektu „nowego człowieka” poświęciła artykuł Katarzyna Duda, która zwróciła uwagę, że ten gatunek nadal istnieje, adaptując się do zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych, mimo że państwa, które go wykreowało, już nie ma. Podstawą dla powyższej konstatacji stał się rozprawiający się ze współczesną emanacją człowieka radzieckiego – „czerwonego człowieka” – zbiór opowiadań autorstwa Swietłany Aleksijewicz *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*. Ewolucja cywilizacji radzieckiej – jak określa miniony czas Aleksijewicz (Aleksijewicz, 2014, s. 11) – stanowi dla autorki artykułu próbę ponownego bilansu zysków i strat ludzi ukształtowanych zgodnie ze strategią rewolucji społecznej, którzy jednakże nie są w stanie odnaleźć się w nowych, kapitalistycznych realiach dzisiejszej Rosji. Źródłem niedostosowania do wyzwań dnia dzisiejszego jawi się nieziszczalność *pieriestrojki* człowieka jako takiego, z jego przyzwyczajeniami, nadziejami i marzeniami, w przeciwieństwie do ustroju społeczno-politycznego i gospodarczego oraz środowiska, w którym funkcjonuje ów człowiek. Katarzyna Duda wysnuwa bardzo pesymistyczną wizję przyszłości zwykłego człowieka, który wyrósł na gruncie cywilizacji radzieckiej – o niemożności odrodzenia człowieka dopóty, dopóki nie zacznie on żyć w zgodzie z prawdą i własnym sumieniem, doceniając takie wartości ogólnoludzkie, jak wolność i bogactwo wewnętrzne człowieka. Reasumując wywód zawarty w prezentowanym artykule w odniesieniu do „implementacji

strategii” rewolucji ukierunkowanej na budowę „nowego człowieka”, należy stwierdzić, iż eksperyment ten zakończył się w pełni sukcesem. Rewolucja mentalna i świadomościowa przeprowadzona na żywym organizmie społeczeństwa Związku Radzieckiego doprowadziła do takiego ukształtowania profilu gatunkowego „czerwonego człowieka”, że stając się fundamentem nowego komunistycznego państwa, stał się zarazem przyczyną jego upadku.

O zmieniającym się wektorze polityki wewnętrznej państwa w odpowiedzi na ewolucję „implementacji strategii” rewolucji traktuje artykuł **Elżbiety Żak**, którego osią analizy jest tzw. karnawał rewolucji. Autorka na podstawie powieści współczesnej pisarki rosyjskiej Olgi Sławnikowej odnosi się do tematu dziedzictwa Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej, która zapoczątkowała transformację społeczno-politycznego krajobrazu w Rosji. Powieść Sławnikowej jest o tyle ciekawym przykładem analizy kulturowej, że rozprawia się ze spuścizną „Października”, przyjmując formę antyutopii. Jak podkreśla autorka powieści, był to zabieg celowy, albowiem „rosyjskiej rzeczywistości nie sposób opisać wiarygodnie, nie wprowadzając czynnika fantastycznego”². Stojąc na gruncie uprawianego przez Sławnikową nurtu realizmu magicznego, Elżbieta Żak wskazuje na bardzo wyraźną obecność na prowincji takich zjawisk, jak rozwarstwienie środowiska, w którym żyją Rosjanie, oraz rozkład nastrojów społecznych. Świadczy to o kryzysie społecznym, w którym pogrążone jest nadal społeczeństwo. Egzemplifikacją tego kryzysu jest stała obecność wydarzeń sprzed 100 lat w świadomości i mentalności społecznej, które we współczesnej Rosji odgrywają bardzo często rolę czynnika determinującego bieżącą politykę. Zaangażowanie w nią obywateli przejawia się w zjawisku, które określane jest jako „przebierana rewolucja”. Chociaż jej zakładanym przez władze celem jest wyłącznie upamiętnienie wydarzeń z historii oficjalnego nurtu, od rewolucji rosyjskiej z 1917 roku poczynając, w praktyce budzi ona drżenie w społeczeństwie napięcia. Rekonstrukcje historyczne jako masowe widowiska rozrywkowe stają się kuźnią obywatelskości dla biorących w nich udział ludzi, zarówno samych aktorów, jak i obserwatorów. W procesie kształtowania się powszechnej świadomości masowej pojawia się zatem

² Por. artykuł E. Żak w niniejszej książce.

strategia alternatywna wobec dotychczasowej. Jej istota sprowadza się do świadomego zaangażowania się obywateli i rozpoczęcia krytycznej dyskusji o faktycznym dziedzictwie Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej. W tym przypadku możliwy jest wybór – to zdaje się implementacją nowej strategii rewolucji, która pozwala na, ale i determinuje „wyrwanie się ze świata podróbek, inscenizacji i miraży oraz zwrot ku historii” ze wszystkimi tego następstwami, jakie by one nie były.

Kontynuacją wątku ewolucji strategii rewolucji na gruncie socjalizacji politycznej społeczeństwa rosyjskiego jest artykuł **Michała Kuryłowicza** *Rewolucja oraz dzieje ZSRR w perspektywie rosyjskiej edukacji historycznej*. Podjęta przez autora próba zmierzenia się z dziedzictwem rewolucji 1917 roku w Rosji prowadzi do jednoznacznej konstatacji, iż „Związek Radziecki jest postrzegany przez Rosjan nie jako pokłosie rewolucji, ale jako kontynuacja tradycji mocarstwowej ich państwa i jako taki jest przez nich akceptowalny”. Podstawę do zaprezentowanego powyżej poglądu stanowi przeprowadzona analiza zawartości treści podręczników szkolnych w kontekście zdefiniowanej na nowo strategii polityki historycznej Rosji. Z pozyskanych przez Michała Kuryłowicza danych wynika, że zaimplementowana na gruncie rosyjskim strategia rewolucji stanowi oryginalny wkład cywilizacji rosyjskiej w proces przeobrażeń na świecie. Słusznie zauważa autor, że przykładem takiego nurtu w rosyjskim myśleniu politycznym jest potraktowanie wydarzeń „Października” 1917 roku jako kontynuacji Wielkiej Rewolucji Francuskiej z 1798 roku i z racji tego określanie tychże jako Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej. Przywoływany wcześniej ambasador Federacji Rosyjskiej w Polsce Siergiej Andriejew w przemówieniu skierowanym do członków diaspory rosyjskiej zamieszkujących w Polsce zwrócił uwagę na ten fakt (Andreev, 2017). Publiczna wypowiedź przedstawiciela władz państwowych Rosji świadczy o zmianie strategii nauczania historii w procesie edukacyjnym, która charakteryzuje się zdecydowanie pragmatycznym podejściem do przeszłości. Zaprezentowana narracja współczesnej polityki historycznej, co warto podkreślić, ukierunkowana jest na odbiorcę wewnętrznego, który, znajdując się w stanie aksjologicznego chaosu, mógłby ulec „bakcyłowi” idei rewolucyjnych zmian pochodzących z Zachodu. Dążąc do interioryzacji treści definiujących pozycję Rosji w świecie zewnętrznym na nowo, władze rosyjskie zaprzęły do tego

celu politykę historyczną, która ma w ich zamyśle upodmiotować państwo i naród rosyjski w oczach obywateli. Podkreślanie ciągłości bytu państwowego w strategii współczesnej edukacji historycznej oparte jest nie tylko na pozytywnym odbiorze przeszłości radzieckiej, lecz także na implikowaniu działań i praktyk wpływających na uwielbienie państwa rosyjskiego w jego rozlicznych odsłonach. Ze względu jednak na różnorakie odcienie tej przeszłości – przedrewolucyjnej i porewolucyjnej – autor konkluduje, że polityka ta ma charakter wyrwykowy i emocjonalny. Tworzy ona w ten sposób narrację historyczną pożądaną przez Kreml. Pozostając jednak nieautentyczną, w przyszłości może prowadzić do wytworzenia zafałszowanej perspektywy poznawczej.

Wątek obecności z procesach politycznych współczesnej Rosji 100-lecia wydarzeń roku 1917 przedstawił rosyjski politolog **Roman Sawienkow**. Prezentując krótką ewolucję terminu „rewolucja” w dobie państwa radzieckiego, autor podkreśla zdecydowanie negatywny stosunek decydentów rosyjskich do tej formy zmiany w obrębie systemu politycznego. O ile same wydarzenia roku 1917 nie są poddawane krytyce, o tyle rewolucja, na tle bieżących wydarzeń politycznych na wewnętrznej niwie, rodzi poważne obawy. Nie mogąc pominąć tak ważkich w historii państwa rosyjskiego wydarzeń, jak rewolucje lutowa i październikowa, zdecydowano się na uwypuklenie tylko takich elementów powyższych procesów, które wzmocniłyby przekaz o jedności narodu. Czynnikiem jednoczącymi winny być nie same wydarzenia od lutego do października 1917 roku, ale tragedia wojny domowej oraz znaczenie pojednania narodowego. Pojęcia te są bardzo szerokie, stąd pod nimi będą się kryć nie tylko te sprzed 100 lat, ale również te z okresu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Wzywając do pojednania sił politycznych w celu przeciwdziałania powtórzeniu się procesów skutkujących zniszczeniem ustalonego porządku rzeczy oraz wzrostem chaosu w życiu społecznym i gospodarczym, tyle że we współczesnej Rosji, prezydent Władimir Putin stwierdził, że Wielka Rewolucja Rosyjska powinna być odebrana 100 lat później przez społeczeństwo rosyjskie jako swoiste podsumowanie dramatycznych wydarzeń, które podzieliły kraj i ludzi. Setna rocznica rewolucji „to będzie symbol przezwyciężenia tego podziału, symbol wzajemnego przebaczenia i akceptacji historii taką, jaką ona jest – z jej wielkimi zwycięstwami i tragicznymi stronicami” (Путин, 2005).

Mimo selektywnego podejścia do rocznicy wydarzeń 1917 roku przez władze centralne, liczne ośrodki i instytucje kulturalno-naukowe przy wsparciu władz miejscowych zaangażowały się w proces przywracania pamięci o tamtych wydarzeniach i utrwalania ich w świadomości społecznej. Szeroko zakrojone prace nad odkrywaniem nowych dokumentów, publikacje nowoczesnej literatury badawczej, wystawy dokumentów fotograficznych i zasobów internetowych, konferencje naukowe oraz liczne sondaże opinii publicznej badające stosunek do rewolucji jako metody zmiany rzeczywistości, jak również wydarzeń roku 1917 stanowią egzemplifikację działań na rzecz przywrócenia pamięci o tamtych procesach. Za konkluzję analizy obecności wydarzeń Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej w procesach politycznych współczesnej Rosji niech posłuży przywołana przez Romana Sawienkowa wypowiedź Aleksandra Baunowa, który stwierdził, że „rewolucja w sto lat później jest bezpieczna: z wyjątkiem wąskich grup partyjnych, nikt nie jest z niej dumny, nikt nie wysuwa do niej roszczeń, nikt nie uważa jej za swoją” (Баунов, 2017). Z punktu widzenia współczesnych decydentów rosyjskich cel niezaisnienia w przestrzeni publicznej dyskursu odnośnie do błędów władzy, które stały się wówczas kluczowym katalizatorem katastroficznych procesów, został osiągnięty. W przeciwnym razie mogłoby dojść do sytuacji, w której obecnie rządzący Federacją Rosyjską zmuszeni byłiby do poddania się kontroli społecznej z podejmowanych działań, której wyników nie byłiby w stanie przewidzieć.

Motorem zmian o charakterze rewolucyjnym w tradycji rosyjskiej zawsze była silna jednostka, wybijająca się ponad morze zwykłych mieszkańców państwa rosyjskiego. Opinia ta znajduje uzasadnienie przy ocenie procesów modernizacyjnych podejmowanych w przeszłości przez carów – Piotra I Wielkiego oraz jego „naturalną” kontynuatorkę Katarzynę II Wielką. Działając zgodnie z duchem czasów, kreowali się na monarchów absolutnych, ale oświeconych, czyli takich, którzy z góry rozpoznawali palące potrzeby swoich poddanych i dokonywali reform w imię postępu. Chociaż w 1917 roku władza carska została złamana, w imieniu uciśnionego „ludu pracującego miast i wsi” przemówili świadomi swej dziejowej roli zawodowi rewolucjoniści z Leninem na czele. Ponownie opracowana strategia modernizująca zacofane państwo rosyjskie w duchu budowy komunizmu wyszła ze szczybla rządzącego.

Na temat roli silnej jednostki, która staje się motorem działań modernizujących państwo rosyjskie na przestrzeni od połowy XVIII wieku do dziś, wypowiedziała się **Irina Orłowa**. Analizując tworzenie mechanizmów samoregulacji i kształtowania systemu demokracji we współczesnej Rosji, autorka stwierdziła, że dla Rosji zawsze charakterystyczna była centralizacja kierownictwa politycznego i zarządzania administracyjnego. Posługując się przykładami inicjowania przez centralny ośrodek władzy państwowej procesów społecznych w zakresie funkcjonowania sektora organizacji społecznych oraz instytucji samorządowych, Orłowa podkreśliła, że praktyki te nie były rozwiązaniami egzogennymi. Przynależały do tradycyjnej kultury politycznej Rosji bez względu na jej charakter ustrojowy. Jako przykład struktury pośredniczącej na linii sektor państwowy–sektor społeczny badaczka wskazała na środki masowej komunikacji, podkreślając, że jest to najważniejszy mechanizm samoregulacji. Dzięki nim właśnie powstają warunki do tworzenia kanałów komunikacji (i one same) pomiędzy obywatelami i reprezentującymi ich interesy organizacjami społecznymi a władzami i administracją publiczną. W odniesieniu do terytorium kraju tak ogromnego, etnicznie, geograficznie i kulturowo zróżnicowanego jak Rosja, potrzeba zachowania integralności rosyjskiego państwa i społeczeństwa skłania do tego, że władze państwowe mają ogromne uprawnienia zarówno w zarządzaniu, jak i monitorowaniu procesów społecznych. Autorka konkluduje, że taki układ stosunków władczych pozostaje w zgodzie z politycznymi i kulturowymi orientacjami Rosjan. W związku z tym głównym zadaniem spoczywającym na barkach decydentów jest wypracowanie u Rosjan postawy kontretatystycznej. Nie ma ona na celu zniszczenia państwa jako instytucji politycznej (antyetatyzm), lecz ograniczenie jego ekspansywności, uwolnienie ludzi od paternalistycznych nadziei i ułatwianie rozwoju ich umiejętności samoregulacji i samoorganizacji.

U schyłku istnienia państwa radzieckiego podjęto raz jeszcze próbę implementacji strategii nawiązującej do koncepcji leninowskiej rewolucji, której celem było wydzwignięcie Związku Radzieckiego z permanentnego stanu kryzysowego. Zadanie to zostało poruczone wybranemu na stanowisko sekretarza KPZR w marcu 1985 roku Michaiłowi Gorbaczowowi. Próby ustosunkowania się do przeobrażeń wewnątrzsystemowych podejmowanych w ramach szeroko definiowanej *pieriestrojki*

podjęła się **Anna Jach**. W zaprezentowanym artykule autorka odnosi się do hasła „pokojoyej rewolucji”, traktowanej przez Gorbaczowa jako pomost pomiędzy strategią rewolucji 1917 roku a swoją własną, zapoczątkowaną w 1985 roku. Warto w tym przypadku podkreślić fakt wykorzystania hasła „pokojoyej rewolucji” jako formalnego uzasadnienia zainicjowania *pieriestrojki* na poziomie najpierw interakcji społecznych, następnie systemu politycznego.

Promowana przez Gorbaczowa strategia „naturalnej” zmiany okazała się chybioną próbą przekonania o naturalności *pieriestrojki*. Decydując się na implementację systemu aksjologicznego promującego wartości zachodnie (takie jak: demokracja, wolność, wolny rynek, swobody obywatelskie, wolność słowa i zgromadzeń), nie przewidziano, że to, co w gruncie rzeczy chore i nienaturalne od samego początku, zaczyna stawiać opór temu, co stanowi próbę powrotu do naturalnego stanu sprzed rewolucji. W ten sposób dochodzi do paradoksu: to, co sztuczne i wykreowane w duchu implementacji strategii rewolucji 1917 roku, zaczyna odgrywać rolę tradycji. W tych okolicznościach implementacja demokracji w Związku Radzieckim na drodze „pokojoyej rewolucji” zakończyła się tylko połowicznym sukcesem.

Z kolei strategia *pieriestrojki* systemu społeczno-politycznego i gospodarczego obliczona na odrodzenie mocarstwowej państwowości na zewnątrz i wydzwignięcie z chaosu wewnętrznego, ale bez odwołania się do zdrowego rozsądku, naturalnych procesów motywowania społeczeństwa przy konstruowaniu państwa i gospodarki, zakończyła się demontażem struktur państwowych. W odczuciu obywateli nieistniejącego od 1991 roku Związku Radzieckiego gorbaczowska próba implementacji demokracji w ZSRR stanowiła przykład strategii, która zamiast doprowadzić do odrodzenia społeczeństwa i państwa radzieckiego, wpędziła go do grobu. Idąc śladem rozważań dysydenta radzieckiego Aleksandra Zinowiewa, nie można nie zgodzić się z wyrażonym przez niego stanowiskiem, iż *pieriestrojka* to w pełnym tego słowa znaczeniu *katastrofka*, bo doprowadziła do katastrofy największe mocarstwo świata (Зиновев, 1989). Opinię Zinowiewa podzielił obecny prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin, który stwierdził, że rozpad Związku Radzieckiego w 1991 roku był największą katastrofą geopolityczną stulecia (Путин, 2005), co w praktyce przełożyło się na zmianę strategii polityki we-

wewnętrznej i zagranicznej państwa w odniesieniu do polityki historycznej Rosji. O kierunku podejmowanych zmian ponownie zdecydowała silna, wybitna jednostka – prezydent. Tradycja organizowanych odgórnie procesów modernizacyjnych została utrzymana. Pozostaje to w zgodzie z rosyjską kulturą polityczną, zgodnie z którą władza jest silnie spersonifikowana, co ułatwia społeczeństwu przerzucanie odpowiedzialności za losy swoje i państwa na barki jednostki sprawującej silną i skuteczną władzę centralną.

Strategiczne przywództwo w procesie głębokich przeobrażeń zawsze miało decydujące znaczenie. W dyskusji nad charakterem takiego przywództwa w dobie przemian zabrał głos **Rafał Lisiakiewicz**, który na warsztat wziął dziedzictwo w obszarze zarządzania gospodarką. Odwołując się do obecnych we współczesnej polityce ekonomicznej etatystycznych tendencji, wynikających z historycznych uwarunkowań, autor stwierdza, że system polityczno-gospodarczy państwa rosyjskiego jest warunkowany pozostałościami ZSRR. Spuścizna ta obejmuje kilkakrotnie podejmowane próby reformy gospodarczej na przestrzeni 70 lat istnienia państwa radzieckiego, ale także doświadczenia transformacyjne czasu drugiej smuty, jak potocznie określana jest epoka Rosji jelcynowskiej.

Na każdym z etapów przeobrażeń gospodarczych decydującą rolę odgrywali przywódcy w osobach czy to sekretarzy generalnych państwa, czy prezydentów, którzy nadawali określony kierunek zmian w oparciu o deklarowane idee i cele operacyjne. Autor zaznacza, że rosyjska droga modernizacyjna kreowana i realizowana była wyłącznie w sytuacji, kiedy dany przywódca cieszył się poparciem społecznym oraz zaplecza partyjno-państwowego. Zaprezentowana sytuacja wykazywała duże uzależnienie od koniunktury politycznej, co w dłuższej perspektywie nie wróżyło niczego dobrego dla ekonomicznego rozwoju państwa.

Gwarantem stabilności życia stał się więc w perspektywie rosyjskiej polityki główny przywódca państwa. Aby zrealizować założone cele strategii ekonomicznego rozwoju kraju, władze centralne zostały zmuszone do podporządkowania sobie wszelkich dostępnych zasobów. Modelem, który zastrzegł nieodwołalność wdrażanych reform, był wzorzec władzy scentralizowanej, oparty na założeniach etatystycznych, co w praktyce miało przełożyć się na wzrost gospodarczy i socjalny. Było

to zgodne z przekonaniem o roli silnego państwa jako gwaranta porządku, inicjatora i głównego sprawcy wszelkich zmian. Wykorzystując jednak doświadczenia własne, ale także te, które znalazły zastosowanie w państwach ościennych, przywódcy inicjowali implementację nie tylko praktyk, lecz także określonego systemu wartości pośród społeczeństwa, jak również elit.

W konkluzji Rafał Lisiakiewicz stwierdza, że o percepcji rozwoju gospodarczego decydowało zawsze strategiczne przywództwo, które, nie mogąc pozbyć się pozostałości po okresie komunistycznym, dostosowało politykę i sposób jej uprawiania do zastanej rzeczywistości. W praktyce prowadziło to do ukształtowania mieszanego, można by rzec: wręcz hybrydowego modelu gospodarczego, całkowicie uzależnionego od klimatu politycznego rządzącego obozu. Przykładem takiego właśnie modelu jest w dzisiejszej Rosji putinizm, interpretowany jako strategia przemiany ewolucyjnej ku tradycji zrodzonej przez rewolucję – głównie kontroli państwa oraz budowy społeczeństwa zideologizowanego.

* * *

W kontekście zaprezentowanych powyżej koncepcji rozważania o rosyjskich próbach „implementacji strategii” rewolucji prowadzą do stwierdzenia o trwałości jej rozwiązań. One bowiem, obok przebudowy ustrojowej i politycznej, *pieriestrojki* ideologicznej i transformacji gospodarczej, a także przeobrażeń struktury społecznej i przemodelowywania koncepcji polityki zagranicznej, stanowiły i nadal stanowią fundament dzisiejszej rzeczywistości politycznej Federacji Rosyjskiej i narodu rosyjskiego. Ze wszystkimi tego zjawiska konsekwencjami – zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi. Budują one tożsamość kulturową, która wpływa na percepcję świata zewnętrznego, ale także pozwala odnaleźć się w rzeczywistości zachodzących przemian wewnętrznych.

KAROLINA MAĆKO <http://orcid.org/0000-0002-2288-0606>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 2

Proletariacy jakobini – rewolucja francuska i przewrót październikowy w perspektywie porównawczej Ideały Wielkiej Rewolucji 100 lat później

Przeświadczeni, że rewolucja, którą podejmują, będzie ostatnią i ostateczną (...), otwierającą ludzkości na oścież wrota do raju tu na ziemi (...) chcą ziścić szlachetne, idealistyczne utopie straszliwie realistycznymi środkami.

(Krzyżanowski, 2008, s. 117-118)

Rewolucja francuska matką przewrotów

„Rewolucja francuska zachwiała wiekowym ładem i porządkiem prawnym współżycia ludzkiego. Zachwiała tronami, tradycyjnymi wierzeniami i przykazaniami. Stała się podścieliskiem (...) rosyjskiej”

(Krzyżanowski, 2008, s. 140). Współczesne znaczenie terminu „rewolucja” zostało ukształtowane przez wydarzenia roku 1789 (Janiszewski, 2012, s. 101). O ich niebagatelnym znaczeniu dla rozwoju cywilizacji świadczy wielość prowadzonych badań i wciąż powstających opracowań – zjawisko to jest tematem żywym, chętnie podejmowanym i obieranym za punkt wyjścia w pracach wielu uczonych; reprezentanci szkoły naturalnej na przykład, badając zjawiska rewolucyjne, zawsze posilają się pierwowzorem wielkich rewolucji, wśród których francuska odgrywa rolę wiodącą. Stéphane Courtois pisze (2010): „przez ponad sto lat stanowiła [rewolucja francuska – K. M.] pierwowzór i punkt odniesienia dla wszystkich, którzy występowali przeciw monarchiom określanym jako «absolutne» oraz dyktaturom i autokracjom w rodzaju tej, jaka istniała w carskiej Rosji”.

Ideale towarzyszące uczestnikom ruchów we Francji stały się inspiracją dla rewolucjonistów rosyjskich. Buntownicy carskiego imperium, charakterologicznie zgoła odmienni od europejskich, naśladowali przebieg zdarzeń rewolucji 1789 roku (Arendt, 1991, s. 56), ponieważ mieli nadzieję spełnić marzenia o przeprowadzeniu wielkiej rewolucji światowej. „Nawiązywali do końcowego okresu zwyrodnienia rewolucji francuskiej. Wykreślili ze swego programu jej dwie poprzednie fazy, liberalną i demokratyczną” (Krzyżanowski, 2008, s. 184). Oba zrywy zaczęły się niemal bezkrwawo, przeszły przez fazę terroru, by w Rosji go umocnić, a we Francji zastąpić prawami obywatelskimi (Леонов, 2007).

Żyjąc ideałami z końca XVIII wieku, „od lat 40. XIX w. rewolucjonści rosyjscy (...) określali się mianem «jakobinów»” (Courtois, 2010).

Wielkie rewolucje w perspektywie porównawczej

Jawiący się jako „syn” rewolucji francuskiej przewrót październikowy ma z nią wiele wspólnego. Źródło podobieństwa tkwi w postrzeganiu wydarzeń roku 1789 jako modelu cyklu politycznego, który „rozpoczął się od walki o konstytucję, zniesienia przywilejów i uznania praw człowieka i obywatela (...), a następnie przeradzał się w terrorystyczną dyktaturę, najpierw kolektywną, a potem osobistą...” (Courtois, 2010).

Przeanalizowawszy przyczyny obu przewrotów, Hannah Arendt zauważyła, iż „rewolucja musi być zdeterminowana przez typ władzy,

którą obala” (Arendt, 1991, s. 156). W Rosji i Francji był to absolutyzm (Леонов, 2007).

W obu państwach przed rewolucją odnotowano znaczny przyrost demograficzny (Леонов, 2007) spowodowany spadkiem śmiertelności. Czynniki ten sprzyjał szybkiemu wzrostowi gospodarczemu. Postępująca w obu krajach industrializacja zmniejszała poparcie chłopów dla reżimu (Chodak, 2012, s. 147), a klasa dominująca walczyła o swoje interesy z aparatem państwowym. Tempo narastania kryzysu było jednak różne (Brzechczyn, 2013, s. 237) – w ojczyźnie bolszewików szybsze, urabiane „długoletnią agitacją (...) w wielu krajach zachodnioeuropejskich” (Krzyżanowski, 2008, s. 185), w kraju jakobinów – wolniejsze.

W obu przypadkach wybuch rewolucji spowodowała konsolidacja dwóch strukturalnych czynników (Chodak, 2012, s. 145) – z jednej strony pozycji na arenie międzynarodowej, z drugiej – kryzysu wewnątrz państwa. I Rosja, i Francja znalazły się „w obliczu militarnej i ekonomicznej rywalizacji z państwami silniejszymi” (Chodak, 2012, s. 147) oraz zmagaly się z głębokim kryzysem na linii państwo–klasa dominująca–chłopstwo.

Postępy rewolucji uwarunkowane były paraliżem administracji i wojska (Chodak, 2012, s. 148). Jarosław Chodak (2012, s. 149) stawia następującą diagnozę: gdy kryzys jest intensywny, a klasa posiadaczy ziemskich angażuje się w politykę, relacje w rolnictwie nie sprzyjają podniesieniu produktywności, nie ma możliwości, by państwo przewyciężyło moment załamania.

Za analogiczne w obu rewolucjach elementy uznać można np. dwuwładzę – z jednej strony legalną, z drugiej sprawowaną przez rewolucjonistów. Jak pisze Courtois (2010), „Lenin powtarzał działania jakobinów i Komuny Paryża z roku 1792”. Konflikt na linii żyrondyści–jakobini natomiast można odnieść do ciągłego „uskrajniania stanowiska w ramach bezwzględnej walki między rewolucjonistami” (Courtois, 2010) na gruncie radzieckim. Kolektywna dyktatura jakobinów i bolszewików została również zapisana w prawie: francuskim – jako Komitet Ocalenia Publicznego, radzieckim – jako Rada Komisarzy Ludowych.

Wielka Rewolucja, rewolucja francuska – to określenia, które przylgnęły do wydarzeń z końca XVIII wieku w samej Francji i na świecie i nie były zmieniane w toku wydarzeń (Krzyżanowski, 2008, s. 122).

Z rewolucją październikową sprawa miała się nieco inaczej, gdyż sami bolszewicy zwykli dodawać do jej nazwy człon „socjalistyczna” (Krzyżanowski, 2008, s. 122), odcinając się w ten sposób od polityki carskiej Rosji. Poza granicami państw bloku komunistycznego przewrót znany jest jako „rewolucja rosyjska” – określenie to bolszewicy przez lata zwalczali wszelkimi możliwymi narzędziami propagandy i manipulacji.

Tematem wartym zgłębienia są również sami rewolucjoniści – cechy ich charakteru oraz ideały, jakimi się kierowali. Kim byli? We Francji „rekrutowali się przede wszystkim z nieposiadających ani szlachectwa, ani bogactwa grup prawników, przedstawicieli wolnych zawodów lub funkcjonariuszy państwowych” (Chodak, 2012, s. 150). Byli to patrioci troszczący się o los swojej ojczyzny, marzący o poprawie sytuacji wewnętrznej kraju i działający na jej rzecz. „Potępiali rewolucję jako wyraz i zarzewie walki klas” (Krzyżanowski, 2008, s. 177). Byli pokojowo usposobieni, „wieścili nastanie ery braterstwa” (Krzyżanowski, 2008, s. 177), kierując się drogowskazami ogólnoludzkimi i przykazaniami powszechnymi (Krzyżanowski, 2008, s. 143). Jak pisze Leonow (Леонов, 2007), „французская революция (...) акцентировала общенациональные задачи”¹. Rewolucjoniści wierzyli, iż „zadaniem osób sprawujących władzę w państwie jest moralne udoskonalenie obywateli” (Krzyżanowski, 2008, s. 150). Byli jednocześnie politykami i moralistami domagającymi się zreformowania ustroju politycznego, wierzącymi w „dogmat dobroci pierwotnej natury ludzkiej” (Krzyżanowski, 2008, s. 158). Głosy ich sprzeciwu, przelane na papier, można było przeczytać w książkach, broszurach, pamfletach, artykułach dziennikarskich oraz usłyszeć w salonach literackich czy łóżach masońskich (Krzyżanowski, 2008, s. 176). Początkowo chcieli osiągnąć „liberalne cele liberalnymi środkami” (Krzyżanowski, 2008, s. 159), unikając maksymalizmu.

Psychiczne właściwości obu narodów ukształtowały się odmiennie (...) pod wpływem różnego toku ich dziejów. (...) Lenin i Stalin znali duszę swojego [narodu – K. M.]. Wiedzieli, że despotyzm i terror popłacają, (...) że są najpewniejszym sposobem utrzymywania się przy władzy (Krzyżanowski, 2008, s. 184-185).

¹ „Rewolucja francuska podkreślała ogólnonarodowe cele”.

Pod sztandarami przewrotu październikowego działało wyrachowane, stosujące gierki terminologiczne oraz cały wachlarz narzędzi propagandy i manipulacji, grono osób. Argumenty rozumowe zastąpiono cyframi, statystyką i ciągłym powtarzaniem tych samych haseł (Krzyżanowski, 2008, s. 133-134). W przeciwieństwie do Francuzów bolszewicy piękny styl uważali za „umniejszający siłę ich propagandy” (Krzyżanowski, 2008, s. 137). „Upowszechniana przez nich umiejętność czytania i pisanie, (...) zmonopolizowana na ich korzyść, stała się narzędziem ogłupiania, upodlania (...) i reklamowania despotyzmu” (Krzyżanowski, 2008, s. 144). Już od młodości uczestnicy buntów specjalizowali się w „nielegalnej, podziemnej działalności spiskowej, w podsycaniu każdej opozycji, w podburzaniu do demonstracji antyrządowych, do wszelkich sabotaży, do strajków i bojkotów” (Krzyżanowski, 2008, s. 186). Rewolucję traktowali jak profesję, dlatego też nazywani byli „zawodowymi rewolucjonistami”. Pozostawali wierni zasadzie „cel uświęca środki” – ich działania nie były motywowane ideami wolności, równości czy sprawiedliwości. „Pod maską mesjanistycznej ogólnoludzkiej ideologii, która usprawiedliwiała wszelkie popełnione przez nich zło, wskazywaną perspektywą finalnej, ogólnoswiatowej rewolucji. Bolszewicy mogli zaakceptować wszystko i posłużyć się wobec swego narodu wszelkimi środkami, służącymi zdobyciu, a następnie utrzymaniu przez nich władzy” (Broda, 2007, s. 45). Cechowały ich „skłonność do przesady w myśleniu (...), maksymalizm (...), radykalizm” (Krzyżanowski, 2008, s. 185), pogłębione jeszcze przez udział w przewrocie „żywołu żydowskiego” (Krzyżanowski, 2008, s. 185), przejawiającego tendencję do fanatyzmu.

W obu rewolucjach terror stanowił główne narzędzie przymusu, jednak długość jego trwania oraz skutki były dla Francji i Rosji odmienne. Po wydarzeniach 1789 roku szybko otrząśnięto się z „szału rewolucyjnego” i w ciągu dwóch lat wielkie nasilenie ucisku i bezprawia minęło (Krzyżanowski, 2008, s. 184) – w przeciwieństwie do kraju bolszewików, gdzie terror stał się „długofalową polityką” (Krzyżanowski, 2008, s. 187). Z roku na rok komuniści doskonalili swoje narzędzia, kształcąc w ten sposób „specjalistów w sztuce zadawania męczeń” (Krzyżanowski, 2008, s. 190). Courtois (2010) zauważa, że rewolucja październikowa od francuskiej odróżniała się dwiema fundamentalnymi cechami – dogmatyzmem i organizacją zawodowych rewolucjonistów.

Rok 1789 i 1917 w perspektywie strukturalnej – koncepcja Thedy Skocpol

Autorka *States and Social Revolutions* (1979) za punkt wyjścia swoich badań obrała krytykę istniejących już modeli badań zjawiska rewolucji (Chodak, 2012, s. 145), które opierały się głównie na koncepcji woluntaryzmu. W opozycji do niej Skocpol proponuje przyjąć trzy następujące kryteria analizy (Chodak, 2012, s. 145):

- strukturalną perspektywę badania przyczyn i przebiegu rewolucji, odrzucającą interesy, poglądy i ideologie poszczególnych aktorów;
- uwzględnienie w badaniach kontekstu międzynarodowego i relacji o charakterze ponadnarodowym;
- przyjęcie koncepcji państwa jako autonomicznej struktury, z jednej strony konkurującej z klasą dominującą, z drugiej rywalizującej z innymi podmiotami na arenie międzynarodowej (Brzechczyn, 2013, s. 228).

W swojej teorii badaczka za punkt wyjścia obiera przyczyny i przebieg rewolucji w krajach tzw. biurokracji agrarnej². Dodatkowo państwa analizowane przez Skocpol (Rosja, Francja i Chiny) mają jeszcze dwa punkty wspólne – nigdy nie podlegały kolonialnej władzy krajów kapitalistycznych, a okresy kryzysu na arenie międzynarodowej i wewnętrzne konflikty były zdarzeniami poprzedzającymi wybuchy wielkich rewolucji (Brzechczyn, 2013, s. 229). W tym miejscu należy wspomnieć o latach 1904-1905 i trwającym rosyjsko-japońskim konflikcie oraz rozruchach rewolucyjnych w miastach i wsiach, rewolucji lutowej 1905 roku i zaangażowaniu Rosji w I wojnę światową (Krzyżanowski, 2008, s. 212). Położenie Francji z kolei determinowane było jej imperialistycznymi ambicjami, m.in. rywalizacją militarną i ekonomiczną z kapitalistyczną Anglią (Chodak, 2012, s. 147), co zmusiło króla do przeprowadzenia reform finansowych i „podniesienia podatków, na które zgodę musiały wyrazić Stany Generalne” (Brzechczyn, 2009, s. 299). Można również

² „Biurokracja agrarna to typ społeczeństwa rolniczego, w którym kontrola społeczna opiera się na podziale pracy i koordynacji działań pomiędzy semibiurokratycznym państwem a klasą właścicieli ziemskich” (Chodak, 2012, s. 146). System społeczny agrarnej biurokracji składał się z czterech głównych członów: władzy politycznej, posiadaczy ziemskich, burżuazji i chłopstwa (Brzechczyn, 2009, s. 297).

przywołać państwowo-centriczną teorię rewolucji (Brzechczyn, 2015, s. 120). W modelu tym czynnikami odgrywającymi kluczową rolę przy gwałtownej zmianie społecznej są kryzys struktur państwowych spowodowany pogorszeniem się położenia geopolitycznego państwa oraz podział wewnątrz elit politycznych.

Posługując się teorią Skocpol, jako płaszczyzny wspólne dla obu przewrótów Krzysztof Brzechczyn wymienia (2009, s. 310):

- podmioty aktywności rewolucyjnej,
- czynniki prowadzące do przewrotu,
- faktory przeciwdziałające rozruchom,
- rezultaty zdarzenia.

Uczestnikami działań rewolucyjnych we Francji i Rosji były masy chłopskie w sojuszu z marginalnymi elitami politycznymi. Jeśli chodzi o te pierwsze, zarówno w kraju przewrotu październikowego, jak i w państwie Wielkiej Rewolucji chłopci nie musieli być zachęceni przez rewolucjonistów, by wzniecać rebelie (Chodak, 2012, s. 149). Zmęczeni wyzyskiem i nierównościami społecznymi, stanęli do walki z klasą wyższą, by podnieść poziom swojej autonomii. Na uwagę zasługuje fakt, że w Rosji „tradycja” organizowania powstań chłopskich rozwijała się już od kilku wieków, jednak dopiero w połączeniu z czynnikami geopolitycznymi i zaistniałą na arenie międzynarodowej sytuacją spowodowała wewnątrzpaństwowe zmiany strukturalne (Chodak, 2012, s. 149).

Za główną przyczynę wybuchu wielkich rewolucji Brzechczyn uważa więc „presję geopolityczną prowadzącą do kryzysu politycznego państwa i wybuchu lokalnych rewolt chłopskich” (Brzechczyn, 2009, s. 311). Chodak (2012, s. 146) rozwija ten wątek, pisząc o załamaniu się dotychczasowej państwowości, masowych powstaniach chłopskich i konsolidacji władzy przez nową elitę. Powstrzymywać bunty i przewroty w omawianych krajach miały według Brzechczyna

silna władza polityczna dominująca nad klasą właścicieli i zdolna wprowadzić konieczne reformy państwa oraz rozbicie solidarności wspólnot chłopskich spowodowane rozwojem stosunków kapitalistycznych na wsi lub kontrolą polityczną właścicieli i państwa.

Wspólnym dla obu zdarzeń skutkiem miała być modernizacja, „rozumiana jako unowocześnienie struktur państwa, umożliwiającą skuteczną rywalizację na arenie międzynarodowej” (Brzechczyn, 2009, s. 311).

Dalekosiężne skutki obu przewrotów

Paradoksalnie rewolucja francuska, w zamierzeniach buntowników mająca ambicje lokalne i skupiająca się na zreformowaniu ustroju wewnątrzpaństwowego, ku zdziwieniu jej inicjatorów wpłynęła na dzieje cywilizacji znacznie bardziej aniżeli gloryfikowany przez bolszewików zryw październikowy, mający być pierwszym ogniwem w łańcuchu rewolucji światowej. Wydarzenia 1789 roku przyczyniły się do popularyzacji ideałów liberalno-demokratycznych, przewrót październikowy natomiast dał impuls ideologii komunistycznej do rozprzestrzeniania się poza granicami Kraju Rad. „Francuscy reformatorzy XVIII wieku dbali w pierwszym rzędzie o udoskonalenie własnych rodaków i własnego państwa” (Krzyżanowski, 2008, s. 172), rosyjscy zaś „od początku stawiali sobie za cel wywołanie międzynarodowej rewolucji. Eksport stanowił (...) składnik tej doktryny” (Krzyżanowski, 2008, s. 173). Jak pisze Adam Krzyżanowski (2008, s. 213), „rewolucja francuska weszła na scenę dziejową strojna w pióropusz praw człowieka i obywatela. Rosyjska jawiła się w masce «deklaracji praw (...)»”.

Oba wydarzenia „żyją w pamięci ludzkiej jako wielkie rewolucje”, które „skierowały bieg dziejów na tory różne od dotychczasowych” (Krzyżanowski, 2008, s. 134). Mimo że przyczyny, które doprowadziły do wybuchu obu zrywów, są podobne, nie należy zapominać o tym, iż Wielka Rewolucja była „improwowaną” (Krzyżanowski, 2008, s. 177), nastąpiła w wyniku zbiegu pewnych czynników strukturalnych o charakterze wewnątrzpaństwowym i międzynarodowym. Przewrót październikowy, dojrzewający w duchu tych samych idei, był natomiast wydarzeniem planowanym (Krzyżanowski, 2008, s. 177), a poglądy jego ideologów kształtował determinizm dziejowy.

Wskutek gwałtownych przemian w obu krajach nastąpiło scentralizowanie i zbiurokratyzowanie systemu (Brzechczyn, 2009, s. 301-302). W Rosji „administracja państwowa była podległa partii komunistycznej i tajnej policji” (Brzechczyn, 2013, s. 236), we Francji natomiast „biurokratyczne państwo (...) koegzystowało z kapitalistyczną prywatną własnością” (Brzechczyn, 2013, s. 237). Francuzi nigdy „nie zdołali ujarzmić opozycji, skrupować wolności prasy i krytyki” (Krzyżanowski, 2008, s. 127).

Ciąg obu rewolucji zaowocował zmianą „form społecznej kontroli klas podporządkowanych” (Chodak, 2012, s. 150), przekształcił stosunki warstw uprzywilejowanych z chłopstwem czy mieszczanami. Zarówno Rosja, jak i Francja przeszły w tym czasie proces przemian od tradycyjnego społeczeństwa agrarnego do zmodernizowanego (Леонов, 2007). Jak pisze Krzyżanowski (2008, s. 120), „odmienny czas trwania obu rewolucji zdecydował o ich skutkach”. Na gruncie francuskim rewolucjoniści i despotyczne metody rządów szybko odeszły w niepamięć, w Rosji natomiast nie udało się zapobiec utrwaleniu się rewolucyjnych metod panowania. Bolszewicy po spełnieniu swojego zadania pozostali u władzy (Krzyżanowski, 2008, s. 120).

Jeśli idzie o kryterium zasięgu zmian społecznych (Brzechczyn, 2009, s. 308), Rosja jawi się jako kraj, w którym zaszły one całościowo (biorąc pod uwagę m.in. utratę legitymizacji władzy, bunt elit przeciw państwu, wojnę domową, zmiany w strukturze społecznej), we Francji natomiast nie doszło do zmiany struktury własności w gospodarce.

Theda Skocpol konkluduje: „rezultaty francuskiej rewolucji są przeciwstawiane rezultatom rewolucji w Związku Sowieckim” (Brzechczyn, 2013, s. 237). „Komunizm, poczęty z niej [rewolucji francuskiej – K. M.], płód przedwczesny, zmarł zaraz po urodzeniu. Poczęty z rosyjskiej wyrósł na potwora” (Krzyżanowski, 2008, s. 212). „Ostatecznie we Francji zwyciężył liberalizm, a w Rosji ustaliła się despotyczna forma rządu” (Krzyżanowski, 2008, s. 206). Mimo że bolszewicy uznawali wydarzenia roku 1789 za pierwowzór, rewolucja francuska wydawała im się mała w porównaniu z ich własną – dla nich była ona ledwie załącznikiem, „krokiem wstępnym na drodze postępu” (Krzyżanowski, 2008, s. 146).

Czy rewolucje są zjawiskiem, które można przewidzieć?

Teoretycy rewolucji różnie zapatrują się na kwestię przewidywalności przewrótów – w zależności od przyjętej koncepcji podejść jest wiele. Reprezentanci szkoły naturalnej na przykład wierzyli, iż „sekwencje każdej przyszłej rewolucji będą podobne do tych rozpoznanych w rewolucji francuskiej czy rosyjskiej” (Chodak, 2012, s. 255). Badania z lat

60. XX wieku były o wiele śmielsze – uczeni dążyli do sformułowania ogólnej koncepcji, która tłumaczyłaby przyczyny rewolucji i przemocy zbiorowej. Zwolennicy teorii racjonalnego wyboru skupiali się na poznaniu „uwarunkowań, w jakich zaangażowanie w działanie rewolucyjne jest dla jednostek racjonalne” (Chodak, 2012, s. 255), by następnie zasygnalizować pewną tendencję. Powołując się na badania Jacka A. Goldstone’a (Chodak, 2012, s. 255), można stwierdzić, że „dopiero ostatnio powstałe teorie rewolucji, stanowiące odejście od strukturalizmu do modeli ujmujących rewolucję jako proces, umożliwiają przewidywanie rewolucji”. W tym miejscu warto wspomnieć o koncepcjach Ottona Dixa i Tima McDanieli.

Sceptycyzm co do przewidywalności teorii rewolucji wyraża Nikki R. Keddie. Powołując się na teorię chaosu, uważa, iż ciąg wydarzeń prowadzący do rewolucji jest nie do przewidzenia – badaczka nawiązuje przy tym do analizy zmian w Iranie. Podobnego zdania jest Jacek Janiszewski (2012, s. 110), który, inspirowany publikacją *Anatomy of Revolution* (Brinton, 1938), pisze: „Nigdy nie udało się przewidzieć tego fenomenu. Każda z rewolucji jest zaskoczeniem”. Piotr Sztompka (2005, s. 296) z kolei twierdzi, że „teoria rewolucji jest niemożliwa, ponieważ gdyby dostarczała przewidywań, zostałyby one z pewnością sfalsyfikowane przez późniejsze wydarzenia; jeżeli nie będzie dostarczała przepowiedni, nie będzie w ogóle teorią”.

Koncepcję pośrednią między rozważaniami Keddie i Goldstone’a stanowić mogą badania Timura Kurana, według którego zjawiska rewolucji nie da się przewidzieć, można natomiast wskazać te podmioty na arenie międzynarodowej, które na zrywy społeczne i rewolucje są bardziej lub mniej narażone.

Podsumowanie

W Rosji, podobnie jak pod koniec XVIII w. we Francji, dokonała się rewolucja. Rozpoczęła się (...) od spontanicznych i masowych wystąpień robotników, zakończyła zaś w momencie wygaśnięcia wojny domowej i utrwalenia władzy bolszewików. Przewrót październikowy w tym ujęciu jest, podobnie jak np. detronizacja Ludwika XVI czy rządy jakobinów, czę-

ścią całego historycznego procesu, a nie jego punktem zwrotnym, otwierającym «triumfalny pochód władzy sowieckiej» i tym samym nowy rozdział w dziejach Rosji i świata (Bazyłow, 1986, s. 387).

Mimo że Wielką Rewolucję Francuską można uznać za matkę przewrotu październikowego – Siergiej Leonow (2007) pisze: *большевики считали себя последователями якобинцев*³ – nie sposób nie zauważyć dwóch odmiennych kierunków, w których podążyły owe przemiany. Rewolucja francuska na kartach historii zapisała się jako liberalna, demokratyczna i przepowiadająca wolność, rosyjska na arenie międzynarodowej zaczęła uchodzić za despotyczną, prowadzącą do komunizmu. Na gruncie radzieckim jednak obrosła w „mistyfikowaną legendę” (Bazyłow, 1986, s. 387). Na początku sami bolszewicy traktowali ją jako „przewrót lub zdobycie władzy” (Bazyłow, 1986, s. 387). Z czasem jednak wykształcił się mit Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej (Bazyłow, 1986, s. 387), żywy do dziś. Trafną konkluzją w świetle niniejszych rozważań jest uwaga Janiszewskiego (2012, s. 99): „Rewolucja prowadzi do uzdrowienia relacji społecznych. Choć często uzdrowienie to jest chwilowe i prowadzi w ostateczności do zagłady”.

Proletarian Jacobins – the French Revolution and the October Revolution Contrasted Ideals of the French Revolution Hundred Years Later

The aim of this article is to present the French Revolution as the ‘mother’ of the October Revolution and to call special attention to the way in which its ideals were transferred and adopted on Russian soil. This comparative analysis highlights essential similarities and differences between both revolutions from the perspective of their respective macrostructures.

The subject mentioned above is extremely interesting, especially because of the far-reaching consequences of both revolutions – from the local and the global point of view. Some scholars have already tackled this issue, but it still remains a topic which is worth exploring and commenting on.

The first part of the article is an attempt to rethink the two historical events from ‘the inside’ – a juxtaposition of the revolutions on several different levels. The analysis performed at this point also contains information on the courses of both revolutions and the reasons behind them.

³ „Bolszewicy uważali się za spadkobierców jakobinów”.

Differences and similarities between the revolutions will be shown in accordance with the approach of Theda Skocpol. She explores the phenomenon of revolution by doing a comparative research on its structure and history. With Krzysztof Brzechczyn's additional reflections on the theory of revolution, we can distinguish the following four comparison criteria between the revolutions of 1789 and 1917:

- entities pivotal to the course of a revolution,
- the most important factors leading to the outbreak of a revolution,
- anti-revolutionary factors,
- the results of a revolution.

If we take into consideration the above-mentioned comparison criteria combined with Skocpol's approach, the circumstances which led to both revolutions will turn out to be very similar. However, a detailed comparison of the French Revolution and the October Revolution reveals significant differences between these two upheavals, which had to do with an internal and external situation in these respective countries. Looking at the phenomenon of revolution as a result of geopolitical pressure contrasts with the voluntarist theory of revolution.

The conclusions of this analysis are based on Jarosław Chodak's publication *Teorie rewolucji w naukach społecznych* (*Theories on revolution in social sciences*) and are an attempt to answer the question whether revolutions are phenomena which can be predicted.

Пролетарий Якобинец – Французская революция и Октябрьская революция в сравнительной перспективе Идеи Великой Революции 100 лет спустя

Цель этой статьи – представить Французскую революцию как «мать» Октябрьской революции, а также показать, как идеалы Великой революции были восприняты в России. Сравнительный анализ выделяет важные сходства и различия между этими двумя переворотами в макроструктурной перспективе.

Этот вопрос интересен главным образом из-за далеко идущих последствий обоих событий – в локальной и мировой перспективах. Эта проблема, которая уже была предметом рассмотрения, по-прежнему сохраняет свою научную актуальность.

Первая часть статьи – попытка переосмыслить оба события «изнутри» – сравнение охватывает несколько разных плоскостей. Анализ на этом этапе дает также возможность напомнить о причинах и ходе обеих Великих революций.

Различия и сходства переворотов были показаны на основе концепции Теды Скочпол. Автор представляет структурный и историко-сравнительный модель исследования революционного феномена. Обращаясь к размышлениям Кшиштофа Бжехчина о теории революции, сопоставление событий 1789 и 1917 гг. позволяет выделить четыре критерия сравнения:

- ведущие субъекты революционной активности,
- передовые факторы, ведущие к революции,
- антиреволюционные факторы,
- результат революции.

Французские и русские условия, с учетом вышеуказанного разделения, с точки зрения концепции Скочпол оказались очень похожими. Точное сравнение, однако, позволило найти различия между двумя переворотами как по внутренним, так и по внешним условиям обеих стран. Такой взгляд на революцию – как результат геополитического давления – контрастирует с волюнтаристским ее пониманием. Основываясь на публикации «Теория революции в социальных науках» Ярослава Ходака, предпринимается попытка ответить на вопрос, являются ли революции событием, которое можно предвидеть?

SEBASTIAN TORŁOP <https://orcid.org/0000-0003-4056-9376>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 3

Geopolityczne znaczenie Syberii w perspektywie globalnego ocieplenia

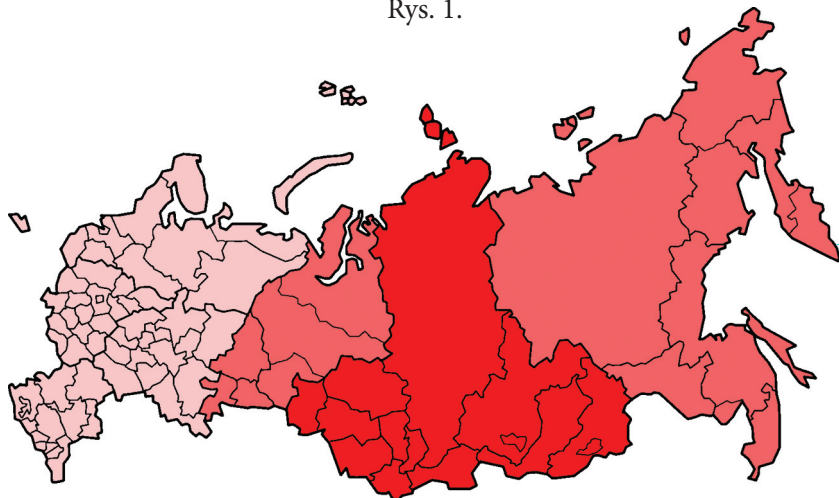
Historia Syberii i działania przyczyniające się do globalnego ocieplenia

Syberia to jedna z największych krain geograficznych na świecie. Na jej rozległym terytorium można zaobserwować duże zróżnicowanie klimatyczne – od ciężkich, zimnych wiatrów północy, które wraz z wieczną zmarzliną tworzą często niemożliwą do wytrzymania aurę, po gorące południe, które przechodzi łagodnie ze stepu w bezkresną pustynię. W tym miejscu należy zaznaczyć, że istnieją dwie metody określania granic terenów syberyjskich. Jedna z nich, nazywana historyczną i zwyczajową, za terytoria syberyjskie uznaje obszar obecnego Syberyjskiego Okręgu Federalnego.

O definicji drugiej, geograficznej, w swojej pracy z 1892 roku pisze Mikołaj Michaiłowicz Yadrintsev następująco:

Syberia zajmuje całą północną Azję i rozciąga się na północ, do Oceanu Arktycznego. Na wschodzie sięga do Oceanu Spokojnego, na południu graniczy z Cesarstwem Chińskim, na południowym wschodzie graniczy

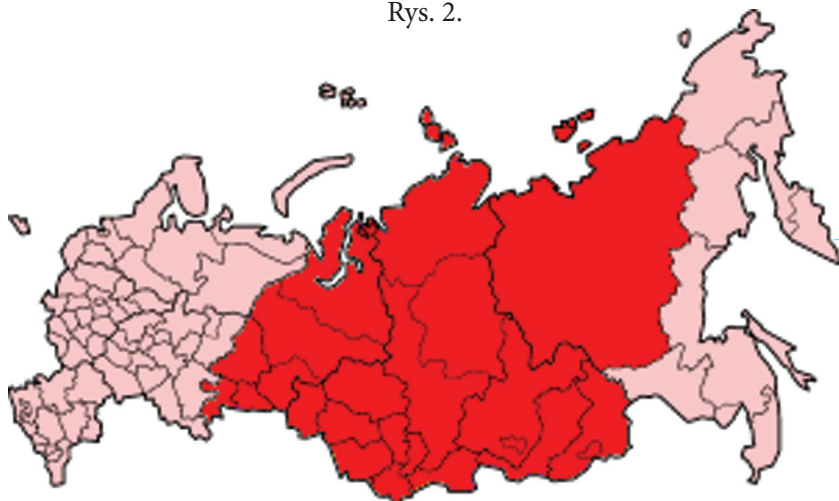
Rys. 1.

Mapa przedstawiająca historyczną metodę określania granic Syberii.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siberia_Federal_Subjects.png#/media/File:Siberia_Federal_Subjects.png

Rys. 2.

Mapa przedstawiająca geograficzną metodę określania granic Syberii.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SiberiaMap.png#/media/File:SiberiaMap.png>

z środkowoazjatyckimi posiadłościami Cesarstwa Rosyjskiego. Na północnym zachodzie i zachodzie Syberia jest oddzielona od europejskiej części Rosji pasmem gór Ural (Ядринцев, 2003, s. 556).

Ze względu na charakter niniejszej pracy za punkt wyjścia przyjmuję definicję geograficzną, gdyż pisząc o przemyśle regionu, nie sposób pominąć terenów po wschodniej stronie Uralu, zaliczających się do Syberii Zachodniej, oraz Jakucji, która w myśl definicji Yadrintseva należy do Syberii Wschodniej, a które nie mieszczą się w granicach historycznych.

Historia Syberii w ramach Imperium Rosyjskiego zaczyna się od zajęcia tego terytorium przez państwo carów. Terenami syberyjskimi zainteresował się dopiero Iwan IV Groźny, który za pośrednictwem sławnego rozbójnika i kozaka, Jermaka Timofiejewicza, oraz jego drużyny w latach 1581-1583 podbijał zachodnie tereny Syberii. Car jako pierwszy dostrzegł geostrategiczną potrzebę podbicia wschodnich terytoriów nie ze względów gospodarczych czy imperialistycznych, a z powodu konieczności obrony własnego terytorium – to właśnie zza Uralu przybyły hordy tatarskie, które narzuciły jarzmo poprzednikom Iwana. O ostatecznym podbiciu całego terytorium Syberii, zarówno części zachodniej, jak i wschodniej, można mówić od roku 1640, który uznaje się za symboliczny koniec wypraw rosyjskich zdobywców na Wschód.

Po zdobyciu tak rozległych terenów problemem okazało się administrowanie nimi, dlatego pierwsza fala industrializacji nastąpiła dopiero w roku 1726. Determinowała ją zakończona niedawno III wojna północna, która, choć zwycięska dla Cesarstwa Rosyjskiego, obnażyła brak dostępu rosyjskiego przemysłu do wystarczających złóż surowców. W 1726 roku rosyjski potentat i przedsiębiorca Akinf Demidow otrzymał pozwolenie na zagospodarowanie złóż miedzi w okolicach Tomska i Kuźniecka (Łukawski, 1981, s. 126-127), a już po trzech latach na tych terenach powstał pierwszy zakład przemysłowy. W ciągu kolejnych dziesięciu lat Demidow rozwinął swoje przedsiębiorstwo przemysłowe – zbudował dwa kolejne zakłady, a wreszcie utworzył altajski okręg przemysłowy. Sieć przemysłowa stworzona przez Demidowa była tak lukratywna, że już dwa lata po jego śmierci (1745) wszystkie przedsiębiorstwa znacjonalizowano, a za oficjalny powód podano nielegalny wytop srebra, którego miały podejmować się zakłady Demidowa. Okres tych pierwszych zakładów przemysłowych na Syberii Zachodniej i od-

krycia nowych złóż ukazały państwu rosyjskiemu potencjał surowcowy i gospodarczy krainy, co spowodowało napływ na to terytorium licznych przedsiębiorców oraz gwałtowny rozwój zakładów i okręgów górniczo-hutniczych, co pośrednio przyczyniło się do budowy kolei transsyberyjskiej w latach 1891-1916 (badania geologiczne związane z tym przedsięwzięciem wykazały kolejne, bogate złoża metali na terytoriach syberyjskich).

Rewolucja październikowa przyniosła ogromne zmiany. Nowi władze państwa musieli poradzić sobie z podstawowym problemem – deficytem klasy robotniczej. W państwie carskim robotnicy stanowili mniejszość, a większość poddanych trudniła się rolnictwem i rzemiosłem. Aby to zmienić, należało odbudować załazłki przemysłu, zniszczone i zaniedbane z powodu najpierw I wojny światowej, a następnie wielkiej wojny domowej, która, m.in. na Syberii, toczyła się nieprzerwanie aż do roku 1921. Lata 1921-1925 na Syberii to okres trudnej, ale zakończonej sukcesem odbudowy przemysłu. Na lata 1925-1932 radzieccy ekonomiści opracowali plan rozwoju gospodarczego Syberii z naciskiem na wykorzystanie potencjału przemysłowego, rozbudowę kopalń i zakładów górniczo-hutniczych. Rozwój przemysłowy na Syberii w tym okresie zanotował trzykrotny wzrost, podczas gdy w skali całego ZSRR wzrost ten osiągnął wartość 2,8. Co więcej, według rosyjskiego doktora nauk historycznych Witalija Lelczuka (Лельчук, b.d.) „w mniej niż trzynaście lat utworzono ok. 9 tysięcy zakładów, fabryk, kopalń, elektrowni, pól naftowych. Już w 1930 roku, po raz pierwszy w historii naszego kraju, wielkość produkcji przemysłowej przekroczyła wielkość produkcji dóbr konsumpcyjnych”. Tak ogromny skok industrialny był możliwy jedynie dzięki ogromnemu zaangażowaniu robotników wierzących w głoszone idee. Jak pisze Łukawski (1981, s. 340-341),

wraz ze wzrostem przemysłu na Syberii zwiększała się również liczba robotników w nim zatrudnionych. (...) Pierwszy plan pięcioletni został wykonany w ciągu 4 lat i 3 miesięcy głównie dzięki olbrzymiemu poświęceniu klasy robotniczej. Nie zważając na bardzo trudne warunki materialne i niewielkie płace, robotnicy i budowniczyowie nowych zakładów pracowali z wielkim entuzjazmem, współzawodnicząc między sobą o lepszą wydajność produkcji i obniżenie kosztów własnych produkcji. Współzawodnictwo pracy rozwinęło się na szerszą skalę najpierw wśród górników, potem objęło robotników innych gałęzi przemysłu.

Można przypuszczać, że z utworzonych w ZSRR dziewięciu tysięcy zakładów produkcji przemysłowej większość z powodu rozmieszczenia surowców naturalnych znajdowała się na Syberii. Jeśli doliczyć do tego zakłady przeniesione w 1941 roku z europejskiej części RFSRR (odpowiednio: 667 na Ural, 244 na Syberię Zachodnią, 78 na Syberię Wschodnią – Министерство обороны Российской Федерации, b.d.), można wnioskować, że na terytoriach syberyjskich znalazło się blisko 85% zakładów przemysłowych ZSRR.

Każdy z tych zakładów produkował ogromne ilości CO₂ i pary wodnej, które według raportu opublikowanego w Biuletynie Amerykańskiego Towarzystwa Meteorologicznego (Kiehl, Trenberth, 2006, s. 197-208) stanowią łącznie do 88% wszystkich gazów cieplarnianych. Trudno jednoznacznie ocenić, ile gazów cieplarnianych produkowały zakłady przemysłowe ZSRR, ponieważ pierwsze pomiary emisji dwutlenku węgla do atmosfery zaczęto wykonywać dopiero w roku 1958, jednakże bieżące raporty firmy KGHM (2015, s. 10-11) pokazują, że jeden zakład przemysłowy produkuje (w przybliżeniu) 120 tysięcy ton dwutlenku węgla rocznie. Takie wyliczenie pozwala przypuszczać, że w latach 1939-1969 poziom emisji dwutlenku węgla w ZSRR utrzymywał się na poziomie ponad miliarda ton rocznie (należy również spostrzec, że aktualnie w wyniku międzynarodowych ustaleń i nacisków organizacji ekologicznych zakłady przemysłowe starają się ograniczać emisję gazów szkodliwych, czego w Związku Radzieckim z największym prawdopodobieństwem nie przestrzegano, zatem wynik ten mógł być jeszcze wyższy). To spekulacyjne przybliżenie wydaje się jeszcze bardziej prawdopodobne przy zestawieniu go z danymi z roku 1970 (BP, 2015), kiedy to sama RFSRR zajmowała drugie miejsce na świecie pod względem ilości produkowanego dwutlenku węgla (1,4 miliarda ton rocznie), co stanowiło blisko 10% emisji światowej. W kolejnych latach istnienia ZSRR można zauważyć znaczny wzrost emisji tego gazu, co związane było bezpośrednio z odkryciem na Syberii potężnych złóż ropy naftowej i gazu ziemnego.

Podsumowując tę część pracy, należy zauważyć, że gdyby nie rewolucja październikowa, nie nastąpiłaby tak nagle i rozległa industrializacja terenów zajmowanych później przez bolszewików, co znacznie ograniczyłoby emisję CO₂ i innych gazów cieplarnianych do atmosfery. To nie-

wątpliwie spowolniłoby rozwój globalnego ocieplenia. Jeżeli dodatkowo uzna się, że dzięki rewolucji paździenikowej założenia marksistowskie (w tym nacisk na industrializację) mogły objąć również inne kraje, takie jak Cesarstwo Chińskie (później Chińską Republikę Ludową), to można przypuszczać, iż rewolucja paździenikowa pośrednio stała się przyczyną nasilenia procesów związanych z globalnym ociepleniem.

Globalne ocieplenie i jego perspektywiczne skutki

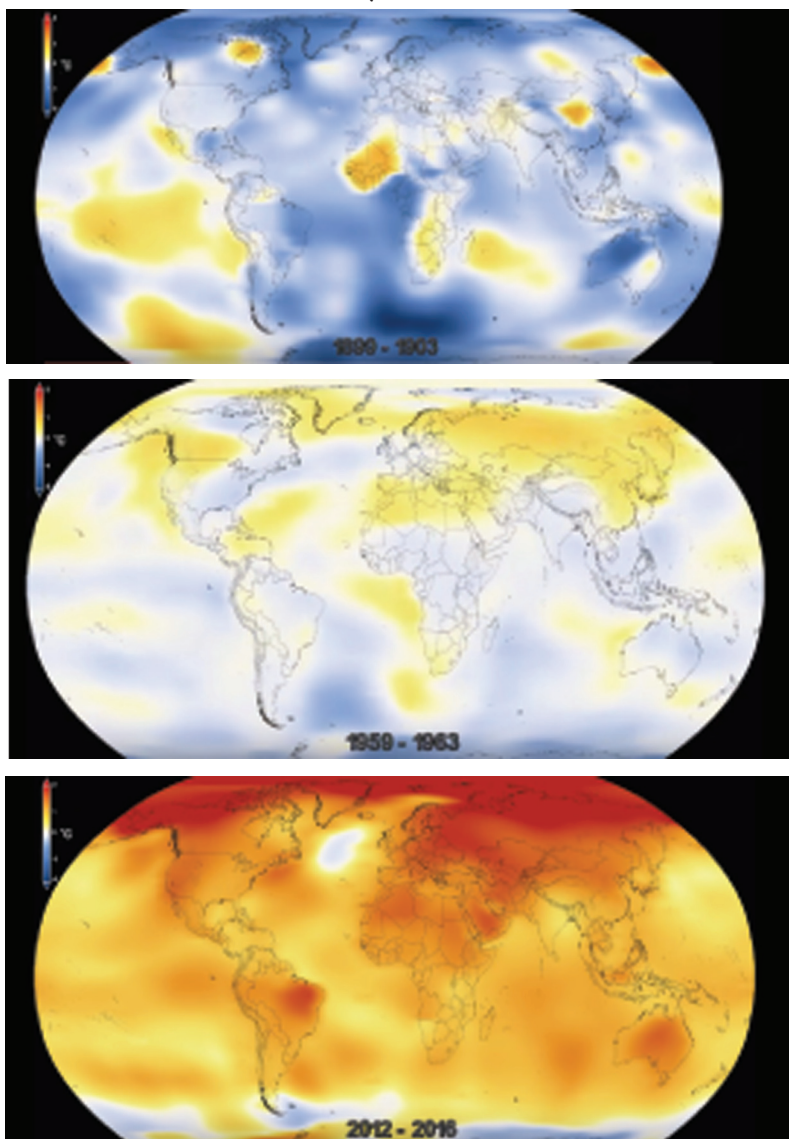
„Ocieplenie klimatu, będące przesłanką jego zmiany, jest niekwestionowanym faktem. Zaś sama zmiana klimatu jest ciągle zjawiskiem perspektywicznym. Mimo to wzbudza dyskusję na temat możliwych przyczyn i skutków dla cywilizacji ludzi” (Pietraś, 2010, s. 5). Stwierdzenie to, choć w środowisku naukowym niepodważalne, często bywa kwestionowane ze względu na wątpliwości co do istnienia zjawiska globalnego ocieplenia. Analizując przedstawione ilustracje, można zauważyć, że efekt cieplarniany w kolejnych okresach pogłębiał się.

Jednym z dokumentów potwierdzających globalne ocieplenie jako zjawisko oddziałujące na ziemię jest czwarty raport Międzyrządowego Zespołu do spraw Zmian Klimatu (IPCC, 2007). Raport ten, przygotowany przez blisko 600 osób z 40 krajów, stwierdza, że prawdopodobieństwo wywołania efektu cieplarnianego z powodu czynników antropogenicznych wynosi aż 90%, oraz przewiduje, że w XXI wieku średnia temperatura na Ziemi wzrośnie między 1,1°C a 6,4°C.

Taka zmiana klimatu będzie miała bezpośredni wpływ również na terytoria Syberii. Na całej północy opisywanego terenu znajdują się zlodowaciale gleby – tzw. wieczna zmarzlina. Jej istnienie warunkowane jest tym, że średnia roczna temperatura na danym terytorium nie przekracza progu -11°C. Po przeanalizowaniu mapy izoterm w Federacji Rosyjskiej widać, że już czterostopniowy wzrost średniej rocznej temperatury spowodowałby ustępowanie wiecznej zmarzliny, a niektórzy publicyści (Harvey, 2013) twierdzą, że wystarczy już półtorastopniowa zmiana.

Globalne ocieplenie, mimo że jest postrzegane jako proces negatywny, dla władającej Syberią Rosji może nieść określone korzyści eko-

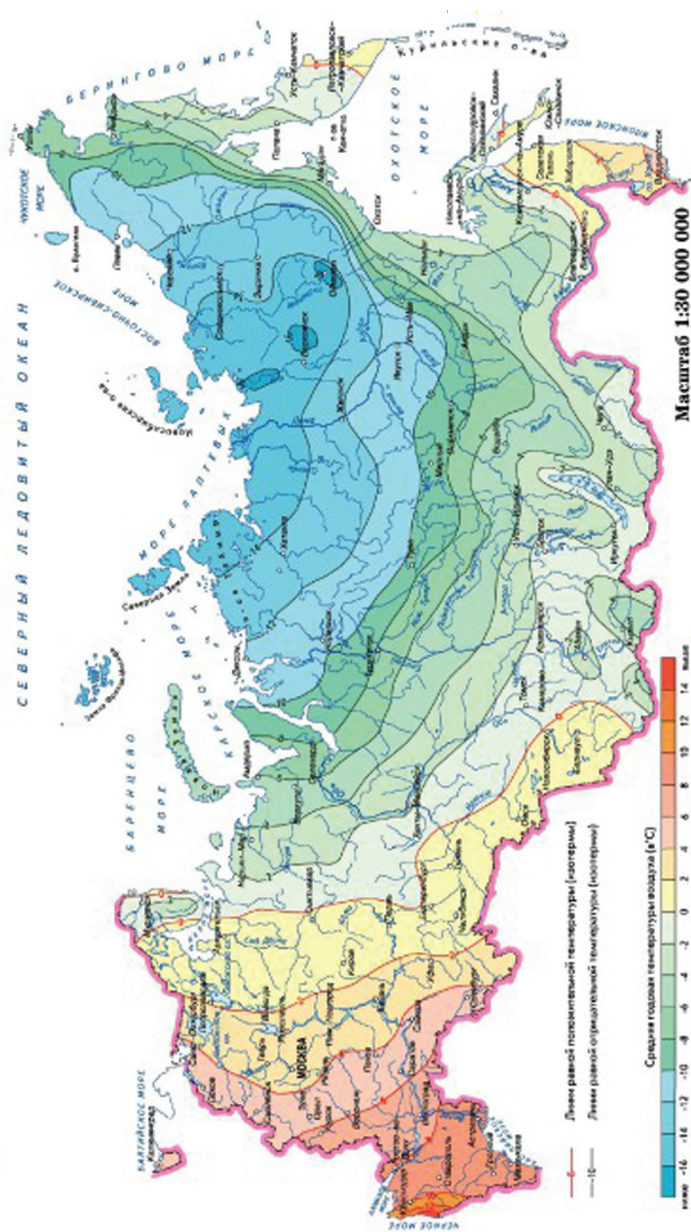
Rys. 3-5.

Zmiany średniej rocznej temperatury na świecie w latach 1899-2016.
Źródło: https://climate.nasa.gov/climate_resources/139/

Rys. 6.

ГОД

Mapa izoterm w Federacji Rosyjskiej.

Źródło: <http://pochemu.org/mir-vokrug-nas/item/pochemu-otmeczayut-letnie-temperatury-na-grafike-godovyh-amplitud>

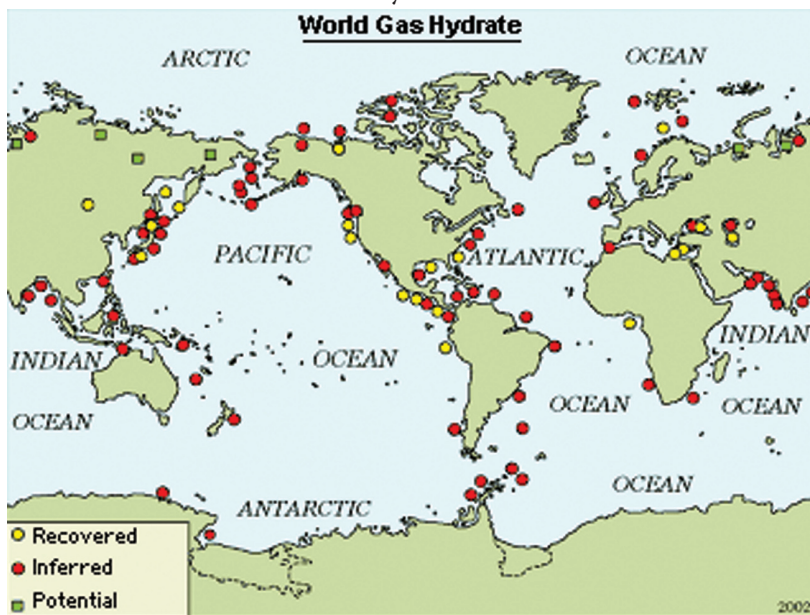
nomiczne, zwłaszcza w kontekście eksploatacji tamtejszych surowców energetycznych. „Spośród kilku regionów wydobywania ropy w Rosji na pierwszym miejscu od kilkunastu lat plasuje się Syberia Zachodnia. Według danych za rok 2012 przypada na nią 61,2% całkowitego rocznego wydobycia [w Rosji – S. T.]” (Kosowska, 2016, s. 56). W przypadku wzrostu średniej rocznej temperatury koszt wydobycia surowców i działania zakładów wydobywczych zmniejszy się (m.in. dzięki łatwiejszemu transportowi). Również wschodnia część tego terytorium może skorzystać na nadchodzącej zmianie: „Zgodnie z założeniami SE-2035 [Strategia Energetyczna Federacji Rosyjskiej do 2035 roku – S. T.] Syberia Wschodnia w przyszłości ma stać się jedną z najważniejszych prowincji naftowych Rosji, kompensując spadek wydobycia na szelfach Syberii Zachodniej” (Kosowska, 2016, s. 66). Porównując powyższe opisy z mapą aktualnych i perspektywicznych złóż ropy naftowej i gazu wydaną przez rosyjski Gazprom, można stwierdzić, że pod pokrywą wiecznej zmarzliny na Syberii będzie można w przyszłości odnaleźć nie tylko liczne złoża surowców energetycznych, lecz także bogate pokłady innych surowców, takich jak metale czy istotne pierwiastki chemiczne, których złoża w dzisiejszych czasach powoli się wyczerpują.

Kolejnym argumentem na rzecz opłacalności zachodzących zmian klimatycznych na Syberii są wysokie koszty wydobycia surowców energetycznych na szelfach mórz, które można zredukować poprzez eksploatację nowych złóż śródlądowych.

Opisując zalety płynące z wydobycia surowców energetycznych na Syberii, nie należy zapominać o klatracie metanu (hydrat metanu, wodzian metanu). Przyjmuje się, że ta niedoceniana jak dotąd substancja została odkryta w 1888 roku przez francuskiego naukowca, Paula Villarda, a jej występowanie uzależnione jest od niskich temperatur i odpowiednio wysokiego ciśnienia, czego dowodzi odnajdywanie złóż tego surowca na dnach mórz, oceanów, jak również pod wieczną zmarzliną (pokrywa prawie całość północnych i północno-wschodnich terenów Syberii).

Niepodważalna wyższość klatratu metanu nad gazem ziemnym opiera się na wielu czynnikach. Jak podaje Anna Rabajczyk (2009, s. 43), w warunkach naturalnych 1 litr sześcienny tej substancji odpowiada 168 litrom metanu w stanie gazowym, co czyni go bardziej energetycz-

Rys. 8.

Występowanie oraz potencjalne położenie klatratu metanu.

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Klatrat_metanu#/media/File:Methane_Clathrate_Location_Map_USGS.gif

nym nawet od węgla kamiennego czy ropy naftowej. Dodatkowym atutem są niskie temperatury transportu tego surowca, dzięki czemu jest on atrakcyjniejszy od skroplonego gazu ziemnego (LNG), gdyż aby transportować hydraty, potrzeba od 0°C do 20°C, podczas gdy transport LNG wymaga temperatury poniżej -160°C (Balcewicz, 2012, s. 3). Również wielkość zasobów obydwu surowców na świecie znacznie się różni. Rozpoznane złoża gazu ziemnego na świecie w 2001 roku zostały oszacowane na 154 biliony m³ (Górnicza Izba Przemysłowo-Handlowa, 2003). Tymczasem wielkość zasobów klatratu metanu szacuje się na 21 biliardów m³ (Milkov, 2004). Problematiczna pozostaje dotychczas technologia wydobycia tego surowca, gdyż nagła zmiana ciśnienia bądź temperatury rozrywa wiązania substancji, co powoduje nagłe uwalnianie się metanu. Jednakże właśnie to zjawisko będzie wymagać w przyszłości wydobywania wspomnianej substancji. Zaniechanie opraco-

wywania technologii pozyskiwania klatratu metanu może skutkować w perspektywie kolejnych 50 lat (wskutek oddziaływania efektu cieplarnianego) gwałtownym i niekontrolowanym uwolnieniem do atmosfery ogromnych ilości metanu. W najbardziej pesymistycznym scenariuszu (hipoteza pistoletu metanowego) może to doprowadzić do kompletnego zniszczenia bariery, która pozwala ludzkości żyć na Ziemi.

Jednakże można zauważyć już pozytywne tendencje w kierunku opracowywania metod wydobywania wodzianu metanu. Przykładem może być Chińska Republika Ludowa, która w maju 2017 roku wydobyła blisko 130 tysięcy m³ tego surowca w celach badawczych. Chińczycy zapewniali przy tym, że ich metoda jest w pełni bezpieczna dla środowiska (Moll, 2017). Również rosyjskie firmy, takie jak Gazprom, wspólnie z Rosyjską Akademią Nauk od 2005 roku poszukują możliwości pozyskiwania i wykorzystania hydratów metanu (Gazprom, 2005).

Perspektywa wydobywania klatratu metanu, chociaż warunkowana dopiero znaczną zmianą klimatu na Syberii, potwierdza nieustającą atrakcyjność tego terytorium w aspekcie geopolitycznym. Już w 1904 roku słynny brytyjski geograf i geopolityk, sir Halford John Mackinder, w swoim ponadczasowym dziele *Geograficzna oś historii* (2009, s. 10-11) wykazuje, że Heartland, do którego należy przede wszystkim Syberia, jest dzięki łatwości swojej obrony „fortecą stworzoną przez Boga”, dalej stwierdza zaś, że „wielka forteca jest nie tylko obronna – jest także płaska i żyzna – zdolna do karmienia milionów”. Brytyjski geopolityk zauważa również, że Heartland to klucz do objęcia rządów nad całą kulą ziemską, ponieważ bardzo trudno terytorium to podbić, może zatem spokojnie i wytrwale rozwijać się na nim cywilizacja lądowa, zdolna po pewnym czasie dokonać ekspansji na mocarstwa morskie.

Koncepcja Mackindera w perspektywie globalnego ocieplenia powinna jednak ulec redefinicji. Założenie, że Heartland, a więc i Syberia, pozwala na kontrolę nad światem, pozostaje wciąż prawdziwe, jednak nie w takiej formie, jak opisywał to Mackinder. Wydaje się, że Syberia zostanie prawdopodobnie ostatnim rezerwuarem surowcowym przyszłych pokoleń, a państwo bądź organizm zarządczy, który będzie tymi terenami zawiadywał, będzie w stanie w dużej mierze dyktować warunki gospodarcze i polityczne reszcie świata. Aby jednak w pełni wykorzystać potencjał Syberii, należy już w najbliższej przyszłości zacząć inwestować

w ten region. Federacja Rosyjska, aktualna posiadaczka tych rozległych terenów, od 2014 roku pogrążona w kryzysie, który pochłania majątek zgromadzony w czasie bessy w funduszach państwowych nastawionych na inwestycje w duże projekty dla rozwoju przemysłu (Kosowska, 2016, s. 45), nie ma wystarczająco dużo pieniędzy, aby to zrobić. W geopolityczną grę o Syberię może się więc włączyć państwo chińskie, po którym jednak nie należy się spodziewać nagłych i gwałtownych posunięć. Jak pisze Stanisław Bieleń (2015, s. 240),

rosnące w potęgę Chiny stawiają raczej na adaptację do istniejącego porządku, a nie na jego rewizję, stąd zmiany globalne póki co przebiegają ewolucyjnie. Okazuje się zatem, że to nie sam układ sił decyduje o zachowaniach międzynarodowych państw, lecz także idee czy koncepcje na temat wykorzystania potęgi do określonych celów.

Chiny stopniowo, jednak niezwykle skutecznie wypierają ekonomicznie Rosję z jej strefy wpływów (najswieższym przykładem może być sprawa turkmeńskiego gazu i zaangażowanie Chińskiej Republiki Ludowej w budowę gazociągu o dużej przepustowości, co osłabia rosyjskie wpływy w Azji Centralnej). To pokazuje, że w przyszłości chińscy inwestorzy będą skłonni poważnie się włączyć w nowe zagospodarowanie Syberii. Ten kierunek ekspansji pomógłby Chinom także rozwiązać problem przeludnienia. Graczy w tej geopolitycznej grze prawdopodobnie będzie więcej, jednak jak faktycznie potoczą się losy Syberii i jej bogactw oraz czy nie zwycięży natura, okaże się dopiero w przyszłości.

The Geopolitical Significance of Siberia in the Perspective of Global Warming

The revolution of 1917 brought about many changes in Russia, one of the most significant ones being the industrialization of the entire USSR, including Siberia. The mass industrialization process has become a direct cause for the increase of the amount of greenhouse gases in the atmosphere, which has triggered what is known as „global warming”, the effects of which are felt today.

The paper deals with the analysis of the geopolitical position of Siberia in relation to the theory of Heartland proposed by Sir Halford John Mackinder, and an attempt to redefine it due to Siberian resources of crude oil and natural gas which are strategic for Russia. The aim of the article is to answer the question of how climate change in the region can affect its attractiveness and how control over Siberia can influence its position in the international system.

Геополитическое значение Сибири в перспективе глобального потепления

Революция 1917 года привела к большим изменениям в России. Советская власть решилась на индустриализацию всего СССР, включая Сибирь. Массовая индустриализация, которую провели большевики, стала прямой причиной роста количества парниковых газов в атмосфере, что вызвало явление известное как «глобальное потепление», последствия которого ощущаем сегодня.

В статье рассматривается геополитическая ситуация Сибири используя теорию Heartlandу сэра Халфорда Джона Маккиндера, предпринимается попытка ее переосмысления с учетом основных для РФ энергоресурсов добываемых в Сибири – нефти и природного газа. Цель выступления – ответить на вопрос, как изменение климата в регионе может повлиять на его привлекательность и как контроль над Сибирью может повлиять на ее положение в международной системе.

WITALII KARIEV <https://orcid.org/0000-0002-2766-9113>
Uniwersytet Rzeszowski

Rozdział 4

Autonomiczno-federacyjne koncepcje Wołodymyra Wynnyczenki w kontekście polityki jego rządu wobec Rządu Tymczasowego

Notatka biograficzna

Wołodymyr Kyryłowycz Wynnyczenko (ur. 28 lipca 1880 roku w Jelizawietgradzie – obecnie Kropywnycki, zm. 6 marca 1951 roku w Mou-gins). Najpierw uczęszczał do narodowej szkoły, następnie od 1890 do 1899 roku uczył się w jelizawietgradzkim męskim gimnazjum klasycznym. Po ukończeniu siódmej klasy został przedwcześnie usunięty ze szkoły ze świadectwem o ukończeniu siedmiu klas, które pozwalało zdawać egzaminy eksternistyczne i otrzymać maturę. W 1900 roku zdał egzaminy eksternistyczne w złotopolskim gimnazjum (Złotopol w 1959 roku został przyłączony do miasta Nowomyrhorod) i otrzymał świadectwo maturalne. W 1901 roku rozpoczął studia na Kijowskim Imperatorskim Uniwersytecie św. Włodzimierza (obecnie Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki) na Wydziale Prawa.

Na uniwersytecie został członkiem Ukraińskiej Studenckiej Gromady, brał aktywny udział w jej organizacji, prowadził działalność agitacyjną (Тищенко, 1917, s. 9). Na przełomie stycznia i lutego 1902 roku w Kijowie odbyły się studenckie zamieszki. Za „przymusowe przerwanie prowadzenia wykładów” oraz za „namawianie studentów do strajku” zarząd Uniwersytetu od 4 lutego 1902 r. wykluczył go ze studiów bez prawa ponownej rekrutacji na uniwersytetach Imperium (ЦДІА України).

Około 1902 r. został członkiem Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej (RUP). W 1905 r. partia zmieniła nazwę na Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (USDRD). Po carskim manifestie z 30 października 1905 roku (na skutek strajków, które objęły ponad 2 miliony ludzi w największych guberniach, wydano manifest zapowiadający swobody obywatelskie, amnestię, prawo wyborcze dla wszystkich warstw społecznych, powołanie władzy ustawodawczej – Dumy) Wynnyczenko powrócił do Kijowa, odnowił status studenta, eksternistycznie zdał egzaminy i otrzymał dyplom.

Od 28 czerwca do 13 sierpnia 1917 roku był przewodniczącym Sekretariatu Generalnego Ukraińskiej Narodowej Republiki (Prezes Rady Ministrów, tzw. I rząd Wynnyczenki). Od 1 września 1917 roku do 22 stycznia 1918 roku ponownie sprawował funkcję przewodniczącego Sekretariatu Generalnego (tzw. II rząd Wynnyczenki). Po proklamacji IV Uniwersału zmieniono nazwę Sekretariatu Generalnego na Radę Ministrów Ludowych. Od 22 do 30 stycznia 1918 roku kontynuował swój rząd jako przewodniczący Rady Ministrów Ludowych. Był w opozycji do powstałego pod protektorem niemieckim Państwa Ukraińskiego (Hetmanatu) w okresie pomiędzy 29 kwietnia a 26 grudnia 1918 roku. Był głównym organizatorem powstania antyhetmańskiego. Po obaleniu Państwa Ukraińskiego (rządu Pawła Skoropadskiego) 14 grudnia 1918 roku został Przewodniczącym Dyrektoriatu (Prezydentem) Ukraińskiej Republiki Ludowej. Po rokowaniu Dyrektoriatu z Ententą 13 lutego 1919 roku podał się do dymisji. W 1920 roku wyemigrował, przebywał w Austrii, Niemczech. Zmarł na emigracji we Francji w miejscowości Mougins (Кульчицький, Солдатенко, 2005).

Jako polityk był autorem najwyższych obowiązujących aktów prawnych. Jako działacz rewolucyjny miał za sobą działalność agitacyjną, udział w powstaniach, aresztowania. Jako artysta był natomiast auto-

rem ok. 150 różnych obrazów i szkiców, ponad 100 utworów tzw. małej formy: dramatów, opowiadań, scenariuszy, artykułów, pamfletów oraz 14 powieści (jedna nieukończona). Jego wielkim dziełem są dzienniki, które prowadził przez ostatnie 40 lat życia. Pozostawił po sobie ponadto obszerną korespondencję, wspomnienia i filozoficzny traktat. Jego twórczość przechodziła etapy realizmu, impresjonizmu, utopii i myśli filozoficzno-etycznej.

I Epikur ze swoją ataraksją, i Schopenhauer ze swoją nirwaną, i Kant ze swoim imperatywem, i wszyscy ci mądrzy, wielcy, boscy – jacy oni teraz wydają się malusieńcy, śmieszni, nikczemni oraz obraźliwo-fałszywi tutaj, wśród grzmiącego wymiotowania armat, zmarzniętego szczękania zębami karabinów maszynowych, wśród szumu butów, wśród przystawionych do klatki piersiowej ochlapanych krwią rewolwerów, wśród przestraszonych oczu, wśród tynku, który wali ci się na głowę ze zrujnowanego sufitu, wśród tynku całego twojego rozwalonego życia, który wali się na twoją duszę.

(Винниченко, 1924, tłum. własne)

Wołodymyr Kyryłowycz Wynnyczenko był osobowością pełną wewnętrznych sprzeczności. Starsi badacze, wychowani na radzieckich poglądach, zaznaczają, że dla nich zajmowanie się postacią Wynnyczenki otwiera nowe perspektywy historyczne i oznacza możliwość zerwania z ustalonym postrzeganiem pewnego okresu historycznego, np. z koncepcją dwóch rewolucji: burżuazyjnej i socjalistycznej.

Wynnyczenko nadawał przewagę ideom socjalistycznym, odsuwał narodowe wątki na drugi plan, ale nie odrzucał ich całkowicie. Zawsze pozostawał wierny swoim ideałom, nawet kiedy nie były one zgodne z rosyjskim socjalizmem czy ukraińskimi ideami narodowymi. Uważał, że tylko w Rosji uda się zbudować socjalizm. Wspierał autonomiczno-federalistyczne koncepcje rosyjskiego państwa. Proponował własną wersję socjalizmu, którą nazywał „kolektokracją” (Кирилюк, 2004). Wzywał do powołania jednolitego socjalistycznego ministerstwa, tworzonego wspólnie m.in. z rządami Ukrainy, Donu, Kaukazu i Kubania wraz z centralnymi organami w Rosji (*ЦДАВО України*).

Artykuły Wynnyczenki w „Robotniczej Gazecie” były szczególnym przejawem literacko-publicystycznej sztuki, artyzmu tego okresu. 12 kwietnia 1917 roku wyszedł pierwszy numer „Robotniczej Gazety”,

Wynnyczenko jako samodzielny redaktor swoim artykułem otwierał pierwsze wydanie:

Rosja była jamą ciemną, duszną, ciasną... Wszystkie narody, wszystkie warstwy narodów siedziały cichaczem, nie umiając nawet spojrzeć w górę do wolnego, jasnego nieba. Bo nad jamą stało straszdyło, straszak w carskiej koronie, z policyjnym naganem w rękach, z karabinami, z armią wolnych swych sług. I co więcej, jama stawiała się ciśniejsza, ciemniejsza, a carski nahaj bardziej bolesny. I wydawało się że carstwu samodzierżącego straszdyła końca nie widać.

I nagle z głębi tej jamy zerwała się burza rewolucji, wyniosła wszystkich na szeroką przestrzeń – i ze straszego straszdyła nic nie zostało. Wesołym, pachnącym wiatrem woli uderzyło w twarz. Przed oczami, które przyzwyczyły się do ścian jamy, do mroku, rozwinęły się obszerniejsze przestrzenie zalane słońcem wolności...

Z narodowych głębin wyrwała się ognista burza rewolucji. Robotnicy i chłopci ubrani w żołnierskie szynele znieśli stary porządek. I teraz na nich leży jeszcze jedno wielkie zadanie: zasypać tę jamę starego porządku, tak, zasypać, tak, żeby i śladu po niej nie pozostało. Ani śladu, ani najmniejszej jamki, dokąd można byłoby schować zdobyte przez naród swobody i je uspić, żeby nie potykali się o nią robotnicy podążający do lepszych przestrzeni – socjalizmu („Робітнич Газета”, 1917a).

Wołodmyr Wynnyczenko był zwolennikiem autonomii Ukrainy w demokratycznej federacji rosyjskiej, uważał, że tylko w Rosji będzie można realizować socjalistyczne idee, ale jednocześnie był przeciwnikiem jakiegokolwiek przymusu czy straszenia.

26 czerwca 1917 r. na plenarnym posiedzeniu Ukraińskiej Centralnej Rady Wynnyczenko wygłosił Deklarację Sekretariatu Generalnego. Jej tekst brzmiał:

Nie fizyczna oraz ekonomiczna przemoc; nie ciemność, oglupienie i ekonomiczna zależność zniewolonych klas; nie straszenie i hipnoza religii; nie podszczuwanie jednej części przygnębionych przez drugą – nie takie środki nam, zebrany tutaj, dają prawo i siłę decydować o normach życia obowiązkowych dla każdego, kto uznaje siebie za Ukraińca... To prawo rodziło się i wyrosło z jednego zaufania, czystego, nieograniczonego żadnym przymusem prawnym czy bezprawnym. I Centralna Rada, przyjmując na siebie tę wolę i zaufanie narodu, stała się nierozłączną, organicznie połączoną częścią tej wielkiej całości (Українська Центральна Рада, 1996, s. 157, tłum. własne).

W stosunku do mniejszości narodowych Wynnyczenko podkreślał, że zabezpieczenie ich praw jest jedną z głównych zasad autonomii Ukrainy, że „stoimy na gruncie przyznania pewnej gwarancji zabezpieczenia praw mniejszości narodowych na wolnej Ukrainie, jaka by ta mniejszość nie była: czy Moskwianie, czy Żydzi, czy Polacy, czy Białorusini, czy Tatarzy” („Нова Рада”, 1917). Prawdopodobnie oczekiwał takiego samego stosunku tymczasowego rządu do mniejszości narodowych, m.in. Ukraińców.

W dniach 17-18 kwietnia 1917 roku odbyła się konferencja USDRP w Kijowie. Deklarowano, że rewolucja na Ukrainie powinna odbywać się w oparciu o miejscowe rewolucyjne siły. Głoszono kurs demokratyzacji i socjalizmu. Wspierano autonomiczno-federalistyczne orientacje („Нова Рада”, 1917).

Ważnym wydarzeniem był I Ogólnoukraiński Wojskowy Zjazd, który odbył się w dniach 18-21 maja 1917 roku w Kijowie. W zjeździe wzięło udział ok. 900 przedstawicieli bałtyckiej i czarnomorskiej floty, którzy reprezentowali ok. 1,5 miliona wojskowych. Zjazd został powołany przez Ukraińską Centralną Radę. Delegaci podtrzymali uchwały Ogólnoukraińskiego Kongresu i jednogłośnie przyjęli rezolucję *O autonomii Ukrainy* zaproponowaną przez Wołodymyra Wynnyczenkę. Zjazd uznał Ukraińską Centralną Radę za główny organ władzy, który został powołany, żeby decydować o stosunkach między Ukrainą a Rządem Tymczasowym. Delegaci domagali się także natychmiastowego zatwierdzenia sformowanej w Kijowie pierwszej ukraińskiej jednostki wojskowej – 1. Ukraińskiego Kozackiego Pułku im. Bohdana Chmielnickiego (Щуць, 2011, s. 170). Jednak dla Mychajły Hruszewskiego i Wynnyczenki głównym celem było zdyskredytowanie inicjatora zjazdu, Mykoły Michnowskiego, który głosił oddzielenie od Rosji. Hruszewski fizycznie zepchnął Michnowskiego z trybuny podczas otwarcia zjazdu. Wszystko to robiono po to, by do kierownictwa żołnierskiego forum został dołączony Semen Petlura, który wtedy powrócił do Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (USDRP) i był prawie nieznanym w środowiskach wojskowych. Petlura pod presją Hruszewskiego i Wynnyczenki został prezesem Ukraińskiego Generalnego Wojskowego Komitetu (UGWK). UGWK w pełnym składzie (18 osób) wszedł do Ukraińskiej Centralnej Rady (żołnierze na zjeździe wybrali do UGWK także Michnowskiego,

ale był on tam praktycznie sam, później został wysłany z Kijowa; w takiej sytuacji Petlura mógł samodzielnie organizować armię).

Wynnyczenko sarkazmem reagował na próby tworzenia własnych sił zbrojnych, straszył obywateli „kontrrewolucją”, która jego zdaniem kryła się pod niepodległościowymi hasłami („Робітнича Газета”, 1917b).

Od 27 września do 5 października 1917 roku w Piotrogradzie (Sankt Petersburg) odbywała się „Demokratyczna Narada” („Ogólnorosyjska Demokratyczna Narada”). Powołana była przez Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy eserowców-mieńszewików oraz Wykonawczy Komitet Chłopskich Deputatów „w celu osłabienia narastającego ogólnonarodowego kryzysu, stabilizacji wewnętrznego stanowiska państwa po buncie Kornilowa 1917 roku”. W naradzie wzięło udział 1582 delegatów z rad, związków zawodowych, związków narodowych i innych organizacji. Przybyło 12 delegatów z Ukrainy (9 – z Małej Rady, 3 – z Ogólnoukraińskiej Rady Wojskowych Deputatów). Ukraińska delegacja przybyła z wymogami sformułowanymi w 13 punktach rozkazu Ukraińskiej Centralnej Rady. Jej podstawowe żądania to m.in: utworzenie „jednorodnego rewolucyjnego i socjalistycznego rządu”, uznanie dla wszystkich narodów prawa do samookreślenia, powołanie przez każdy naród krajowych zgromadzeń ustawodawczych, przekazanie pełni władzy w Ukrainie Ukraińskiej Centralnej Radzie oraz Generalnemu Sekretariatowi Ukraińskiej Centralnej Rady, uznanie „Statutu” od 29 lipca 1907 roku (*Енциклопедія історії України*, 2004, s. 326-327).

Na naradzie ukraińska delegacja przyjęła „lewą pozycję”, występując przeciwko „koalicji z burżuazją” przy formowaniu Rządu Tymczasowego Rosji. Występy Mykoły Porsza i Mykyty Szapowała wywołały wielką nieprzychylność u większej części deputowanych, prezydium ograniczyło liczbę ukraińskich raportów (występów), a przez prasę przetoczyła się fala antyukraińskich publikacji. Narada nie przyniosła ukraińskiej stronie korzyści, ale także pokazała, że w środowisku socjaldemokratów (Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji) i eserowców (Partia Socjalistów-Rewolucjonistów) nie ma jedności w kluczowych kwestiach ekonomicznych i politycznych (*Енциклопедія історії України*, 2004, s. 326-327).

Wynnyczenko w takiej sytuacji, gdy wierzył w „lepsze przestrzenie socjalizmu w Rosji”, musiał dogadywać się z rządem, który był wtedy

w Rosji i który całkowicie nie uznawał Ukrainy za podmiot stosunków czy jakichkolwiek rokowań. I właśnie tylko ze względu na własną wewnętrzzną i zewnętrzną słabość rząd w Rosji godził się na Wynnyczenkową „koncepcję autonomii Ukrainy”. Niemniej jednak Rząd Tymczasowy przyjmował delegacje Wynnyczenki i wydawał konkretne instrukcje dla jego rządu, natomiast rząd bolszewicki w ogóle nie miał zamiaru prowadzić rokowań z Wynnyczenką. W dzienniku polityka można przeczytać, jak przebiegały te „dyplomatyczne” wyjazdy do Rosji:

A te misje do Petersburga? Tamże krzyżowali moją godność, moją dumę. Tam ja w przedpokojach ministrów, w ich gabinetach, pod ich lekceważącymi uśmiechami deptałem siebie, sam siebie biłem po twarzy, sam sobie plwałem w duszę. A kiedy wracałem z Petersburga, to mnie za to, za to moje poniżenie i petersburskie krzyżowanie, krzyżowała nasza „większość”, wyśmiewała mnie i opluwała za to, że mnie tam obrażano. I wszystko to przyjmowałem jak w gorączce, jak w strasznej chorobie, jak pod czarami jakiejś potężnej siły, która prowadziła mnie po tych ciernistych ścieżkach i kazała milcząco przyjmować wszystkie zniewagi, wszystkie plunięcia (Винниченко, 1980, s. 353-354, tłum. własne).

Po upadku Rządu Tymczasowego Wynnyczenko pokładał wielkie nadzieje w bolszewikach jako „lokomotywie socjalistycznej rewolucji”. Sprzeciwiał się postanowieniom pokoju brzeskiego, chciał pozostać w zgodzie ze sobą i mówił, że „wolał być uznany przez bolszewików oraz rozstrzelany przez nich, aniżeli iść w stronę reakcji” (Винниченко, 1991, s. 16).

Jako przeciwwagę dla starań dyplomatycznych Wynnyczenki można przedstawić fragmenty przemówień z prac Włodzimierza Lenina, który, jak uważano, czytał Wynnyczenkę (Лист до І. Ф. Арманд, 1969):

W trakcie pierwszej połowy 1918 roku nasze spożywcze organy potrafiły przygotować tylko 28 milionów pudów chleba, w drugiej połowie roku – 67 milionów. Pierwsza połowa zawsze bywa cięższą i głodniejszą i w przeszłym roku, kiedy cała Ukraina była pod władzą Niemiec, kiedy na Donie Krasnow otrzymywał od Niemców dziesiątki wagonów sprzętu wojskowego, kiedy Czechosłowacy wzięli Wołgę – żywnościowa sytuacja była nieporównywalnie gorsza (Ленин, 1969, s. 312, tłum. własne).

A w przemówieniu na konferencji kolejarzy moskiewskiego węzła z 16 kwietnia 1919 roku można dokładniej przejrzeć się sytuacji w Rosji:

Teraz po podbiciu Ukrainy wraz ze wzmocnieniem radzieckiej władzy na Donie nasza siła krzepnie. My teraz mówimy, że mamy źródła chleba i żywności oraz możliwość otrzymać paliwo z donieckiego basenu. Jesteśmy pewni, że, choć nadciągają najcięższe miesiące, kiedy spożywczy kryzys zaostriżył się, kiedy nasz transport jest zużyty i zniszczony, my jednak przetrwalimy ten kryzys. Na Ukrainie są ogromne zapasy, nadmiary chleba, ciężko je wziąć od razu – tam nadal działają partyzanci, tam chłopci zastraszeni zwierzęcym panowaniem Niemców boją się brać majątki ziemskie. Pierwsze kroki budownictwa na Ukrainie są ciężkie, tak samo jak to było u nas w tym okresie, kiedy radziecka władza była w Smolnym. Powinniśmy najmniej trzy tysiące roboczych kolejarzy oraz część chłopów z północnej, głodnej Rosji posunąć na Ukrainę. Ukraiński rząd już wprowadził dekret o dokładnym zbadaniu tej ilości chleba, którą teraz można wziąć w rozmiarze 100 milionów pudów. W jednym z okręgów basenu donieckiego, według otrzymanych danych, również jest milion pudów chleba na odległości nie więcej niż dziesięć wiorst od kolei.

Oto te zapasy, te zasoby, których w zeszłym roku nie było, które teraz są. To pokazuje, że jeśli wyłożymy wszystkie siły w ciągu krótkiego czasu, to w kilka miesięcy możemy zakończyć wojnę. Nasza przewaga na południu jest decydująca. Sojusznicy – Francuzi i Anglicy – przegrali kampanię (...) (Ленин, 1969, s. 313-314, tłum. własne).

W 1918 roku, gdy Ententa wprowadziła swoje wojska na południowe tereny Ukrainy, Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej podjął decyzję o rozpoczęciu rokowań. Głównym żądaniem Ententy była dymisja Wynnyczenki. We wspomnieniach Izaaka Mazepy (działacza społecznego i polityka socjalistycznego) można prześledzić reakcję Wynnyczenki na postulat Ententy:

Tak, oni mają rację... ja i tak nigdy nie będę przyjacielem Kapitału. A czy ich wrogowie nazywają się bolszewikami albo socjalistami, albo jeszcze inaczej, im to wszystko jedno, ważny jest sens. I ten sens oni chcą z nas wygonić (...).

Więc moja rządowa działalność, dzięki Bogu, kończy się. Prawda, wyrzucają mnie jak psa. Ale mnie przyjemna ta brutalność współczesnych zwycięzców. Jestem zadowolony właśnie z takiego końca, on usprawiedliwia moje odejście od socjalistycznej prawdy, popełnione w imię prawdy narodowej. Jestem dumny z tego, że Kapitał uczynił mi taki zaszczyt i zaliczył mnie do tych, z którymi nie może się żyć (Мазепа, 1950, s. 320-321, tłum. własne).

Jednak Wynnyczenko nadal miał nadzieję powrócić do najwyższych organów władzy. 4 maja 1920 roku prezes RNK Włodzimierz Lenin przekazał do Kijowa telegram, który był przeznaczony dla członka organu CK KP(b)U i głowy halickiego organizacyjnego komitetu KP(b)U Feliksa Kona, a kopię zaadresował do Christiana Rakowskiego do Charkowa: „Co do Wynnyczenki, w zasadzie zgadzamy się. Dogadajcie się z Rakowskim o detalach” (Ленін, 1970, s. 190).

W 1920 roku Wołodymyr Wynnyczenko wyjechał do Moskwy. Wtedy był tam jeszcze pozytywnie odbierany przez władze partyjne oraz Lenina. Zaproponowano mu stanowisko wiceprzewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej wraz ze stanowiskiem komisarza ludowego do spraw polityki zagranicznej, jednak odmówił. W swoim dzienniku napisał, że jako polityk chce umrzeć, a wyjeżdża jako pisarz.

Wynnyczenko jawnie odrzucał sowiecko-bolszewicką wersję socjalizmu, nazywał ją głupią, dziką, pełną terroru, krwi, przemocy, niesamowitego cierpienia, a jej twórców oskarżał o to, że nie myślą o socjalizmie, lecz tylko o walce wyborczej, dyscyplinie, prestiżu, przejęciu władzy. Uważał, że doba prawdziwego socjalizmu, czyli socjalizmu wolności, przyjemności i radości, jeszcze nie nastąpiła. Proponował własną wersję socjalizmu, którą nazwał „kolektokracją”. Kolektokracja Wynnyczenki polegała na nieprzymusowym przejściu od własności prywatnej do kolektywnej. Twierdził, że własność powinna być nie państwowa, a kolektywna – zamiast nacjonalizacji postulował socjalizację. Wzywał socjalistów, komunistów, narodowców, żeby zgodzili się na „intensywną kooperację gospodarczą” na drodze prawa, a nie krwi, i już za kilka lat przeszli do kolektokracji. Przewagę takiej formy zagospodarowania upatrywał w tym, że każdy pracownik będzie świadomy swojej pracy nie na właściciela prywatnego czy państwowego, a na samego siebie. Produktywność takiej pracy miała być na tyle większa, na ile „całe jest większe od części”.

Wynnyczenko proponował różne ustawy: „Ustawę o nałożeniu specjalnego podatku na duże przedsiębiorstwa na rzecz rozwoju pracowni i fabryk”, „Ustawę o przekazaniu do kolektokratycznej własności niektórych nacjonalizowanych przedsiębiorstw”, „Ustawę o uczestnictwie pracowników w dochodach przedsiębiorstw”. Uważał, że różne polityczne

systemy nie powinny walczyć między sobą, muszą porozumieć się politycznie oraz zbliżyć się ekonomicznie przez reorganizację gospodarki. Takie ujęcie „upodobnienia” jest podobne do teorii konwergencji.

Po ustaleniu radzieckiego rządu Wynnyczenko starał się wejść do jego organów kierowniczych, proponowano mu natomiast wyłącznie formalne stanowiska, na których nie miałby realnego wpływu politycznego. Uświadomił sobie, że rządzący chcą tylko wykorzystać jego popularność dla zamaskowania własnej polityki. Głosił więc, że propagowane przez najwyższe organy władzy komunistyczne idee są jedynie przykryciem „jedynego, niepodzielnego” kursu. Twierdził ponadto, że ze względu na trudną sytuację finansową odrzuca się w Rosji federalistyczne idee na rzecz narodowego patriotyzmu, przez co nacjonalizm zaczyna przeważać nad komunizmem. Jako socjalista, który także nazywał siebie komunistą, podkreślał, że zamiast „władzy rad” jest tylko „władza biurokracji”, „władza odrębnych ludzi” opierających się na wojskowej sile, a rosyjski nacjonalizm wszystkie aparaty państwowe przekształca w rosyjskie.

Wynnyczenko pod wpływem emocji notował przemyślenia, dzięki którym można spróbować przeanalizować ówczesną sytuację społeczną, a także ogólne warunki życia ludzi:

Co mogą tutaj powiedzieć Kantowie, Leibnizowie, Heglowie dla tych ludzi... Jaka tutaj filozofia, kiedy ciebie piecze słońce, moczy deszcz, męczy głód, krzywdzą ludzie... Ja tutaj pytam, czy może być filozofia, kiedy twoje życie składa się jedynie z nieprzyjemnych przeżyć?... Jaki tutaj kategoriemy imperatyw, absolut, kiedy u ciebie kategoriemy żołądek domaga się jeść?... Filozofia życia, filozofia moralności, piękności... Nie, ty daj taką filozofię, żebym mógł nauczyć tych ludzi być szczęśliwymi. A ich miliony, tysiące milionów!

(Винниченко, 1904, tłum. własne)

Autonomous and Federalist Concepts of V. Vynnychenko in the Context of his Policy Toward the Provisional Government

Volodymyr Kyrylovych Vynnychenko (1880-1951) was such a creative personality that when analyzing it one may encounter various paradoxes, a lack of ordered links and blatant contradictions. „Older researchers”, who were educated on the basis of Soviet opinions, emphasize that this presented an opportunity for them to break away from

the well-established perception of a certain historical period, e.g. „the concept of two revolutions: the bourgeois and the socialist revolution”, and that it opened new avenues of invention.

As V. Wynnichenko accorded superiority to socialist ideas, he relegated national themes to a secondary position but he did not reject them completely. He always remained true to these ideas, even if they were inconsistent with Russian socialism or Ukrainian national ideas. He claimed that Russia was the only place where one could „build socialism”. He supported the autonomous and federalist concepts of the Russian state. He put forward his own version of socialism, which he referred to as „collectocracy”. He called for the establishment of a uniform socialist ministry, jointly constituted by the governments of Ukraine, Don, the Caucasus, Kubani etc. along with the central organs of authority in Russia.

Автономно-федеративная модель В. Винниченко в контексте политики его правительства по отношению к Временному правительству

Владимир Кириллович Винниченко (1880-1951) – творческая личность, исследуя которую можно встретить различные парадоксы и крайние противоречия. «Старые исследователи», воспитаны в советских традициях указывают на то, что для них это возможность отойти от определенного восприятия этого исторического периода, например «концепции двух революций: буржуазной и социалистической» и открыть новые исследовательские перспективы. В. Винниченко давал преимущество социалистическим идеям, национальные темы отодвигал на второй план, но не отказывался от них полностью. Он всегда оставался верен этим идеям, даже если они были несовместимы с русским социализмом или украинскими национальными идеями. Он считал, что только в России получится «построить социализм», он поддерживал автономно-федеративную модель российского государства. Он предложил свою модель социализма, которую назвал «коллектократией». Призывал к созданию единого социалистического ведомства, созданного совместно правительствами Украины, Дона, Кавказа, Кубани и пр. и центральными органами власти в России.

DYMITR ROMANOWSKI <http://orcid.org/0000-0001-6047-8039>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 5

Historia, polityka a zbawienie

W obliczu kryzysu

Po 20 latach od upadku ZSRR Rosja stoi w punkcie zwrotnym swego rozwoju historycznego. Po rozpadzie Związku Radzieckiego nie tylko zasadniczo zmieniły się realia gospodarcze i polityczne, przede wszystkim rozpadł się stary obraz świata. Zmiana światopoglądu jest natomiast oznaką, że zachodzą procesy o charakterze rewolucyjnym. Zmiany rozpoczęły się pod hasłem liberalizacji, jednak obecnie w krajach byłego Związku Radzieckiego obserwuje się stagnację, a nawet regres. W Rosji rozpowszechnia się postawa antyzachodnia. Panuje opinia, że upadek w większej mierze został spowodowany przez wywrotowe oddziaływanie z zewnątrz i zdradę niż przez własne błędy.

Kryzys odcisnął piętno na wszystkich sferach życia społecznego i prywatnego, doprowadził do poczucia zbliżającej się katastrofy. Kryzys demokracji, kryzys społeczno-gospodarczy, konflikt między Wschodem i Zachodem uzupełniony o konflikt między Północą i Południem związany z odrodzeniem islamskiego fundamentalizmu – wszystko to inspiruje do ponownego zastanowienia się nad problemem rosyjskiej tożsamości duchowej i kulturowej. Permanentny kryzys negatywnie

oddziałuje na procesy integracyjne, powoduje utratę tożsamości narodowej, rodzi nowy nacjonalizm. W końcu czy upadek ZSRR nie jest najlepszym świadectwem tego, że rewolucja lewicy wyczerpała się, okazała się rozczarowaniem, czy nie przyszedł czas na rewolucję prawicy¹?

Skutkiem upadku ZSRR była, przynajmniej oficjalnie głoszona, hegemonia liberalizmu, który dość szybko pokazał oblicze zarówno „liberalne”, jak i „totalitarne”. Paradoksem jest, że upadek totalitarne-go socjalizmu w żaden sposób nie oznaczał w Rosji triumfu liberalizmu – sam liberalizm pozostaje w kryzysie. Dla wielu Rosjan progresywny liberalizm jest nosicielem choroby, którą pretenduje wyleczyć, a ponieważ socjalizm nie jest już alternatywą, przynajmniej w najbliższym czasie, w danej sytuacji wzrasta znaczenie ruchów prawicowych.

Pod pojęciem „kryzys liberalizmu” należy rozumieć przede wszystkim kryzys kultury liberalnej². Upadek Związku Radzieckiego nastąpił

¹ Gdy przyjrzeć się bliżej światu po upadku socjalizmu, zaskakuje fakt, że w większości krajów byłego Związku Radzieckiego nie można mówić o zwycięstwie liberalizmu. Co więcej, mamy w nich do czynienia z czymś na kształt „rewolucji konserwatywnej”, kiedy, jak zaproponował Carl Schmitt, o pewnej suwerenności można mówić tylko tam, gdzie naród walczy o byt. W tej walce wykształca się wartościowanie przyjacieli–wrogów, które jest prawdziwą motywacją decyzji politycznych. Zgodnie z tym triumfuje sekciarski sposób myślenia w polityce – wszystko sprowadza się do decyzji, według której powinien dokonać się ostateczny podział na nas i innych. Religijność w takich przypadkach staje się ważnym składnikiem programów politycznych, co zmusza do podjęcia na nowo pytania o relacje religii i polityki (por. Moltmann, 2009).

² Alexis de Tocqueville trafnie zauważył, że demokracja opiera się o wiele bardziej na *mores* niż na *instituta*. Tam, gdzie nie istnieje żadne wspólne przekonanie, instytucje sięgają w pustkę, przymus staje się koniecznością, wolność zakłada przekonania, przekonania zaś wychowanie i obyczajową świadomość (Ratzinger, 2013, s. 385). Koniec końców system demokratyczny może funkcjonować wtedy tylko, kiedy pewne podstawowe wartości – nazwijmy je prawami człowieka – uważane są przez wszystkich za obowiązujące i większość nie może ich naruszać. Inaczej mówiąc: czysto formalny system demokratyczny ograniczenia i podziału władzy nie może funkcjonować samoistnie. Nie może być stosowany w całkowitym niezależnieniu od wartości, lecz zakłada jakiś treściowy etos, który jest wspólnie przyjmowany i wspólnie stosowany w życiu, mimo iż nie da się udowodnić jego absolutnej konieczności. Demokracja nie może funkcjonować niezależnie od wartości i dlatego nie może być neutralna wobec wartości. Strona formalna jej instytucji jest zależna od treści etosu zawartego w tradycji sokratejskiej i chrześcijańskiej. Za jej formalnymi normami wiążącymi napotykamy głębszą warstwę zobowiązań moralnego, które państwo musi zakładać, ale też samo nie może go uzasadniać

na tyle gwałtownie, że doprowadziło to do radykalnej indywidualizacji, podziałów społecznych, hedonizmu na zatrważającą skalę.

Cóż zatem można zaobserwować dzisiaj po upadku realnego socjalizmu? Przede wszystkim wewnętrzną erozję, która prowadzi do rozpadu społeczeństwa jako takiego. Na skutek rozczarowania socjalizmem pojawiła się duchowa próżnia. Możliwe jest, że w tej próżni narodzi się potrzeba nowych idei, nowego obrazu przyszłości. I jeśli nie pojawią się inne wzorce, to socjalizm albo idea socjalistyczna znów mogą zostać uznane za atrakcyjne. Ostatecznie decydującą kwestią będzie to, czy istnieje w Rosji jakaś idea, która byłaby lepsza niż socjalistyczna. Przy czym sposób, w jaki przekształca się w Rosji gospodarkę planową w rynkową, nadaje przebrzmiałym ideom socjalistycznym nową siłę. To, co przynosi ze sobą ów rynek, przyczynia się do ożywienia socjalistycznej krytyki kapitalizmu.

Sprawiedliwość społeczna. Utopia socjalizmu

Żadne społeczeństwo nie utrzyma się bez sprawiedliwości³. Nawiązując do koncepcji sprawiedliwości społecznej, socjalizm zawsze będzie pretendował do roli jednej z wielkich idei ludzkości. Dopóki pozostaną problemy, które w pewien sposób wiernie postawił marksizm, dopóty

ani samo zagwarantować. Tutaj pojawia się pytanie o instancję etycznej legitymizacji: istnienie państwa wskazuje na coś poza nim samym i staje się pytaniem o wspólnotę innego rodzaju (Ratzinger, 2013, s. 395).

³ Problem sprawiedliwości społecznej ma kluczowe znaczenie dla współczesnej filozofii politycznej i etyki (por. Rawls, 1992, 2001). Od lat 70. idea sprawiedliwości mocno zakorzeniła się w dyskursie filozoficznym, a spory o definiowanie pojęcia trwają do dziś. Przy tym waga problemu nie ogranicza się tylko do sfery teorii: sprawiedliwość jest kluczową kwestią dla rozwoju współczesnego społeczeństwa. Szczególne znaczenie ta kategoria etyczna zyskała w rosyjskim społeczeństwie, gdzie wiąże się przede wszystkim z aktualnymi problemami społecznymi i gospodarczymi. Początek współczesnych dyskusji o sprawiedliwości zwykle jest kojarzony z pojawieniem się w 1971 roku słynnej książki amerykańskiego filozofa Johna Rawlsa *Teoria sprawiedliwości*. Liberalizm, który pojawił się w Rosji w radykalnym, libertariańskim wariantcie i był nieoficjalną ideologią rosyjskich reform, nie zdołał zaproponować opartego na wartościach programu politycznego akceptowalnego dla większości społeczeństwa rosyjskiego, a przynajmniej jego znacznej części (Канарш, 2011, s. 5).

socjalizm zachowa zdolność oczarowywania i uwodzenia. Jeśli nie pojawią się lepsze idee i lepsza filozofia niż te, na gruncie których narodził się marksizm, ruchy socjalistyczne wciąż będą się odradzać i zyskiwać znaczenie.

Co, właściwie rzecz biorąc, upadło wraz z realnym socjalizmem? Powszechna opinia głosi, że system scentralizowanego kontrolowania gospodarki przez państwo i biurokrację okazał się niewydolny. A ponieważ system ten nie działał, powinien był prędzej czy później upaść. Wszyscy byli przekonani co do wyższości i większej wydajności gospodarki rynkowej w porównaniu z centralnie zarządzaną gospodarką planową. Druga teza odnośnie do upadku socjalizmu głosi, że upadła utopia. W tym względzie należy przypomnieć, że społeczeństwo socjalistyczne miało na celu realizację ideałów burżuazyjnej rewolucji francuskiej – zasad wolności, równości i braterstwa. Cała epoka czasów nowożytnych, czy to w warunkach socjalizmu, czy liberalizmu, była zorientowana po rewolucji francuskiej na stworzenie społeczeństwa, w którym powinny zostać wcielone wolność i równość⁴.

Socjalizm pojawił się na scenie dziejów, aby dokonać autentycznej emancypacji człowieka. Po raz pierwszy w historii miał ustanowić władzę, która wyraża i reprezentuje prawdziwe człowieczeństwo. Nie udało się nam zrozumieć przyczyn długotrwałego panowania idei socjalistycznych, jeśli nie zdamy sobie sprawy z faktu, że socjalizm odgrywał rolę religii. W tym sensie można o nim mówić jak o religii politycznej⁵.

⁴ Przyjmując kryteria, które były charakterystyczne dla postępowych ruchów z czasów rewolucji francuskiej, nie można zaprzeczyć, że projekt społeczny marksizmu powinien być zostać realizacją najgłębszych aspiracji – można wręcz powiedzieć – logiki czasów nowożytnych. Chodziło o przezwyciężenie alienacji między podmiotem i przedmiotem, o osiągnięcie tożsamości między wolnością i równością, o realizację demokracji w jej ostatecznej formie. W końcu marksizm obiecywał całkowitą emancypację, to znaczy wolność bez jakichkolwiek ograniczeń, i równość, w której usunięte zostaje wszelkie wyobcowanie, a urzeczywistnia się pełna jedność z samym sobą, z naturą i ludzkością (Ratzinger, 2014, s. 82).

⁵ Religia polityczna w rozumieniu Schmitta jest, jak się wydaje, manifestacją ukrytych gnostyckich prądów w historii kultury Zachodu. Gnostycyzm zawsze starał się sakralizować świeckie struktury. Taka sakralizacja jest najbardziej charakterystyczna dla reżimów totalitarnych (por. Фьоренцо, 2002). Używamy tutaj rozróżnienia zaproponowanego przez Johanna Baptista Metza, dla którego religia polityczna oznacza przede

Socjalizm postrzega człowieka jako zdominowanego przez dynamikę historii, której gwałtowny rozwój zdaje się burzyć niezmiennosc istoty, jaką jest człowiek, co więcej, nie tylko burzyć, lecz tworzyć na nowo, snując utopijne wyobrażenie o człowieku przyszłości, niemającym już nic wspólnego z człowiekiem współczesnym czy człowiekiem antyku. W tej koncepcji pojawia się twierdzenie, że istota ludzka wcale jeszcze nie zaczęła istnieć, może być lepsza i większa (Ratzinger, 2016, s. 768-769)⁶. Człowieka oczekuje już nie królestwo Boże, lecz królestwo ludzkie, nie powtórne przyjście Syna Człowieczego, lecz ostateczny racjonalny, wolny i braterski porządek stworzony przez ludzi, którzy odnaleźli samych siebie (Ratzinger, 2016, s. 791). „Właśnie w ten sposób, wraz z walką wypowiedzianą Bogu i religiom historycznym i poprzez nią, spotykamy tu pewien religijny patos, który z niemalże magnetyczną siłą przyciąga do siebie bezdomne energie religijne wielu ludzi...” (Ratzinger, 2014, s. 36). W ten sposób zafałszowane zastają zarówno teologia, jak i polityka. Tam, gdzie eschatologia i polityka wzajemnie się pokrywają, zanika moralność, ponieważ staje się ona identyczna z pytaniem o wybór najskuteczniejszych metod osiągnięcia absolutnego celu, pozostającego jedyną normą działania (Ratzinger, 2014, s. 79-80).

Sprawiedliwość i solidarność

Prawosławie a świat współczesny

Charakteryzując problemy współczesnego świata, Kościół prawosławny uważa za swoją powinność akceptować to, co w istocie służy sprawie pokoju i otwiera drogę sprawiedliwości, braterstwu, prawdziwej

wszystkim teologię polityczną Schmitta. Według niej wszystkie pojęcia prawnopaństwowe to ześwieczone pojęcia teologiczne. Od tego należy odróżnić ściśle teologiczne posługiwanie się pojęciem teologii politycznej. Ma ono swoje źródło w teologii „z twarzą zwróconą ku światu”, która stara się ocenić na nowo, pod kątem teologicznym, procesy współczesnego oświecenia (Metz, 2008, s. 216, 219).

⁶ Hegel, zamykając świat antyczno-chrześcijański, zakończył tym samym dwuipółtysięcletnią epokę, a w istocie – historię ducha zachodniego. Zaczęła się nowa epoka, wprowadzająca nowy eon, który jest *post Christum* w sensie głębszym od kalendarzowego. Tym samym złączone nierozdzielnie antyk i chrześcijaństwo dobiegają kresu (Taubes, 2016, s. 235).

wolności i wzajemnej miłości między dziećmi jedyne Ojca Niebieskiego, jak również między wszystkimi narodami, składającymi się na jedną rodzinę ludzką. Podkreśla, że chrześcijanie nie mogą być obojętni na procesy gospodarcze, które okazują negatywny wpływ na całą ludzkość. Współczesny świat charakteryzuje rosnąca przepaść między bogatymi a biednymi, koncentracja bogactwa w rękach nielicznych i działalność finansowa, która jest pozbawiona sprawiedliwości, humanizmu oraz odpowiedzialności, ostatecznie zaś nie służy zaspokojeniu rzeczywistych potrzeb człowieka. Kościół wskazuje nie tylko na konieczność budowania gospodarki opartej na zasadach moralnych, lecz także na to, że powinna ona służyć człowiekowi. Sprawna jest taka gospodarka, która łączy w sobie efektywność, sprawiedliwość i solidarność społeczną (Проект, 2016; Основы, 2017).

Obecny patriarcha Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, Cyryl, zaproponował formułę idei narodowej składającą się z pięciu prostych części: wiary, państwowości, sprawiedliwości, solidarności, godności. Patriarcha podkreślił również, że w XIX wieku rosyjscy myśliciele mówili o tym samym, gdy wskazywali na źródła soborowości w życiu narodowym. Dziś, opisując ten ideał w języku filozofii społecznej, nazywamy go „solidarnym społeczeństwem”, w którym dla osiągnięcia dobra wspólnego ściśle ze sobą współpracują różne grupy etniczno-kulturowe, społeczne, zawodowe, religijne i wiekowe (Кирилл, 2017). Na temat rewolucji socjalistycznej natomiast zauważył, że nikt nie miał pragnienia ani chęci zaprezentowania wyidealizowanego obrazu tego strasznego zjawiska. Należy jednak postawić pytanie: czy było w niej coś dobrego, czy miała wyłącznie charakter negatywny? Jak podkreśla Cyryl, w rewolucji było pragnienie sprawiedliwości. Jeśli nie byłoby tego pragnienia, to nie zadziałałaby żadna propaganda (Кирилл, 2017). Innymi słowy, nikt nie oczekuje od państwa stworzenia królestwa Bożego, ale państwo ma obowiązek dbania o sprawiedliwe królestwo człowieka. Zadanie państwa jest jasno sformułowane: państwo powinno troszczyć się o pokój wewnętrzny i zewnętrzny. Zawiera się tutaj ważny postulat moralny: pokój wewnętrzny i zewnętrzny jest możliwy tylko wtedy, gdy zapewnione są najważniejsze prawa ludzi i społeczeństwa.

Rewolucja

Nieuchronna konieczność czy historyczny przypadek?

Po 1990 roku włożono wiele wysiłku w to, aby zrozumieć to potworne i niewyobrażalne, co wydarzyło się w ZSRR. Jak doszło do tych wydarzeń? W poszukiwaniu wyjaśnienia dla fenomenu „rosyjskiego komunizmu” badania w pierwszej kolejności zwracały się do procesów zachodzących w XIX i XX wieku, następnie do rewolucyjnych reform Piotra I, a dalej do Iwana Groźnego, teologicznego konfliktu Józefa Wołockiego, aż do średniowiecznej idei III Rzymu. W różnych wariantach promowano tezę, jakoby „rewolucja” była wynikiem historii rosyjskiej w ogóle bądź produktem tzw. charakteru rosyjskiego.

Decydujący był pogląd, że Rosja przegapiła możliwość włączenia się we właściwym czasie do europejskiej cywilizacji; dominowało przekonanie, że właśnie ta „szczególna droga” w historii doprowadziła Rosjan do katastrof XX wieku i do dzisiaj ponosi za nie odpowiedzialność. Jeśli jednak przyjmujemy takie podejście, to nieuchronnie wynika z niego wniosek, że jeśli Rosjanie chcą się uwolnić od ciężaru odpowiedzialności za zbrodnie komunizmu, muszą na nowo odczytać własną historię.

Do głosu dochodzi również kierunek badawczy, według którego przejście władzy przez bolszewików było reakcją na sytuację historyczną. Rekonstruując sytuację Imperium Rosyjskiego po I wojnie światowej, bez trudu można zauważyć te punkty, w których wydarzenia tylko z powodu przypadkowego zbiegu okoliczności nie rozwinęły się inaczej. Trzystuletnia monarchia Romanowów rozpadła się w mgnieniu oka i wyszło na jaw, że nie było żadnych sił społecznych gotowych stanąć w jej obronie. Rosja przeżyła pierwszy i jedyny w swoich dziejach ośmioletni okres całkowitej wolności politycznej. Nie zawdzięczała jednak tej wolności jakimukolwiek ładowi prawnemu, ale temu głównie, że żadna siła społeczna nie panowała nad sytuacją (Kołakowski, 1988, s. 746). Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że pierwsza rewolucja miała miejsce w trakcie I wojny światowej. Wojnie tej towarzyszył ogólnoeuropejski kryzys, który zaowocował radykalną konfrontacją ideologiczną, do jakiej nigdy wcześniej nie dochodziło. Wynikiem tych okoliczności – wojny światowej i wojny domowej – była utrata wewnętrznej równowagi i orientacji. Tego, co partia bolszewicka wyobrażała sobie

pod hasłem „cała władza radom”, ludzie tradycyjnie wychowani i wykształceni nie mogli sobie uzmysłwić. Co do źródeł sukcesu rewolucji październikowej, Lenin nie starał się bynajmniej sprawy przedstawić w tradycyjnie marksistowskich kategoriach, lecz odwoływał się do zaco-fania Rosji, niezaspokojonych rewindykacji chłopskich oraz do sytuacji wojennej (Kołakowski, 1988, s. 751). Rewolucja rosyjska opierała swą masową siłę nie na konflikcie klasowym robotników i burżuazji, lecz na aspiracjach chłopów, na rozprężeniu wojennym i na pragnieniu pokoju (Kołakowski, 1988, s. 752).

Podsumowanie

W artykule została podjęta próba rozróżnienia teologii politycznej i religii politycznej. W ślad za Moltmannem podkreślono, że przekaz chrześcijański nabiera prawdziwego sensu tylko wtedy, gdy uwzględ-nia perspektywę eschatologiczną. Celem teologii politycznej nie jest usprawiedliwienie panujących idei czy absolutyzowanie określonych instytucji bądź form ustroju, jak ma to miejsce w religii politycznej. Jej specyficzną funkcją jest wykazanie, że chrześcijanie są wierni swemu posłannictwu tylko wówczas, gdy uznają Kościół za instancję oceniającą i wyzwolenczą wobec społeczeństwa (Winling, 1990, s. 277).

Szczególne uwaga została zwrócona na różne podejście chrześcijań-stwa i socjalizmu do idei transcendencji. Jest oczywiste, że socjalizm czerpał mnóstwo „religijnej” siły z idei transcendencji i wiary, lecz ta transcendencja nie jest absolutną transcendencją chrześcijaństwa. Wia-ra w nadchodzący etap sprawiedliwości nie jest chrześcijańską wiarą. Pozostaje ona w czasie i przestrzeni, w historii i polityce, jest zależna od immanentnych procesów historycznych, nie zna wieczności, która przenika czas (Tillich, 2016, s. 321).

Po upadku ZSRR pojawiło się coś, co można określić jako kulturo-wą dezintegrację. Szczególna uwaga została zwrócona na podstawowy objaw tego zjawiska – poczucie bezsensu i wynikający z tego cynizm. Nie tylko chrześcijańska tradycja została zniszczona, również idee filo-zoficzne i polityczne, które miały ją zastąpić, legły w gruzach. Zabrakło wszystkiego, co mogło wymagać oddania się i poświęcenia, sprzyjało to

zjawisku, które wyżej zostało określone jako „nowy nacjonalizm”. Bezpieczeństwo i pewność, odkrycie na nowo wspólnoty narodowej i nowego sensu życia z tym związanego wyznaczają, jak się wydaje, nowe oczekiwania wobec sytuacji politycznej.

Naturalny jest w tym przypadku zwrot do historii. W niej przede wszystkim poszukuje się podstawy tożsamości, przynależności do jednej wspólnoty narodowej, mającej wspólną pamięć, wspólną historię, wspólne przeznaczenie. Rosję rozpatruje się jako pewien porządek świata, w swoim archetypie wieczny i niezmienny. Ten archetyp określa wszystkie okresy historycznego rozwoju Rosji, a cała historia służy ujawnieniu „mistycznej idei”. Wszelka oryginalność epok staje się kwestią drugorzędną; zmiany historyczne są pozorne, a władza jest tylko wcieleniem absolutnego ducha Rosji (czy Rosja radziecka nie była tylko kolejnym wcieleniem idei Trzeciego Rzymu?). W takim paradygmacie myślenia historia staje się materiałem dla nowych mitów, skutkuje to tym, że za owymi mitami trudno dostrzec skomplikowane problemy realnych wydarzeń politycznych (przecież analogia wydarzeń historycznych nie oznacza ich tożsamości).

Historyzm nauk politycznych, które zajęły miejsce filozofii politycznej, nie pozwala zrozumieć współczesnego świata polityki, z drugiej strony odwrotna tendencja – zbyt silne przywiązanie do problemów codzienności – w sposób nieunikniony czyni codzienność miarą prawdy politycznej. Nie jest przypadkiem, że w niniejszym artykule ideą przewodnią, w świetle której został podjęty wysiłek analizy rzeczywistości postradzieckiej, była idea sprawiedliwości⁷. Joseph Ratzinger, charakteryzując różne postacie kryzysu wskutek „oświecenia”, które na nowo przywołało pytania o to, co stanowi właściwą istotę człowieka, zauważa, że tam, gdzie zostaje podważone zaufanie do bytu i wspólnoty, a jedynym wyznacznikiem staje się własna korzyść, następuje też zniszczenie wspólnoty. Możliwą drogę wyjścia Ratzinger widzi m.in. w filozoficznych intuicjach Platona, podkreśla, że jego filozofia rozwijała się w ob-

⁷ Wychodząc poza spór Platona i Kanta, można zgodzić się co do istotnego stwierdzenia, że idea polityki wyraża się w pojęciu sprawiedliwego państwa. Jak w tym kontekście możliwa jest sprawiedliwość w samej filozofii, jak możliwa jest sprawiedliwa filozofia (Сморгунов, 2007, s. 163-164)?

liczu kryzysu politycznego i wynikała z przekonania, że polis nie ma racji bytu tam, gdzie sprawiedliwość nie jest rzeczywistością i prawdą⁸. Sprawiedliwość jest autentyczną prawdą, a więc jest bardziej rzeczywista niż samo tylko życie biologiczne i postawienie na swoim. „Przeświadczenie o życiowej sile prawdy, które zawiera ideę nieśmiertelności, nie jest częścią składową filozofii ucieczki od świata, ale w pełnym znaczeniu tego słowa filozofią polityczną – poglądami, jakie także dzisiaj mają fundamentalne znaczenie dla prób wypracowania «teologii politycznej» i «eschatologii politycznej»” (Ratzinger, 2014, s. 92-93)⁹.

History, Politics and Salvation

The issue under scrutiny in the present study is a theological interpretation of the crisis of the contemporary Russian society. The collapse of the USSR led to a deepening of the crisis, which has a long-term character. The basics of identity and belonging to a national community, with shared memory and common destiny, are looked for in history. Particular attention is paid to the difference between new political theology and political religion.

История, политика и спасение

Статья посвящена богословской интерпретации общественной реальности в контексте конкретной политической ситуации современной России. Распад СССР привел к углублению кризиса, имеющего долгосрочный характер. Новое начало, которое приходилось переживать России, требовало обращения к российской истории и соответственно истории идей. Особенное внимание было обращено на различие нового политического богословия и политической религии в контексте критики господствующей идеологии XX века.

⁸ Czy Marks nie chce na nowych fundamentach odnowić greckiej polis (Taubes, 2016, s. 209, 235)?

⁹ „Aby móc żyć biologicznie, człowiek musi być czymś więcej niż tylko biosem, musi być zdolny umrzeć dla właściwego życia. Pewność, że oddanie się prawdzie oznacza poddanie się rzeczywistości, a nie krok w nicłość, stanowi fundament sprawiedliwości, która z kolei jest podstawowym warunkiem istnienia polis, a przez to – warunkiem biologicznego przetrwania człowieka” (Ratzinger, 2014, s. 92-93).

ALEKSANDR SUNGUROW <https://orcid.org/0000-0003-4834-063X>
Narodowy Uniwersytet Badawczy – Wyższa Szkoła Ekonomii w Moskwie
filia w Sankt Petersburgu
Międzyregionalne Centrum „Strategia”

Rozdział 6

Rosyjskie i radzieckie tradycje udziału przedstawicieli środowiska akademickiego w polityce: Władimir Wiernadski, Andriej Sacharow i inni

Konieczność rozwiązania współczesnych złożonych problemów globalnego świata XXI wieku czyni szczególnie aktualną kwestię udziału przedstawicieli społeczności naukowej w poszukiwaniu rozwiązań. Jaka jest rola społeczności akademickiej i eksperckiej w poszukiwaniu tychże rozwiązań? Czy należy zajmować się tylko problemami z własnej dziedziny, postawionymi przez współpracowników struktury władzy, czy też same te środowiska powinny uczestniczyć w formułowaniu listy zadań dla władzy i publicznych dyskusji? Jaki jest dopuszczalny stopień ich zaangażowania w działalność polityczną, szczególnie w przypadku systemów hybrydalnych i półautorytarnych?¹

¹ Prace wielu współczesnych badaczy i filozofów poświęcone są poszukiwaniu odpowiedzi na te i pokrewne pytania. Wspomnę tutaj tylko o kilku z nich: Малинова,

W poszukiwaniu odpowiedzi na te i podobne pytania właściwe wydaje się zwrócenie ku naszej wspólnej dla wielu krajów postsowieckich przeszłości, ku doświadczeniu zarówno przedrewolucyjnego Imperium Rosyjskiego, jak i Związku Radzieckiego. W przedrewolucyjnej epoce udział rosyjskich uczonych w społecznym, a po wydarzeniach z 1905 roku politycznym życiu kraju był rzeczą naturalną, pojęcie naukowej, akademickiej wolności, bez której nie są możliwe prawdziwe badania naukowe, obejmowało także wolność społeczną, obywatelską (Вишленкова, Галиуллина, Ильина, 2012; Горин, 2012).

Jaskrawego przykładu takiego udziału dostarcza postać **Władimira Wiernadskiego**, jednego z twórców współczesnej biogeochemii i nauki o biosferze. Jak wiadomo, od młodości był on aktywnym uczestnikiem ruchu ziemskiego w Rosji i na początku pierwszej dekady XX wieku stał się jednym z założycieli Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, był również członkiem Rady Państwa Imperium Rosyjskiego z kurii akademickiej. Jesienią 1917 roku był asystentem ministra edukacji w ostatnim rządzie Aleksandra Kiereńskiego i choć dziś wielu rosyjskich konserwatystów próbuje uczynić go swoim sojusznikiem (Cyбетто, 2009), to są to nadal daremne próby – Wiernadski, jako jeden z autorów doktryny noosfery, bardziej może być uważany za prekursora współczesnych wyobrażeń o globalizacji, zwłaszcza tej jej odmiany, którą nazywa się globalizacją lub globalizacją z ludzką twarzą (Соколов, Яншин, Назаров, 1986; Василенко, 2013).

W tym artykule nie będą rozważane jego prace z biogeochemii czy historii nauki (Вернадский, 1988a; Вернадский 1988b), a jego działalność społeczna, dokładniej społeczno-ekspercka. Już we wczesnych latach 90. XIX wieku Wiernadski zaczął aktywnie uczestniczyć w ruchu ziemskim, został wybrany przedstawicielem Morszańskiego i Tambowskiego Ziemstwa Gubernialnego, czyli stron, w których znajdował się jego rodzinny majątek. W ziemstwie pracował w komisjach ds. szkół, zajmując się głównie oświatą. W pierwszej dekadzie XX wieku brał udział w obradach drugiego Wszechrosyjskiego Zjazdu Ziemstw w Petersburgu. Te jego aktywności w naturalny sposób przywiodły go do aktywnego udziału w tworzeniu Partii Konstytucyjno-Demokratycznej

– został wybrany członkiem jej Komitetu Centralnego i Moskiewskiego. Jednocześnie był aktywnie zaangażowany w rozwój ruchu na rzecz swobód akademickich (uniwersyteckich), opowiadając się za pełną autonomią profesury. Opublikował artykuł „O zjeździe profesorów”, w którym zaproponował przeprowadzenie takiego zjazdu bez jakichkolwiek pozwoleń i utworzenie własnego stowarzyszenia zawodowego. W marcu 1905 roku odbył się zjazd kładący podwaliny pod powołanie do życia Związku Akademickiego i przywrócenie autonomii uczelni.

W 1906 roku z kurii profesorskiej został wybrany do Rady Państwa, reprezentując jednocześnie Partię Konstytucyjno-Demokratyczną. Latem 1917 roku został asystentem ministra edukacji. Trzy tygodnie po przewrocie bolszewickim uczestniczył w spotkaniu Rządu Tymczasowego w mieszkaniu hrabiny Panin, na którym zostało przyjęte oświadczenie, opublikowane później w prasie petersburskiej. Jednak przewaga była już po stronie bolszewików i, ledwo uniknąwszy aresztowania, Wiernadski wyjechał na Ukrainę. Pozostawił działalność polityczną, założył Ukrainską Akademię Nauk, a następnie na Krymie zajęтым przez Piotra Wrangla został rektorem Tawrijskiego Uniwersytetu Narodowego.

Po wykładach na Uniwersytecie Paryskim i na wielu innych europejskich uniwersytetach wrócił w 1926 roku do kraju, już do Leningradu, i ponownie zaangażował się w rozwój badań naukowych. Później w Moskwie, dokąd przeprowadził się wraz z przeniesieniem Akademii Nauk, został jednym z niezależnych i wpływowych uczonych. Zmarł na początku 1945 roku. Nie był oskarżony w procesie przeciwko członkom akademii nauk, jak i w żadnych innych procesach politycznych przeciwko radzieckim uczonym.

Już w okresie *pieriestrojki*, w 1987 roku, znany radziecki pisarz Danił Granin opublikował książkę *Żubr*, poświęconą genetykowi i radiobiologowi Nikołajowi Timofiejewowi-Riesowskiemu. Wkrótce ekonomista i późniejszy mer Moskwy Gawriił Popow napisał swoistą recenzję tej książki, opublikowaną w czasopiśmie „Nauka i Życie” (Попов, 1987). W tym artykule Popow pisał o swego rodzaju „pakcie o nieagresji”, który rząd bolszewicki nieformalnie zawarł z czołowymi rosyjskimi naukowcami – „żubrami”: pierwsi zobowiązali się nie przeszkadzać drugim w badaniach naukowych, a ci drudzy w zamian za to mieli nie ingerować w politykę. Podstawową ideą radzieckiego ekonomisty i nauczyciela Je-

gora Gajdara była teza o zgubności tej umowy, która została zerwana przez kierownictwo bolszewickie już na początku lat 30. XX wieku, kiedy rozpoczęły się represje także przeciwko politycznie neutralnym „żubrom”. Właśnie wtedy, w okresie *pieriestrojki*, niezwykle ważna wydała mi się ta myśl Popowa o niebezpieczeństwie wynikającym z takich umów, w tym jako lekcja dla nas – współczesnych.

Dodam jeszcze, że kilka lat później spotykałem się z Graninem i rozmawiałem z nim na różne tematy. Kiedy streściłem mu artykuł Popowa o jego książce, pisarz stwierdził, że niczego podobnego nie miał na myśli, po prostu napisał o losach wybitnego uczonego Timofiejewa-Riesowskiego. Ale artykuł żył już własnym życiem, inicjując nowe znaczenia, w tym te sformułowane przez Popowa.

I kolejny epizod z moich osobistych doświadczeń. W 1968 roku, roku Praskiej Wiosny i późniejszego wprowadzenia wojsk Układu Warszawskiego do Czechosłowacji, które położyło kres nadziejom na realizację „socjalizmu z ludzką twarzą”, wśród studentów Wydziału Fizyki Leningradzkiego Uniwersytetu było wiele „gorących głów” interesujących się polityką i pragnących zrobić coś, aby móc skierować się w stronę takiego właśnie socjalizmu. Odpowiadając na te trendy, nasi profesorowie mówili nam, zapalonym studentom, że w życiu trzeba umieć dokonać wyboru między poważnym uprawianiem nauki a uczestnictwem w działalności politycznej. Połączyć obu w zasadzie się nie da. My im wierzyliśmy – byli naszymi nauczycielami. Dopiero potem, 10-15 lat później, zapoznawszy się z życiem i twórczością Wiernadskiego, zdałem sobie sprawę, że mówili tak w oparciu o własne doświadczenia z lat stalinowskiego terroru, a także, aby chronić nas, młodych, przed ewentualnymi represjami, które, jak podpowiadało im ich własne doświadczenie, mogły w każdej chwili powrócić. A prawdziwe tradycje rosyjskiej nauki i rosyjskich uczonych, jak pokazuje przykład Wiernadskiego, były zupełnie inne – to znaczy możliwe było połączenie poważnej działalności naukowej, obywatelskiej i politycznej.

Mimo to duch akademickiej wolności nie zgasł nawet w najbardziej mrocznych latach okresu stalinowskiego. I gdy tylko pojawiły się pierwsze przebliski wolności, objawiające się np. w mowie Nikity Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR w 1956 roku, młodzież akademicka natychmiast zaczęła przekształcać zebrania komsomolskie, czasami też partyjne,

w dyskusje na temat rzeczywistych problemów kraju. Tak się stało np. na partyjnym zebraniu Laboratorium Inżynierii Ciepłej AN ZSRR (później – Instytutu Fizyki Teoretycznej i Doświadczalnej Akademii Nauk ZSRR), na którym z mową o konieczności nie tylko zniesienia kultu Stalina, lecz także zrozumienia przyczyn, które doprowadziły do kultu jednostki przy „łamaniu socjalistycznej praworządności” – jak nazywano wówczas represje stalinowskie – wystąpił 30-letni komunista i żołnierz **Jurij Orłow**. Został następnie wydalony z partii, ale nie aresztowany – to już nie były czasy stalinowskie. I mógł nawet wyjechać ze stolicy – do Armenii – i na tyle poważnie zająć się nauką, że został wybrany członkiem korespondentem Armeńskiej Akademii Nauk. Później, po powrocie do Moskwy w 1975 roku, został przewodniczącym Moskiewskiej Grupy Helsińskiej (Орлов, 2006).

Niektórzy fizycy już w czasie naszej studenckiej młodości zaczęli podążać za prawdziwymi tradycjami rosyjskiej nauki – jednoczyć poważne uprawianie nauki i aktywność obywatelską. Rzeczywiście właśnie wtedy, w połowie lat 60. XX wieku, pojawił się „ruch na rzecz obrony praw człowieka”, którego przedstawiciele wysunęli „dziwne” roszczenia wobec władzy – szanowanie własnych ustaw i realizowanie ich. Jednocześnie ludzie, którzy wysuwali te żądania, działali całkowicie legalnie, otwarcie, informując publicznie o swojej działalności i jej celach. Na przykład trzech radzieckich naukowców ogłosiło w 1970 roku powołanie Komitetu Obrony Praw Człowieka w ZSRR. W deklaracji założycielskiej określono cele Komitetu: pomoc doradcza dla władz państwowych w ustanawianiu i stosowaniu gwarancji praw człowieka; rozwój teoretycznych aspektów tej kwestii i badanie jej specyfiki w społeczeństwie radzieckim; edukacja prawna. Innymi słowy była to grupa ekspertów, która publicznie zadeklarowała gotowość do zapewnienia „pomocy doradczej organom władzy państwowej w ustanawianiu i stosowaniu gwarancji praw człowieka”. Problem polegał tylko na tym, że rząd radziecki, a dokładniej biurokracja partyjna nie potrzebowała takich samodzielnich konsultantów. Inicjatorem powstania tej grupy był fizyk **Walerij Czalidze**, członkami założycielami – kolejny młody fizyk, który odszedł ze studiów doktoranckich, aby działać w ruchu na rzecz obrony praw człowieka: **Andriej Twierdochlebow**, oraz członek Akademii Nauk ZSRR, trzykrotny laureat Nagrody Państwowej **Andriej Sacharow**, póź-

niej dołączył do nich członek korespondent Akademii Nauk ZSRR, matematyk **Igor Szafarewicz** (Алексеева, 2001).

Wszyscy oni doświadczyli w większym lub mniejszym stopniu represji – co prawda już nie stalinowskich; dwaj najmłodsi wyjechali później nawet za granicę. **Andriej Sacharow** stopniowo stał się „figurą symboliczną” ruchu na rzecz obrony praw człowieka jako człowiek, który całkowicie zrealizował się jako naukowiec (otrzymał najwyższe oficjalne uznanie w ZSRR), ale który uznał też, że jego obowiązkiem jest nie tylko zajmowanie się ukochaną pracą, lecz także wywarcie rzeczywistego wpływu na życie społeczno-polityczne kraju. Sacharowa można w tym kontekście rozpatrywać jako przykład postawy stopniowego uświadomienia sobie przez tego radzieckiego fizyka jądrowego skutków wykorzystania osiągnięć naukowych przez władzę, której „ludzka twarz” bądź humanizm nie były immanentnymi cechami, co pobudziło go do aktywności dysydenckiej i działalności w ruchu na rzecz obrony praw człowieka.

To nie przypadek, że jednym z najbardziej znaczących kroków Michaiła Gorbaczowa, podjętych na początku *perestrojki*, było uwolnienie Sacharowa ze zsyłki w mieście Gorki (Niżny Nowogród) w 1986 roku (Сарапов, 1989). To właśnie po tym wydarzeniu wielu zaczęło wierzyć, że słowa nowego sekretarza generalnego o potrzebie większej wolności nie były tylko propagandowym banałem. Trzy lata później, gdy wiosną 1989 roku odbywały się wybory do Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, to właśnie walka o nominację na deputowanych z ramienia Akademii Nauk ZSRR takich osobistości, jak Andriej Sacharow i **Jurij Ryżow**, stała się jednym z najważniejszych zjawisk w życiu radzieckiej społeczności naukowej. Pamiętam, że jedna trzecia deputowanych była wybierana z ramienia „organizacji społecznych”, w tym partii komunistycznej, która miała 100 mandatów. Do „organizacji społecznych” zaliczono również Akademię Nauk ZSRR, dając jej możliwość wyboru 25 posłów. Jak wiadomo, sama Akademia Nauk jako „organizacja społeczna” składała się z członków, którzy mieli prawo wyboru nowych członków, oraz członków korespondentów, którzy nie mieli takiego prawa. W instytutach Akademii Nauk ZSRR byli zatrudnieni pracownicy naukowcy różnego szczebla, którzy nie mieli nic wspólnego z tym „prywatnym klubem”. Ale w tym czasie odsunięcie pracowników Akademii

Nauk od wyborów było bardzo ryzykowne. Ponadto to właśnie w instytucjach Akademii Nauk poziom akademickiej i ogólnej wolności w okresie Breżniewa był znacznie wyższy niż w innych instytucjach, a w czasie konferencji naukowych, szczególnie seminariów naukowych, które były zawsze bardziej kularowe, poruszano dosyć ostre kwestie związane ze stanem radzieckiego państwa i społeczeństwa, o których dyskutować nie było przyjęte w innych niż naukowe organizacjach. Kontrola partyjna i ideologiczna w instytucjach naukowych o profilu społecznym była w zasadzie niższa niż w radzieckich uniwersytetach, bo „zaraza” dysydenctwa nie mogła tutaj rozprzestrzenić się na studentów, z powodu braku samych studentów.

W każdym razie Prezydium AN ZSRR zdecydowało, że wraz z członkami i członkami korespondentami w wyborach deputowanych wezmą udział także kandydaci wyłonieni przez pracowników instytucji. Na zebraniach w tych instytucjach, szczególnie w Moskwie i Leningradzie, w poczet elektorów zostali wybrani ludzie dosyć aktywni i cieszący się autorytetem, przy czym nie tylko doktorzy habilitowani, ale także doktorzy i młodzi pracownicy bez stopnia naukowego. Jednak gdy członkowie i członkowie korespondenci oraz elektorzy wybrani przez instytucje przyjechali do Moskwy, aby uczestniczyć w wyborach, okazało się, że lista kandydatów w wymaganej liczbie 25 osób została już opracowana przez Prezydium Rosyjskiej Akademii Nauk, a wszystkim głosującym pozostało tylko ją przegłosować. Wśród tych 25 osób nie pojawił się ani Sacharow, ani Ryżow, znany również ze swojej demokratycznej pozycji, ani inni aktywni społecznie naukowcy. Oczywiście taki policzek trudno było przyjąć i wśród głosujących narodziła się inicjatywa, aby głosować przeciwko wszystkim 25 kandydatom, skoro lista została sporządzona bez alternatywy. Inicjatywa ta zakończyła się częściowo sukcesem: 8 osób otrzymało ponad połowę głosów od wszystkich elektorów, ale było jasne, że konieczne jest przeprowadzenie powtórnych wyborów na wolne miejsca. I tutaj kierownictwo Akademii Nauk ZSRR już zdało sobie sprawę, że uczeni nie będą tolerować nowych wyborów bez alternatywy. W rezultacie deputowanymi ludowymi ZSRR zostali uczeni Andriej Sacharow i Jurij Ryżow oraz wielu innych godnych kandydatów.

Zjednoczeni w walce z konserwatywnym kierownictwem Akademii Nauk ZSRR elektorzy wybrani z instytucji Akademii obawiali się, że

ponownie „znikną w tłumie”, zwłaszcza że reforma zarówno samej Akademii Nauk, jak i całej organizacji nauki pozostawała aktualną kwestią. Tak narodziła się inicjatywa utworzenia Związku Uczonych ZSRR jako związku pracowników instytucji naukowych o demokratycznych i reformatorskich poglądach, których celem jest reforma organizacji badań naukowych oraz działalność na rzecz wspólnego demokratycznego procesu reform. Wkrótce powstały związki naukowców w trzech miastach – Moskwie, Leningradzie i Nowosybirsku. Jeden z nich – Petersburski Związek Naukowców – działa do dzisiaj (*Санкт-Петербургский Союз Ученых*, б.д.). Widzimy, że ponownie, tak jak na początku XX wieku, reformy polityczne były ściśle związane z reformami akademickimi.

Jak wiadomo, Sacharow aktywnie występował na pierwszym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, demonstrując swoim przykładem wszystkim mieszkańcom kraju możliwość publicznego wyrażenia naprawdę wolnych poglądów. A jego śmierć w trakcie drugiego Zjazdu Deputowanych stała się impulsem do przebudzenia dla wielu mieszkańców ZSRR. Drugi uczony, o nominację którego toczyła się walka – **Jurij Ryżow** – do 1991 roku był członkiem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, przewodniczącym Komitetu Rady Najwyższej ZSRR ds. nauki i technologii, jednym z organizatorów Międzyregionalnej Grupy Deputowanych Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR. W latach 1992–1993 był członkiem Rady Doradczej Prezydenta Federacji Rosyjskiej, od 1993 roku – członkiem Rady Prezydenta Federacji Rosyjskiej. W latach 1992–1998 był Ambasadorem Nadzwyczajnym i Pełnomocnym Federacji Rosyjskiej we Francji.

W nowym stuleciu ponownie stał się jednym z krytyków współczesnego systemu politycznego w Rosji. I nic dziwnego, Ryżow był jednym z uczestników zorganizowanego w Instytucie Informacji Naukowej Nauk Społecznych RAN „Okrągłego stołu 12 grudnia”, wkrótce po pierwszym wielkim wiecu protestacyjnym na placu Błotnym. Jak pisały media w tym czasie, 12 grudnia, w Dniu Konstytucji, grupa rosyjskich działaczy społecznych zainicjowała utworzenie Wszechrosyjskiego Okrągłego Stołu (Круглый стол, 2015). W dokumentacji została podkreślona nieprawomocność ostatnich wyborów, postawiono postulat o konieczności rewizji ich rezultatu, o zmianie ordynacji wyborczej, o zakończeniu „zarządzania konkurencją polityczną” z Kremla, o zapewnieniu niezawisło-

ści sądownictwa i mediów, o anulowaniu „nielegalnych orzeczeń sądowych, które uniemożliwiają rejestrację partii”, o zmianie szefa Centralnej Komisji Wyborczej. Uczestnicy „Okrągłego Stołu 12 grudnia” głosili, że termin przeprowadzenia nowych wyborów powinien „uwzględnić pełny cykl polityczny, poczynając od utworzenia i rejestracji nowych partii”. To stwierdzenie było już w pełni polityczne i wiązało się z określonymi nadziejami na ewentualne zmiany w systemie politycznym w przypadku rozpoczęcia dialogu z przedstawicielami opozycji. Te nadzieje się nie zrealizowały, jednak udział wybitnych rosyjskich uczonych w tej inicjatywie wskazuje, że przynajmniej część rosyjskiej społeczności naukowej zaczęła pozbywać się długotrwałego syndromu anomii obywatelskiej. Wśród uczestników tego spotkania, obok wybitnych polityków i działaczy na rzecz praw człowieka, było sześciu doktorów habilitowanych: **Jurij Ryżow** – dr hab. nauk technicznych, **Jurij Piwowarow** – dr hab. nauk politycznych, członek RAN, **Siergiej Guriew** – dr hab. nauk ekonomicznych, rektor Rosyjskiej Szkoły Ekonomicznej, **Władysław Inoziemcew** – dr hab. nauk ekonomicznych, główny redaktor czasopisma „Swobodnaja Mysl”, **Mark Urnow** – dr hab. nauk politycznych, profesor Wyższej Szkoły Ekonomii, **Jewgienij Jasin** – dr hab. nauk ekonomicznych, opiekun naukowy Wyższej Szkoły Ekonomicznej.

Dzisiaj, pod koniec 2017 roku, jeden z dwóch uczonych założycieli „Okrągłego Stołu 12 grudnia” – Ryżow – nie żyje, ale drugi – Piwowarow – wciąż jest pełen sił (Пивоваров, 2014a; Пивоваров, 2014b). Urodził się w 1950 roku, jest doktorem habilitowanym nauk politycznych, w latach 1998-2015 był dyrektorem Instytutu Informacji Naukowej Nauk Społecznych (INION) Rosyjskiej Akademii Nauk, obecnie jest dyrektorem naukowym tego instytutu. W latach 2001-2003 był prezydentem Rosyjskiej Organizacji Nauk Politycznych, obecnie – honorowym jej prezydentem.

Widzimy więc, w jaki sposób stopniowo najpierw w postalinowskim ZSRR, a następnie już w Rosji postradzieckiej zaczynają odradzać się tradycje aktywnego udziału czołowych naukowców nie tylko w społecznym, lecz także w społeczno-politycznym życiu kraju. Ważne jest, że równoległe z tymi procesami zaczęły odradzać się tradycje rozwoju swobód akademickich, które istnienie nie jest możliwe bez aktywnego uczestnictwa członków społeczności akademickiej w tym procesie.

Russian and Soviet Traditions with Respect to the Academic Community's Participation in Politics: Vladimir Vernadsky, Andrei Sakharov and Others

The article is devoted to some aspects of pre-revolutionary Russian, Soviet and post-Soviet experience of the participation of representatives of the academic community in politics. Particular attention will be paid to such activity on the part of the academician and assistant to the Ministry of Education of the last provisional government in October 1917, Vladimir Vernadsky, and to a member of the USSR Academy of Sciences, a triple Hero of Socialist Labour, a human rights activist and a people's deputy of the Soviet Union in 1989, Andrei Sakharov. Furthermore, the article presents the experience of the „round table of December 12” that met in December 2011 in the wake of growing opposition in Russia, with the participation of two members of the Russian Academy of Sciences and four scholars with higher doctorates.

Российские и советские традиции участия представителей академического сообщества в политике: В.И. Вернадский, А.Д. Сахаров и другие

Статья посвящена некоторым страницам дореволюционного российского, советского и постсоветского опыта участия представителей академического сообщества в политике. Основное внимание уделяется опыту такого участия у академика, товарища министра образования последнего Временного правительства России в октябре 1917 года В. И. Вернадского, а также члена АН СССР, трижды героя Социалистического труда, правозащитника и Народного депутата СССР в 1989 г. А. Д. Сахарова. В статье рассматривается также опыт «Общероссийского круглого стола 12 декабря», созданного в декабре 2011 года на волне подъема российской политической оппозиции, членами которого два Академика РАН и четыре доктора наук.

KINGA OSIERDA <https://orcid.org/0000-0002-7490-6484>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 7

Współczesne *Безпризорные дети* – przedstawienie problemu samotności wśród rosyjskich dzieci

Bez wątpienia spuścizną Związku Radzieckiego był i poniekąd nadal jest problem biedy i bezdomności dotyczący rosyjskie społeczeństwo. W czasach nam współczesnych problem ten przyjął jednak szczególną formę. „Bezprizorność”, bo tak określa się to zjawisko społeczne, zaczęła być najbardziej widoczna na terenie dzisiejszej Rosji zaraz po rewolucji październikowej.

Celem pracy jest ukazanie trzech fal dziecięcej bezdomności w Rosji. Pierwsza z nich była wynikiem terroru i wojny domowej po przewrocie październikowym w 1917 roku, druga – II wojny światowej, trzecia – rozpadu ZSRR. Praca skupia się przede wszystkim na zobrazowaniu ostatniej fali dziecięcej samowoli, którą spowodowały m.in. zmiany społeczno-polityczne, rozpad rodzin, alkoholizm, jak również hołdowanie niektórym trendom kultury masowej. Określenie *безпризорный* współcześnie można odnieść nie tylko do sierot, lecz także do pozbawionych rodzicielskiej uwagi najmłodszych obywateli Federacji Rosyjskiej, co niekoniecznie wiąże się z dosłownie rozumianą bezdomnością.

Samo słowo *bezprizornyj* oznacza „pozbawiony opieki”, bowiem *prizor* to po polsku opieka, nadzór. Analizowane określenie na samym początku odnosiło się nie tylko do najmłodszych mieszkańców Związku Radzieckiego. Nazywano tak zbiegów, przestępców, uciekinierów i bezdomnych (Zaprutko-Janicka, 2014). Rosyjska encyklopedia definiuje bezprizorność poprzez wyliczenie kilku charakterystycznych dla tego zjawiska cech. Mowa o ludziach niemających stałego miejsca zamieszkania, nieutrzymujących relacji czy też więzi z rodzicami, a także wykluczonych społecznie (*Беспризорность...*). Określeniem tym zaczęto się posługiwać w XX wieku (Kadykało, 2014, s. 300).

Istnieje kilka czynników, które spowodowały rozwój bezdomności nie tylko na terenie dzisiejszej Rosji, lecz także na obszarze całego byłego Związku Radzieckiego. Pierwszym z nich jest rozległe i zróżnicowanie terytorium („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 15). Drugi czynnik stanowią zjawiska kulturowe i podejście do wychowania dzieci. W czasach radzieckich odpowiedzialność za wychowanie dzieci została zdjęta z rodziców na rzecz państwa („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 15). Polityka ta jednak się nie sprawdziła. Przyjęte regulacje prawne, o których mowa dalej, stanowiły niejako zabezpieczenie przed stwierdzeniem, że państwo nie poradziło sobie z postawionym wyzwaniem. Trzecim czynnikiem była działalność Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kонтрrewolucją i Sabotażem (CzK), a także Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP) – ich skutkiem była śmierć setek tysięcy osób, a w dalszej perspektywie wzrost liczby osieroconych dzieci na terenie ZSRR. Wpływ na problem bezdomności wśród dzieci mają ponadto migracje, urbanizacja wielkich miast, wojna oraz rewolucje (*Беспризорность...*).

Omawiane zjawisko stało się najbardziej widoczne po rewolucji październikowej, a na sile przybrało w latach działalności CzK¹. Tysiące zabitych i zaginionych pozostawiły po sobie całe rodziny i właśnie dzieci, które, skazane same na siebie, głodne, szukając jakiegokolwiek schronienia, trafiały na ulicę. Szacuje się, że w roku 1922 było ok. 7 milionów sierot (Figes, 2009, s. 804). Pozbawione opieki, nadzoru i rodzicielskiej

¹ CzK powstała w 1917, a zakończyła swoją działalność w 1922 roku. Na jej czele stał Polak Feliks Dzierżyński.

miłości, by przetrwać, trudniły się rozbojami, żebractwem, handlem narkotykami, a także prostytutką (Figes, 2009, s. 805-806)².

„(...) w państwie sowieckim nie powinno być nieszczęśliwych dzieci ani takich, które są pozbawione opieki” („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 15) – słowa Lenina wypowiedziane niedługo po rewolucji październikowej są dowodem na to, że władze zdawały sobie sprawę z problemu dziecięcej bezdomności. Pomimo wielu reform, takich jak organizowanie pracy dla młodzieży, na jednym z posiedzeń Sownarkomu 1 czerwca 1935 roku stwierdzono, że podjęte działania są niewystarczające, ponieważ tysiące młodych nadal pozostają bez opieki („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 14). Wydano także rozporządzenie, które miało zapobiegać narastaniu owego zjawiska; ujęto w nim m.in. takie elementy, jak: odpowiedzialność miejskich i wiejskich przewodniczących sowieków za zwalczanie bezdomności, objęcie sierot opieką, pomoc doraźna oferowana przez kołchozy dzieciom w potrzebie czy też świadczenia socjalne dla samotnych matek („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 14). W ramach walki z ulicznymi przestępcami powołano komitety, które miały zwalczać włóczęgostwo, a także wprowadzono odpowiedzialność prawną rodziców za dzieci, które, żyjąc na ulicach, dopuściły się ulicznych przestępstw („Przegląd Wschodni”, 1935, s. 14). Sytuacja dzieci ulicy poprawiła się głównie za sprawą działalności takich organów, jak Komisja ds. Poprawy Życia Dzieci przy Wszechrosyjskim Centralnym Komitecie Wykonawczym, Komisja Dziecięca czy też Komisariat Ludowej Oświaty (Kadykało, 2014, s. 304-305).

Ważną rolę w walce ze zjawiskiem *besprizorności* odegrał w latach 30. XX wieku Anton Siemionowicz Makarenko, który organizował tzw. komuny dla dzieci ulicy (Zaprutko-Janicka, 2014). Jedną z głównych tez postawionych przez pedagoga było stwierdzenie, że w wychowaniu bezdomnych dzieci należy się kierować identycznymi zasadami jak w stosunku do dzieci żyjących w rodzinie (Kadykało, 2012, s. 116-125). Uważał on, że pracując nad młodzieżą, można ukształtować w niej takie cechy osobowości, które sprawią, że stanie się ona przydatna pań-

² Dziecięce domy publiczne były prowadzone przez kobiety, tzw. ciotuchny. Dziewczęta i chłopcy w zamian za usługi seksualne uzyskiwali w takich miejscach posiłek i dach nad głową (Figes, 2009, s. 805-806).

stwu (Kadykało, 2012, s. 116-124). Istotne kroki poczyniło w tym czasie również państwo. Szereg regulacji prawnych oraz działania polegające na umieszczaniu bezdomnych dzieci w domach dziecka czy też rodzinach zastępczych zaowocowały spadkiem liczby młodych pozostawionych samym sobie. Na terenie Rosji w roku 1927 liczba bezprizornych spadła do 105 tysięcy, a w roku 1928 do ok. 35 tysięcy (Kadykało, 2014, s. 309). Kolejny wzrost tej liczby nastąpił w okresie Wielkiego Głodu (1932-1933). W czasie Wielkiej Czystki do odpowiedzialności karnej pociągano dzieci, które nie ukończyły nawet 12. roku życia – tak państwo radzieckie poradziło sobie z patologicznym zjawiskiem bezprizorności (Kadykało, 2014, s. 310).

Druga fala bezdomności wśród dzieci przypada na okres II wojny światowej i pierwsze lata po jej zakończeniu. Ceną odniesionego przez Związek Radziecki zwycięstwa była plaga osieroconych dzieci – ofiar wielkiej wojny ojczyźnianej. Walka z bezprizornymi miała w tym wypadku charakter wizerunkowy, ponieważ obraz tysięcy włóczących się po ulicach sierot nie pasował do figury Wielkiego Zwycięzcy. W związku z tym władze uregulowały prawnie wszelkie działania mające na celu rozwiązanie problemu: w roku 1942 przyjęto ustawę o zaopatrzeniu zakładów dziecięcych, wydano również rozporządzenie „O zaostrożeniu środków walki z dziecięcą bezprizornością, beznadzorowością i chuli-gaństwem” (Kadykało, 2012, s. 350). Szacuje się, że w latach 1943-1946 w ZSRR było około miliona sierot pozbawionych dachu nad głową (Kadykało, 2012, s. 351).

Czas bezpośrednio po rozpadzie ZSRR diagnozuje się jako trzecią falę *беспризорности*. Przyczyn tego zjawiska należy doszukiwać się w zmianach społecznych wywołanych przez transformację systemową. Znamienne dla tamtych czasów były: dysfunkcja rodziny, ubóstwo, deficyt wartości moralnych, brak wzorców wychowawczych, konflikty społeczne, bezrobocie i wiele innych (Kadykało, 2012, s. 315-316). W roku 1996 liczbę bezprizornych dzieci oceniano na ponad 113 tysięcy, rok później zaobserwowano spadek do 105 tysięcy, a już w 1998 roku ponowny wzrost do 111 tysięcy (*Усыновление в России...*, 2015). Biuro prokuratora generalnego w Rosji podaje, że bezdomnych dzieci w roku 2010 było około 2,17%, jednakże warto zaznaczyć, że dokładna ich liczba jest trudna do zweryfikowania i można spotkać się z szacowaniami

dochodzącymi nawet do miliona, co prezentują dane zebrane na przestrzeni lat przez Rosyjskie Ministerstwo Edukacji, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz szereg organizacji pozarządowych (Khvostunova, 2012).

W 2003 Center for Demography and Human Ecology of the Institute of Economic Forecasting przeprowadził badania, na podstawie których wyróżnił trzy wyznaczniki kolejnej fali bezdomności wśród rosyjskich dzieci; były to: problemy alkoholowe obojga rodziców (40,5% ankietowanych dzieci udzieliło takiej odpowiedzi), brak przynajmniej jednego z rodziców oraz przemoc domowa (Khvostunova, 2012). W reportażu z cyklu „Szerokie tory” autorstwa Barbary Włodarczyk – *Jeden dzień z życia bezdomnego chłopca w Moskwie* – bardzo dobrze zobrazowano ten problem. Dwunastoletni Wasja, bohater reportażu, jest ofiarą zmian systemowych po rozpadzie ZSRR. W nagraniu wspomina się o ustawie z 1999 roku, która zakłada, że izby dziecka mogą przyjmować jedynie małoletnich przestępców, a nie samych nieletnich bezdomnych. Przytulki, które oferują schronienie małoletnim, kojarzą się im z niewolą i ograniczeniem swobody, głównie ze względu na panujące tam restrykcje. Mowa m.in. o zakazie spożywania alkoholu czy stosowania narkotyków. W reportażu poruszono ważną kwestię ograniczenia świadczeń socjalnych, które doprowadziło do zubożenia społeczeństwa oraz wywołało problem z meldunkiem bezprizornych. „Dzisiaj te dzieci są nikomu niepotrzebne, bo zostały wykreślone ze spisu osób, którym państwo udziela pomoc” (Włodarczyk, reż., 2000). Brak meldunku powoduje, że bezdomne dzieci stają się bezimienne, niewidzialne i zapomniane. W 2010 roku pojawiły się niepokojące sygnały – liczba bezdomnych dzieci w Rosji osiągnęła poziom z czasów wojny (Khvostunova, 2012)³.

Można stwierdzić, że współcześnie mamy do czynienia z kontynuacją trzeciej fali *беспризорности*, jednak jej przyczyny i charakter są nieco inne. Koczujące na dworcach, trudniące się prostytutką i kradziejami, pozbawione opieki, starają się przeżyć. Na ulice trafiają jako naj-

³ Według Rosyjskiej Komisji ds. Socjalnych i Polityki Demograficznej (Public Chamber's Commission on Social Issues and Demographic Policy) co roku około 120 tysięcy sierot znika, codziennie około 220 dzieci jest odbieranych rodzicom (Khvostunova, 2012).

młodsze ofiary zmian polityczno-społecznych, alkoholizmu i rozpadu rodzin. Jednak w XXI wieku pojawił się jeszcze jeden czynnik, który sprawił, że dla wielu młodych Rosjan ulica stała się domem i miejscem, gdzie czują się wolni – kultura masowa. Mowa tutaj nie tylko o telewizji, ale głównie o wirtualnym świecie mediów społecznościowych. Młodzież poszukuje w Internecie odskoczni od trosk dnia codziennego i bardzo często znajduje tam oparcie, którego nie ma w rodzicach. Uciekając od alkoholizmu rodziców, braku zrozumienia, poczucia samotności i odrzucenia, znajduje pomoc w arealnym świecie. Bezprizorność to już nie tylko dosłownie bezdomność, lecz także samotność, sztuka przetrwania, sposób życia.

Z omawianym zjawiskiem społecznym wiążą się takie patologie, jak dziecięca prostytutka, choroby zakaźne (HIV, AIDS), a także fala samobójstw. Prostytucja wśród bezdomnych dzieci jest dość powszechnym zjawiskiem związanym z koniecznością zarobienia pieniędzy. Najczęściej ofiarami tego procederu padają właśnie bezprizorni – bez względu na wiek (Chelala, 2007). Sprawa z wykorzystywaniem takich dzieci jest o tyle prosta dla grup przestępczych, że ofiary, świadcząc usługi seksualne czy też występując w filmach pornograficznych, w zamian oczekują jedynie minimalnego wynagrodzenia, podczas gdy sutenerzy zarabiają na nich dużo więcej (Chelala, 2007). Szacuje się, że około 50% światowej pornografii dziecięcej pochodzi właśnie z Rosji (Chelala, 2007). W samej Moskwie ok. 80% osób trudniących się prostytutką to niepełnoletni⁴. Kolejnym ogromnym problemem są choroby zakaźne. Z danych Federalnego Centrum Badań, Zapobiegania i Kontroli AIDS wynika, że ponad milion mieszkańców Rosji cierpi na tę chorobę (*В России зафиксировали...*, 2016). Dzieci zarażają się przede wszystkim drogą dożylną oraz płciową.

Warto jednak skupić się na jednym z najbardziej palących problemów dotyczących rosyjskie dzieci, zarówno te, które wybrały życie na ulicy, jak i te, którym pozornie niczego nie brakuje. Mowa o ogromnej

⁴ Należy zwrócić uwagę, że odnosi się to do wszystkich osób, które zarabiają w ten sposób, a nie wyłącznie do bezprizornych. Ogólna liczba bezdomnych,prostituujących się dzieci sama w sobie jest trudna do oszacowania, gdyż nieznana jest dokładna liczba bezprizornych (ECPAT, b.d.).

liczbie młodych samobójców. Z danych zebranych przez Światową Organizację Zdrowia w 2010 roku wynika, że do największej liczby samobójstw dochodzi w Rosji (*WHO i UNICEF...*, 2010). Zatrważający jest fakt, że nieletnich samobójców w Rosji jest cztery razy więcej niż w innych krajach europejskich (*WHO i UNICEF...*, 2010). Również z raportu WHO z 2014 roku wynika, że Federacja Rosyjska znajduje się w grupie państw z największym wskaźnikiem popełnianych samobójstw (World Health Organization, 2014). Z omawianego raportu wynika także, że najwięcej samobójstw przypada na osoby młode, pomiędzy 15. a 29. rokiem życia (World Health Organization, 2014).

Od 2016 roku w Rosji obserwuje się również ogromny, negatywny wpływ mediów społecznościowych na młodzież. Mowa tutaj o „grupach śmierci”, bardzo popularnych na rosyjskim odpowiedniku Facebooka – Vkontakcie. Osoby zakładające owe grupy wykorzystują przede wszystkim słabość psychiczną młodych, odwołują się do ich wewnętrznych problemów, okazują chwilowe zrozumienie i czasowe wsparcie w celu późniejszego nakłonienia ich do odebrania sobie życia. Ofiarami takich grup są przede wszystkim pozbawione uwagi, opieki i troski młode osoby borykające się z alkoholizmem rodziców, osieroceniem, uzależnieniami czy z problemem braku akceptacji społecznej. Zjawisko to stało się na tyle groźne, że w jego zwalczanie zaangażowały się rosyjskie władze (Bershidsky, 2017).

Popularna w Rosji gra *Blue Whale* zabiła już co najmniej 130 niewinnych istot (Litvinova, 2016). Najczęściej ofiarami omawianego procederu padają dzieci pomiędzy 10. a 15. rokiem życia (Bereshidsky, 2017). Co więcej, liczba samobójstw popełnianych przez młodzież w Rosji wzrosła prawie dwukrotnie w 2016 roku w porównaniu z rokiem 2015⁵. Powszechnie uważa się, że dzieci, które targnęły się na swoje życie, pochodziły z dobrze sytuowanych rodzin. Ta opinia nie jest jednak adekwatna do całej sytuacji. Twórcy grup wykorzystują przede wszystkim słabość i osamotnienie swoich ofiar. Docierają do nich, okazując pozorne wsparcie, a dalej, uświadamiając im ich słabości, namawiają do samobójstwa. Cały proceder przypomina swego rodzaju rytuał. Członkowie

⁵ W 2015 roku liczba samobójstw wśród młodych wyniosła według szacunków 461, podczas gdy rok później – 720 (Bershidsky, 2017).

grup śmierci mają bowiem do wykonania 50 różnych zadań, z których ostatnim jest samobójstwo (Filipiak, 2017). Warto byłoby zadać pytanie: co sprawia, że nastolatki są tak podatni na wpływ mediów społecznościowych? Odpowiedzi można udzielić kilka, jednak żadna z nich z pewnością nie będzie do końca właściwa, ponieważ każdy boryka się z własnymi, pozornie niezrozumiałymi dla świata problemami. Niewątpliwie jednak wpływ na osłabienie kondycji psychicznej rosyjskiej młodzieży mają pogłębiający się kryzys gospodarczy, alkoholizm rodziców, który dotyka nie tylko osoby z marginesu społecznego, oraz brak podejścia do wychowania dzieci, będący niewątpliwie spuścizną czasów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, kiedy obowiązek wychowania dzieci spoczywał na państwie.

Problem bezdomności i samotności dotyczący rosyjskich nastolatków jest bezpośrednio związany z postępującą biedą i degradacją rosyjskiego społeczeństwa. Niewidzialni, bo tak nazywa się te osoby, są skazani przede wszystkim na siebie. Na terenie Federacji Rosyjskiej działa kilka organizacji dobroczynnych, które wspierają dzieci w potrzebie. Mowa o takich organizacjach, jak: Fundacja Hanny Polak, reżyserki dwóch filmów dokumentalnych o życiu rosyjskich dzieci ulicy⁶, Stowarzyszenie Memoriał, zajmujące się m.in. prawami człowieka na terenie całego byłego ZSRR, Cerkiew prawosławna, która świadczy pomoc m.in. w zakresie dożywiania bezprizornych.

Problem bezprizorności jest o tyle trudny do rozwiązania, że wywołuje go wiele czynników. Rozległe terytorium, które utrudnia wskazanie dokładnej liczby bezdomnych dzieci, ciągłe zmiany społeczno-polityczne, pogłębiający się kryzys i spadek poziomu życia Rosjan – całość wpływa na występowanie w pozornie normalnych rodzinach takich problemów, jak przemoc czy alkoholizm. Brak zainteresowania rodziców, poczucie osamotnienia i paląca potrzeba zrozumienia powodują, że młodzi ludzie trafiają na ulicę, gdzie, wyswobodzeni z trosk doczesnego świata, zaczynają czuć się wolni. Żyjąc z dnia na dzień, korzystają z tego, co oferuje im świat. Jest też druga strona społecznego medalu. Obok dzieci, które pragną rodzicielskiej miłości, są nastolatki wy-

⁶ Mowa tutaj o dwóch filmach dokumentalnych pt.: *Dzieci z Leningradzkiego* oraz *Nadejdą lepsze czasy*.

chowujący się w domach, w których nie brakuje niczego. Wszystkich łączy jedno – samotność będąca pozostałością po ZSRR, kraju, w którym człowiek był wychowywany przez władzę tak, żeby potem przydać się państwu.

Subject: Бес призорные – an Attempt to Diagnose Homelessness among Russian Children

Undoubtedly, one of the legacies of the Soviet Union has been the problem of poverty affecting the Russian society for years. The problem of homelessness affecting the youngest citizens of the USSR was commonplace and at the same time hidden for years. The work attempts to diagnose the four waves of this phenomenon.

The paper addresses the problem of Russian homelessness affecting the youngest citizens of the former Soviet Union, and the Russian Federation today. Undoubtedly, the first wave of *беспризорность* is the period after the October Revolution. The second wave of homelessness among children is the period after the Second World War, and the time immediately after the breakup of the USSR was diagnosed as the third wave. Today we observe the fourth wave of *беспризорность* affecting Russian children, but its factors and character are somewhat different.

Бес призорные – попытка диагностировать бездомность среди российских детей

Несомненно, Советский Союз оставил наследие, но это наследие ужасающей бедности, которая уже в течение многих лет затрагивает российское общество. Годами скрываемым явлением была проблема беспризорности самых молодых граждан СССР, детей-беспризорников. В статье предпринимается попытка диагностировать четыре волны этого явления.

В статье рассматривается проблема бездомности самых молодых и маленьких граждан бывшего Советского Союза и Российской Федерации. Несомненно, первая волна беспризорности – это период после Октябрьской революции. Вторая волна бездомности среди детей – это, бесспорно, период после Великой Отечественной войны. Третья волна – это время распада СССР. Но уже сегодня наблюдаем четвертую волну беспризорности русских детей, которые снова остались без призора, но ее характер и причины другие, чем в предыдущих случаях.

KATARZYNA DUDA <https://orcid.org/0000-0001-5303-3760>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 8

Niewolnicy wolności

(Swietłana Aleksijewicz,
Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka)

Jednym z naczelných projektów rewolucji październikowej był eksperyment antropologiczny, u którego podstaw leżało stworzenie nowego człowieka, wdrażającego w życie ideały marksizmu-leninizmu, rozprzestrzeniającego zarzewie rewolucyjne na cały świat i pozostającego w permanentnym stanie zadowolenia z egzystowania w krainie mlekiem i miodem płynącej. Osobnik taki, nazywany *homo sovieticus*, *homosem* (Zinowiew, 1987, s. 7 i in.), człowiekiem radzieckim, pogardliwie *sowokiem* bądź klientem komunizmu (Tischner, 2005, s. 18), określony został przez piszącą w języku rosyjskim białoruską reporterkę Swietłanę Aleksijewicz terminem bardziej neutralnym, mianowicie: czerwony człowiek. Występował on stale w historii państwa radzieckiego, ale nie był cały czas taki sam: ewoluował wraz z kolejnymi zmianami kursu partii oraz ciągłymi poprawkami wprowadzanymi do katechizmu marksizmu-leninizmu. Jego atrybutem była czerwień: barwa sztandaru, na którym „robotnicza krew” (Brousse, 1877), barwa nieklamanej dumy z przynależności do pierwszego państwa robotników i chłopów, ale i kolor krwi przelanej w imię złudnego ideału, kolor łągrów, tortur

i śmierci: „Mamy własny język... Język cierpienia” (Aleksijewicz, 2014, s. 17) – powie jeden z bohaterów, naukowiec-filozof.

Homo sovieticus jako nowa odmiana gatunkowa (Suchanek, 1999, s. 133) stał się wyróżnikiem ideologii pozbawionej jakichkolwiek elementów transcendencji, ideologii opartej na fałszywej wierze w wydumaną ideę. To ułomna istota idealnie wtopiona w sztuczną wspólnotę – kolektyw. Martyna Kowalska pisze: „*Homosos* nie potrafi żyć poza systemem, jest od niego uzależniony, a jego działanie jest przez ów system zdeterminowane” (Kowalska, 2011, s. 85), żyje w kraju, gdzie pomyłono pojęcia „ojczyzna” i „państwo”, „naród” i „społeczeństwo”. Jego istnienie w XX i na początku XXI wieku rozpościera się pomiędzy superideologizacją a totalną dezideologizacją. Tezę niniejszego tekstu, opartego na książce Aleksijewicz, stanowi więc stwierdzenie, że *homosos* nie umarł wraz z upadkiem komunizmu, lecz nadal żyje i cierpi, tyle tylko, że żyje i cierpi inaczej, snuje się po kartach historii współczesnej Federacji Rosyjskiej i byłych krajów bloku socjalistycznego, podlegając kolejnej ewolucji – nie mniej bolesnej i upokarzającej: „Monolit wysadzono w powietrze i życie rozpadło się na wysepki, atomy, komórki” (Aleksijewicz, 2014, s. 12). Oddzielony od Komsomołu, partii, międzynarodowej solidarności ludzi pracy, *homosos* z powrotem stał się dzieckiem, tym razem jednak nie ze względu na jego zaprogramowaną infantyлизację, ale z powodu zagubienia, nieumiejętności odnalezienia się w nowej rzeczywistości, błędzenia w chaosie niezrozumiałych realiów, samotności wynikającej z nieuporządkowanej hierarchii wartości. Można w nim dostrzec „syndrom sieroty po dawnym systemie” (Wnuk-Lipiński, 2008, s. 14).

Nieszczęśliwy, poszukujący samego siebie mieszkaniac długiego XX wieku będzie w nas żył dopóty, dopóki nie dokonamy dogłębnej analizy komunizmu i szerzej – totalitaryzmu, dopóki nie uświadomimy sobie istoty zła i nie wyrzekniemy się pragnienia powrotu do niego. Łatwiej jest doprowadzić do upadku imperiów, ustrojów, systemów niż dokonać zmian w mentalności ludzkiej. Tą ostatnią zresztą, jak pokazuje dzieje, nie wolno manipulować. Człowiek sam musi dojrzeć do zrozumienia zmian, do określenia prawdy i budowania na niej życia. Według Jurija Afanasjewa,

Nieprzewycięzona teoretycznie do tej pory istota komunizmu, zakorzenionego w świadomości ludzkiej, uniemożliwia oderwanie się od niego

w praktyce. Aby więc nasza przeszłość rzeczywiście minęła, istota komunizmu musi zostać wnikliwie przeanalizowana, zrozumiana, wyjaśniona w racjonalny sposób, przewyciężona w *ś w i a d o m o ś c i* [wyróżnienie – K. D.] Jeżeli nie przyjmijemy, że przestępstwa i zbrodnie komunizmu stanowią jedyny pryzmat, przez który należy patrzeć na całą sowiecką historię, to zepchnięcie ich na margines naszej niezbyt wszak odległej i dosyć długiej historii z pewnością nie będzie sprzyjało zrozumieniu społeczeństwa sowieckiego i jego historii jako organicznej całości, z właściwymi dla niej problemami (Afanasjew, 2005, s. 94).

Przez pryzmat „przestępstw i zbrodni komunizmu” patrzy na człowieka współczesnego Swietłana Aleksijewicz. Jej świadectwo zostało zamknięte w reportażu, gatunku mieszczącym się na pograniczu literatury faktu i beletrystyki. Tej ostatniej jest jednak w tekstach zawartych w tomie *Czasy secondhand...* niewiele. Uwidacznia się ona zaledwie w nietrudnych do odczytania symbolach, poprawionym (choć nie zawsze) języku postaci; nie do końca także jesteśmy pewni, czy bohaterowie zostali obdarzeni prawdziwymi imionami i nazwiskami (podyktowane jest to tym, że osoby, z którymi przeprowadzono wywiad, często proszą o anonimowość), zyskujemy jednak dzięki temu efekt uogólnienia – spisane rozmowy, sytuacje i zdarzenia mogły zaistnieć na terenie całego Kraju Rad, mogły spotkać każdego. Z tego też względu książka Aleksijewicz wykazuje cechy ostrzeżenia, pozbawionego jednak taniego moralizatorstwa, dydaktyzmu i krytyki. Autorka rzadko komentuje, nie ocenia, nikogo nie umieszcza jednoznacznie po stronie dobra bądź zła. Już samo to jest przełamywaniem stereotypu *homo sovieticus* – w tym przypadku w sferze twórczości literackiej, w której według wytycznych realizmu socjalistycznego postaci musiały być pozytywne lub negatywne, a rzeczywistość pozbawiona konfliktów (Możejko, 2001, s. 43). Brakuje tu również innego wyznacznika socrealizmu: bohatera pozytywnego, zmieniającego się wraz z potrzebami organizacji partyjnej. Reportażystka, patrząc na wszystko okiem humanistki (Aleksijewicz, 2014, s. 34), jest przekonana, że w ludziach współistnieją pierwiastki dobra i zła, że uniformizacja istot ludzkich charakterystyczna była właśnie dla komunizmu. Na wewnętrzne bogactwo człowieka wskazują zdania wyodrębnione kursywą, spełniające niejako funkcję didaskaliów w rozgrywającym się dramacie życia. Tu opisano gestykulację i mimikę mówiących, wskazano na ich nastroj i emocje, nieraz zaakcentowano nawet

tembr głosu. W ten sposób literatura sama w sobie staje się dowodem, nośnikiem pamięci, wypukleniem spraw z punktu widzenia historii najbardziej istotnych. Dość wspomnieć, że o *homosocie* pisali, przedstawiając jego „narodziny” i osiągnięcie dojrzałości wraz z umacnianiem się systemu, tacy wielcy pisarze rosyjscy, jak: Michaił Bułhakow (*Psie serce*), Michaił Zoszczenko (wybrane opowiadania humorystyczne), Aleksander Sołżenicyn (np. *Oddział chorych na raka*, *W kręgu pierwszym...*), Ludmiła Ulicka (*Zielony namiot*). Słusznie więc konstatuje Piotr Mitzner: „Ktoś mógłby zapytać, czy *Czasy secondhand* nie są zbyt oszlifowane, zbyt efektowne i literackie? Takie wrażenie wynika stąd, że literatura i życie są w Rosji mocno splecione, czasem trudno stwierdzić, czy literatura naśladuje życie, czy na odwrót” (Mitzner, 2016, s. 36).

W odniesieniu do powyższego konkludować należy, że relacje Aleksiejewicz oparte są na faktach. Gdziekolwiek reportażystka ujawnia arkaną swego reporterskiego warsztatu: pisze, jak włącza dyktafon, wyjmuje notes, dyskretnie zadaje pytania, dąży do rzetelności i wydobycia szczegółów. Jej rozmowy nie są zwykłym wywiadem, suchym i pozbawionym emocji, to raczej miniopowiadania o życiu w czasach niemych i ich zestawieniu z migotliwą, płynną ponowoczesnością. Niektóre fragmenty rozbrzmiewają gwarem ulicy, przechodnie przekrzykują się nawzajem, każdy uważa, że jego zdanie jest najważniejsze, reportażystka przejmując rolę ankieterki wykonującej badania socjologiczne na zadany temat. W tym na pozór nieznacznym zabiegu formalnym kryje się jednak ważne przesłanie: tłum rządzi się własnymi prawami, trudno znaleźć zagubiony wątek dywagacji, łatwo natomiast dochodzi do scysji. Autorka nie pomija tych kontrowersyjnych scen, celowo wskazując, że we współczesności możliwe są takie spontaniczne, publiczne wystąpienia i polifonia dźwięków mowy. W komunizmie (stawiającym przecież na kolektyw) zebrania wspólnot również nie zawsze były negowane, wręcz przeciwnie: niejednokrotnie organizowano je celowo, by na przykład potępić niepokornego pisarza czy wysłuchać trwającego nieraz kilkanaście godzin przemówienia genseka. Większa liczba ludzi zebranych w jednym miejscu podlegała więc surowej kontroli. Był to podatny grunt dla przejawów zachowania czerwonego człowieka: wskazywano, kto i kiedy może mówić, w którym kierunku ma przesuwac się kolumna pochod, jakie wykrzykiwać slogany, a pamiętać należy, iż slogany były jednym z głównych składników nowomowy, natomiast jej odmiana kiczowo-ludyczna

stanowiła trzon języka marksizmu-leninizmu (Głowiński, 1990, s. 143). Aleksijewicz nie zapomina też o militaryzacji języka: „W opowieściach, które zapisuję, nieustannie atakują mnie słowa: «strzelać», «rozstrzelać», «zlikwidować», «wyeliminować»” (Aleksijewicz, 2014, s. 7-8). Z tłum nie można było się wyróżniać, masy nie wolno było opuścić. Za każdy niedozwolony gest, a tym bardziej za wypowiedź godzącą w reżim, groziła surowa kara. Nieprzypadkowo więc Michaił Heller stwierdził, że jednym z mechanizmów formowania *homososa* był strach (Heller, 1989, s. 67). Ta emocja, rozumiana jako zjawisko psychologiczno-społeczne, nie zaniknęła w rosyjskiej współczesności. Strach istnieje, tyle że obywatele Federacji Rosyjskiej boją się czego innego:

(...) pod koniec lat dziewięćdziesiątych miejsce jednego «opiekuna» w postaci KGB zajęło mnóstwo «patronów», miejsce jednej mafii – KPZR wraz z jej «zbrojnym ramieniem» – mnóstwo organizacji mafijnych działających zarówno w pionowych strukturach władzy, jak i w produkcyjno-handlowych strukturach poziomych (Afanasjew, 2005, s. 191).

Tłum jednak zajmuje na kartach książki Aleksijewicz miejsce drugorzędne. Służy podkreśleniu, że człowiek współczesny nadal boi się żyć poza grupą, ponieważ, jak słusznie zauważył Erich Fromm, „(...) dla przeciętnego człowieka nie ma rzeczy trudniejszej do zniesienia niż uczucie, że nie jest identyfikowany z szerszą grupą” (Fromm, 1998, s. 11). Zaprogramowany na osobnika, którego wszystkie sfery życia są stopione z całością (Sadowski, 2005, s. 11), nie umie wyjść poza kolektyw. Będąc małą częścią gigantycznego molocha, zrzuca z siebie ciężar odpowiedzialności oraz obowiązek podejmowania decyzji. A przecież „porządek społeczny jest możliwy dzięki temu, że ludzie i instytucje przyjmują na siebie określone zobowiązania. Pewność, że inni zachowają się w określony sposób, który kulturowo uznajemy za odpowiedzialny, gwarantuje stabilność i klarowność funkcjonowania systemu społecznego” (Bogunia-Borowska, 2015, s. 99). Współczesny rosyjski system społeczny nie może więc być klarowny ze względu na radzieckie dziedzictwo przechowywane w magazynie pamięci dzisiejszego *homososa*. *Homo sovieticus* to dziś człowiek, który wszystkiego oczekuje i domaga się od państwa, który nie chce i nie umie swego losu wziąć we własne ręce (Turowicz, 1993, s. 12). Jeden z bohaterów reportażu wspomina: „Podczas pierestrojki wszystko to się skończyło... Nadszedł kapitalizm... Dziewięć-

dziesiąt rubli stało się dziesięcioma dolarami. Za tyle nie można było wyżyć. Wyszliśmy w końcu z kuchni na ulicę i od razu widać było, że nie mamy żadnych pomysłów...” (Aleksijewicz, 2014, s. 21-22).

Aleksijewicz sprzeciwia się tezom Karola Marksa, według którego człowiek zamiast dążyć do indywidualnego, prywatnego szczęścia powinien zmierzać ku szczęściu całej ludzkości (Wilk, 2015, s. 1). Autorkę *Czasów secondhand...* interesuje jednak właśnie człowiek-osoba, człowiek istniejący jako pojedynczy byt. Obserwuje go w jego codziennej krzątaninie, w nagromadzeniu rzeczy i spraw z pozoru błahych, ale najbardziej istotnych dla określenia całokształtu życia i jego funkcjonowania w nim: „Cywilizacja radziecka... Spieszę się, by utrwalić jej ślady. Znajome twarze. Wypytyuję nie o socjalizm, ale o miłość, zazdrość, dzieciństwo, starość. O muzykę, tańce, o fryzury. O tysiące szczegółów życia, które zniknęło (...). Nie przestaję się dziwić temu, jak ciekawe jest zwykłe ludzkie życie. Nieskończona liczba ludzkich prawd...” (Aleksijewicz, 2014, s. 11). Aleksijewicz odwraca więc „radzieckie proporcje”: zgromadzony w masie, upchany w tłumie czerwony człowiek pracujący na rzecz krainy szczęśliwego jutra staje się dla niej mniej ważny od pojedynczego człowieka, od jednostki pragnącej budować swoje małe, prywatne szczęście. Dopiero na podwalinach tego prywatnego dobrostanu pomnożonego o liczbę istnień ludzkich może zrodzić się szczęście ogółu. Z drugiej jednak strony historii poszczególnych ludzi układają się w dzieje narodu, który pojęcie „ojczyzna” pomylił z pojęciem bezosobowego „państwa”.

Aleksijewicz opowiada się zatem po stronie jednostki, występuje w obronie indywiduum, tym samym pomaga ludziom wydobyć się z chorobowego stanu *homososa*. Snują swe opowieści ludzie starsi (weterani wojen i więźniowie systemu, ofiary i kaci), ludzie zawieszani pomiędzy komunizmem i kapitalizmem (dawni aparatchycy i współcześni oligarchowie), przedstawiciele młodego pokolenia (biznesmeni, studenci, Nowi Rosjanie), a nawet dzieci. Wypowiadają się reprezentanci inteligencji i chłopstwa, wykształceni i ledwie umiejący czytać, bogaci i biedni. Status społeczny nie gra roli. Liczy się człowiek w swej wyjątkowości i niepowtarzalności, jakby na przekór rewolucji głoszącej fałszywą równość i zakazującej wyróżniania się, wyjścia poza raz i na zawsze zakreślone ramy. Dla Aleksijewicz każdy jest oryginalny, nikt natomiast nie stanowi (jak chcieli tego komuniści) śrubki w wielkim mechanizmie

państwa. Liczą się wszyscy i każdy z osobna, bez względu na płeć, wiek, pochodzenie społeczne. Reporterka uważnie słucha każdego, zastępując porewolucyjne przesłuchania z towarzyszącymi im torturami na dobro-wolną „spowiedź” przeciętnego obywatela. Spętane strachem usta *homososa* otwierają się, wymuszony komunistyczny monolog przekształca się w dialog – relację interpersonalną mieszczącą się w spotkaniu i rozmowie, która prowadzi do porozumienia i prawdy (Skorowski, 2004, s. 133-139). Opowieści bohaterów nie są jedynie suchymi relacjami, streszczeniem faktów, sprawozdaniem komentatora. Oddając głos opowiadającym, reportażyстка współodczuwa i współprzeżywa, nie unika zagęszczenia uczuć i emocji, jest przecież jednym z nich – czerwonych ludzi: „Wydaje mi się, że znam tego człowieka, że jest mi bliski, że jestem jego sąsiadką, przeżyłam wiele lat tuż koło niego. Ten człowiek to ja. A także moi znajomi, przyjaciele, rodzice” (Aleksijewicz, 2014, s. 7). Autorka nie odżegnuje się więc od swego radzieckiego dziedzictwa, nie dopuszcza do zaistnienia w swej osobowości mechanizmu wyparcia, zdaje sobie sprawę, że dla jej interlokutorów zwierzenia mają nieraz moc terapeutyczną, pozwalają pozbyć się traumy.

W reportażach Aleksijewicz przeplatają się trzy płaszczyzny czasowe: przeszłość (występuje zwłaszcza we wspomnieniach o rewolucji, wojnie domowej, II wojnie światowej; opowiadają ją albo naoczni świadkowie, czerpiący wiedzę z własnych doświadczeń, albo ich potomkowie, chcący utrwalić minione czasy ze względu na pamięć o przodkach), teraźniejszość (obejmuje dwa przedziały czasowe: 1991-2001 oraz 2002-2012, skupia się na upadku ZSRR, puczu sierpniowym, rządach Gorbaczowa i Jelcyna; ta płaszczyzna jest najbardziej „nieuporządkowana”, nie została jeszcze usystematyzowana przez badaczy, statystyczni obywatele postrzegają ją jako chaos), przyszłość (dotyczy zwłaszcza marzeń ludzi o lepszym jutrze, jednak bez mglistego choćby wskazania, jak te marzenia wcielić w życie; są to, po raz kolejny w historii, załączki tzw. utopii prospektywnej) (Szacki, 2000, s. 22-41).

Wzmianki o utopii w jej różnych odmianach, o bezpłodnym marzycielstwie prowadzącym do nieszczęść w skali światowej zostały rozrzucone po kartach *Czasów secondhandu...* i brzmią jak ostrzeżenie przed kolejną próbą wyhodowania w szklanej retorcie posłusznego homunkulusa. Sama reporterka podsumowuje dotychczasowe dzieje człowieka słowami: „Człowiek zawsze będzie marzył o Mieście Słońca.

Jeszcze chodził w skórze, jeszcze mieszkał w jaskini, a już pragnął sprawiedliwości...” (Aleksijewicz, 2014, s. 22). Stanowi to z jednej strony odniesienie do ustaleń Aleksandra Świętochowskiego, który twierdził, że utopia to najpowszechniejszy pierwiastek w świecie ducha, pojawiający się wszędzie tam, gdzie istnieją nędza, krzywda i boleść, i dlatego powstawała zarówno w rojeniach dzikiego koczownika, jak i w rozważaniach współczesnych filozofów (Świętochowski, 1910, s. 7). Z drugiej strony mamy tu odwołanie do XVII-wiecznej opowieści kalabryjskiego mnicha Tommasa Campanelli zatytułowanej *Civitas Solis*, traktującej o mieście-państwie zarządzanym przez Solariuszy, którzy marzą o reglamentacji niemal wszystkiego, z życiem seksualnym włącznie. A przypomnijmy, że po rewolucji październikowej nawoływano do ingerencji w życie płciowe obywateli, do jego reglamentacji oraz do nacjonalizacji kobiet (Sadowski, 2005, s. 20). W jednym z pierwszych rozdziałów swej książki Aleksijewicz powołuje się na będącą bliską „krewną” nauki utopię eksperymentu połączoną z wymagającą zbrukania rąk krwią utopią polityki (Szacki, 2000, s. 29): „Żyliśmy w izolacji, nic nie wiedząc, co się dzieje na świecie. Byliśmy roślinami pokojowymi. Żyliśmy marzeniami” (Aleksijewicz, 2014, s. 34). Czerwony człowiek żył za żelazną kurtyną, wieści spoza niej dochodziły tu rzadko i z trudem. Ludzie sami wybudowali ów mur nieufności i trudno za to winić angielskiego myśliciela i męża stanu Thomasa More’a, którego idealna kraina odgradzona została od reszty świata wysoką ścianą, ale po to tylko, żeby nie zepsuły jej trujące miazmaty z zewnątrz. Ideał More’a był piastowanym w ciszy gabinetu ideałem intelektualisty, podczas gdy ludzie w ZSRR często płacili za swe marzenia cenę najwyższą, jaką było życie. Akcentuje to jeszcze mocniej reportażystka, gdy pisze: „Przez siedemdziesiąt z górą lat w laboratorium marksizmu-leninizmu wyhodowano odrębny gatunek – *homo sovieticus*” (Aleksijewicz, 2014, s. 7), aż wreszcie artykułuje ostrzeżenie wprost: „pozostała wiedza, że utopii nie należy wprowadzać w życie” (Aleksijewicz, 2014, s. 10).

Współczesny czerwony człowiek to jednak nadal *homo utopicus*. Nienauczony życia na wolności, nierozumiejący, że wolność nie stanowi podarunku, że nie jest nam dana, ale zadana, piastuje obecnie odmianę utopii retrospektywnej, określanej jako mit różowej przeszłości. Wokół czego koncentrują się jego myśli i pragnienia? Otóż marzy on

i fantazjuje o powrocie do komunizmu, do uświęconej idei imperialnej. „W tamtych czasach życie było złe, a teraz jest straszne” (Aleksijewicz, 2014, s. 87) – stwierdza z goryczą jeden z rozmówców autorki. Inny kategorycznie dodaje: „Jeszcze się komunizmu nie wyrzekliśmy. Próżne nadzieje. Świat też się go nie wyrzekł” (Aleksijewicz, 2014, s. 112). Zrodziła się tym samym młodsza, skarłała wersja *homo sovieticus*, zakładająca z powrotem ubiór swego starszego brata, szaty utkane z nienawiści, bierności i – jednocześnie – stałej gotowości bojowej. Wersja radzieckiego lotnika zmiksowana z amerykańskim marzeniem o karierze od pucybuta do milionera dała przedziwne rezultaty.

Niemówność albo choćby trudność wyjścia z utopijnego założenia, że należy zapewnić ludziom szczęście na ziemi, wynika z samego niezrozumienia pojęcia „wolność”. Skoro na gruncie polityki, filozofii, psychologii, ekonomii termin ten podlega ewolucji, jest skomplikowany w określeniu, jego ramy nie są raz na zawsze ustalone, to trudno zakładać, że manipulowany przez ponad 70 lat przez ideologię *sowok* natychmiast i bezapelacyjnie pojmie, co to wolność. Nie zaskakuje zatem fakt, że wolność staje się lejtmotywem reportażu Aleksijewicz. Powtarzana w wypowiedziach wielu bohaterów, odmieniana przez wszystkie przypadki, stanowi refren: „Wielu przyjęło prawdę jak wroga. Tak samo wolność”, „Wierzyliśmy, że jutro, dosłownie jutro zacznie się wolność. Zacznie się z niczego, z naszych pragnień”, „Wydawało się nam, że wolność to bardzo prosta sprawa. Minęło trochę czasu i sami ugięliśmy się pod brzemieniem wolności, bo nikt nas jej nie uczył. Uczono nas jedynie, jak mamy za nią umierać” (Aleksijewicz, 2014, s. 11-12). Żyjący przez lata w zniewoleniu, będący zakładnikiem ideologii *homosos* nie zdaje sobie sprawy, że wolność to nie jednorazowy akt, że jest to długotrwały proces prowadzący od pacholęctwa *homo sovieticus* do dojrzałości mentalnej *homo sapiens*. Nikt nie uczył czerwonego człowieka wolności, gdyż jego egzystencja była oparta na fałszywie pojętym autorytecie, na wzorcu nauczającym poprzez trening i tresurę (Heller, 1989, s. 122), na modelu pokazującym, co i jak należy robić, co i kiedy wolno mówić. Nawyki te weszły w krwiobieg *homososów*, stały się zwyczajne, naturalne. Problem pojawił się, gdy człowiek zaczął być postrzegany jako byt autonomiczny, samoistny, definiowany bez względu na relacje społeczne. Istota ludzka stała się bezradna i bezbronna wobec braku opoki, na której można

byłoby się wesprzeć. Wszczepiony w system immunologiczny jej osobowości strach po raz kolejny dał o sobie znać. Trzeba bowiem dokonać wyboru, trzeba wskazać prawidłową drogę postępowania, wyznaczyć azymut działania. Być aktywnym. Podejmować ryzyko. Ale wszystko to może skutkować – z wielokrotną u *homososa* – obawą przed popełnieniem błędu i wymierzeniem kary. Odpowiedzialność przestaje istnieć, gdy nie jesteśmy autorami naszych działań – wtedy nie musimy za nie odpowiadać (Legutko, 2004, s. 1578). Jak pisał Isaiah Berlin, „definicjami człowieka i wolności można dowolnie manipulować w zależności od potrzeb” (Berlin, 1991, s. 91). Jednakże posiadamy przeciw temu pewien mechanizm obronny: człowiek nie jest (jak chcieli tego utopiści; Szacki, 2000, s. 46) istotą plastyczną i w zmienionych warunkach łatwo nie ulega zmianie.

Brak plastyczności, elastyczności człowieka ma jednak również swe ujemne strony. Przyzwyczajenia, nawyki, zwyczaje, ukonstytuowane i istniejące w mapie pamięci czerwonego człowieka przez ponad 70 lat, wykazują nieraz zadziwiającą trwałość. Tak dzieje się m.in. z odniesieniem do procesu pracy i określeniem samego pojęcia „praca”. W czasach radzieckich ludzie mieli zapewnione prawo do pracy, ale przede wszystkim narzucono im obowiązek pracy. Kolejne plany pięcioletnie, industrializacja, stałe posługiwanie się hasłem konieczności zwiększania tempa wykonywanych robót zrodziły stereotyp stachanowca. Z drugiej strony okrzyknięcie kogoś „pasożytem” lub „szkodnikiem” (tak stało się np. w przypadku Josifa Brodskiego czy Andrieja Amalrika) skutkowało represjami, z zesłaniem do łagru włącznie. A ponieważ stachanowcem być nie sposób, a pasożytem być nie wolno, ukształtował się typ przeciętnego człowieka pracy: regularnie, ale najczęściej z niechęcią wykonującego narzucone mu obowiązki, znużonego powtarzalnością czynności, biernego, a nawet leniwego. Złamany został etos pracy, albowiem, jak pisze Stanisław Kowalczyk: „Nie jest możliwe budowanie etyki pracy od zewnątrz wyłącznie przez system determinant i nacisków (ekonomicznych, prawnych, administracyjnych itp.); one nie wystarczą, dlatego należy kształtować duchowe wnętrze całego człowieka jako osoby. Istnieją dwie podstawowe drogi prowadzące do wytworzenia etosu pracy: formowanie sumienia i postawy człowieka oraz tworzenie systemu ekonomiczno-społecznego sprzyjającego uczciwej pracy” (Ko-

walczyk, 1995, s. 225). Zdaniem Aleksijewicz wspomniany etos pracy albo w ogóle, albo nie do końca został odbudowany w czasach współczesnych: człowiek przyzwyczajony jest do poprzestawiania na małym, na tym, co miażdżące i prozaiczne, wytężony trud przynoszący wymierne rezultaty postrzega jako niewolnictwo:

– Pyta pani o wolność? Proszę zajrzeć do sklepu – wódka jest, jaka pani chce: „Standard”, „Gorbaczow”, „Putinka”, kiełbasy pełno, sera też, ryb. Banany leżą. Po co tu jeszcze wolność? Ta nam wystarczy.

– A ziemię wam dali?

– Kto by tam się z nią mordował? Chcesz, bracie, to bierz. U nas wziął taki jeden, Waśka Krutoj. Młodszy chłopak ma osiem lat, a już chodzi za pługiem razem z ojcem. Jak się do niego kto najmie do roboty, to człowiekowi ani pospać nie da, ani ukraść. Faszysta jeden! (Aleksijewicz, 2014, s. 14).

Istnieje jeszcze inna tendencja w odniesieniu do pracy. Z jednej strony ujawnia się typowo radzieckie dziedzictwo, zasadzające się na stwierdzeniu, że handel, posiadanie pieniędzy to wstyd – Aleksijewicz przytacza tu słowa Mariny Cwietajewej: „Z duszy Rosjanina nie da się wypłenić poczucia, że pieniądze są czymś grzesznym...” (Aleksijewicz, 2014, s. 12). Z drugiej strony ludzie, częściowo naśladując wzorce zachodnie, częściowo przejawiając naturalną potrzebę posiadania, zaczynają gromadzić kapitał nie zawsze legalnymi sposobami.

Najbardziej pesymistyczny akord wybrzmiewa w końcowych partiach książki, gdzie Aleksijewicz zestawia opowieść studentki o represjach wymierzonych w grupę młodych ludzi protestujących przeciwko niesprawiedliwym, ich zdaniem, wyborom na Białorusi z tym, co przedstawił w swej epopei łagrowej *Archipelag GUŁag* Aleksander Sołżenicyń. W tym kontekście zasadne wydaje się zastanowienie, czy druga część tytułu reportażu Aleksijewicz może istnieć w formie twierdzącej, czy też należałoby raczej zastosować pytańnik i zwrócić się do odbiorcy słowami: „koniec czerwonego człowieka?”.

The Slaves of Freedom

(Svetlana Alekhsyevitch, *Times of Secondhand. The End of a Red Man*)

According to Svetlana Alekhsyevitch, the main aim of the October Revolution in Russia was a utopian experiment connected with the creation of a new kind of man called *homo sovieticus* or, as the reporter writes – a red man. In her book, Alekhsyevitch

compares two „different” times: the past (the October revolution, the Great Terror, the Second World War, the „thaw”, Brezhnev’s stagnation, the collapse of the USSR) and the present: the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries. She concentrates first of all on changes in human personality which were caused by terror, repressions, censorship and obstacles in every sphere of life. Although there are no concentration camps any longer, the remains of communism exist all the time. People are not able to change and there is nobody who can help them. The former Soviet human creatures have to find a solution to their numerous problems on their own. They should learn what freedom is and in what way one can use it. Now it is possible because people regained independence but they do not know what to do with it. It would be a good idea to focus on universal values included in religion and the truth and the value of work, which were supposed to disappear after the October Revolution. Alekhsyevitch emphasizes that those terrible events must not be repeated. She believes that the Russians will manage to „rebuild” their natural, traditional lifestyle and in this way they will be able to live as free, independent people who are not governed by ideology.

Рабы свободы

(Светлана Алексиевич, *Время second-hand. Конец красного человека*)

В сборнике своих очерков Светлана Алексиевич ставит риторический, на наш взгляд, вопрос: существует ли в настоящее время специфический антропологический вид людей, который она называет «красным чеповеком», и который может быть отождествлен с типом определенным как *homo sovieticus*, гомосос или, в конце концов, – совок? Чтобы получить (скажем – очень сложный) ответ репортёрша сравнивает годы после октябрьской революции с временами падения Советского Союза, сосредоточивая однако свое внимание на современности.

Алексиевич приходит к однозначному выводу, что намного легче изменить политический и общественный строй, среду, в которой живет человек, чем человека как такового – вместе с его привычками, надеждами и мечтами. Октябрьская революция и целая советская история *оставили сильный след* на человеческой личности, что теперь трудно существовать в иных, измененных условиях. Большое количество людей тоскует по прошлому, восхваляя могущество и силу Страны Советов, прежде всего представляя себя как победителей в Великой Отечественной Войне, другие, напротив: хотят подражать Западу. Множество людей не могут найти себя в новых условиях, в которых нет лагерей, но существует мафиозный тип управления и так называемая «денежная власть». У некоторых жителей бывшего Советского Союза нет моральных ориентиров: они возвращаются к религии, но это будет длинный процесс, они начнут снова уважать друг друга, но только тогда когда будут жить в согласии с истиной, зная, что такое свобода и богатство человеческой личности.

ELŻBIETA ŻAK <https://orcid.org/0000-0003-3366-202X>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 9

Karnawał rewolucji (Olga Sławnikowa, 2017)

Do rozważań na temat dziedzictwa rewolucji październikowej, która zapoczątkowała transformację krajobrazu społeczno-architektonicznego w Rosji, prowokuje powieść współczesnej pisarki rosyjskiej Olgi Sławnikowej pod znamienym tytułem *2017*. Jest to książka, która w 2006 roku otrzymała prestiżową nagrodę „Rosyjski Booker” w wyniku zarówno werdyktu profesjonalnego grona jurorów, jak i głosowania studenckiego.

Nieznaczące wyprzedzenie czasu (książka pojawiła się w roku 2005), wybieg w przyszłość, tak charakterystyczny dla gatunku antyutopii, pełni jednakże w tym przypadku odmienną funkcję. Tytuł powieści, czyli data setnej rocznicy rewolucji w Rosji, to zabieg artystyczny. To symbol potrzebny po to, by połączyć zjawiska długofalowe, istotne procesy, które wytyczyły kierunek rozwoju rzeczywistości sowieckiej, ze współczesnymi realiami. W rzeczy samej autorka rozszerza granice nurtu zwanego w Rosji „realizmem fantastycznym”, o którym w maju 2002 roku Borys Strugacki oraz Aleksandr Żytinskij wypowiadali się, że jest to „tradycyjna proza psychologiczna o życiu współczesnym z elementami niezwykłego” (Колядич, 2011, s. 135). Jak podkreśla sama Sławnikowa

(Акминлаус, Славникова, 2010), rosyjskiej rzeczywistości nie można opisać wiarygodnie, nie wprowadzając czynnika fantastycznego: „W naszym życiu zbyt dużo jest ukrytych w wodzie końców i zbyt dużo niby-przypadków, w których odczuwalny jest zbliżający się los. Element fantastyczny – to jak wielkość względna, podstawiana w układzie równań”. Z innej perspektywy powieść laureatki „Rosyjskiego Bookera” można wpisać w nurt realizmu magicznego, który jednakże na gruncie rosyjskim zazębia się z tradycyjnie preferowanymi gatunkami fantastycznymi, mającymi mocniejszą pozycję i długoletnią drogę ewolucji. Sama autorka nazywa swoją prozę „wiarygodną fantastyką” (Акминлаус, Славникова, 2010), utkaną z elementów psychologii i socjologii. Zatem dzięki powieści *2017*, w której zaznacza się obecność pierwiastka irracjonalnego w mentalności Rosjan żyjących poza Moskwą i Petersburgiem, współczesny czytelnik może lepiej zrozumieć rozwarstwienie tego środowiska oraz rozkład nastrojów społecznych.

We wspomnianej książce pokazana jest stolica „kraju ryfejskiego”, pod którym skrywa się Ural. Odwzorowane rosyjskie miasto prowincjonalne to liczące 4 miliony mieszkańców centrum regionalne, ale nie megalopolis. Jak wiele postsowieckich miast podlega unowocześniającej transformacji. „Wszystko naokoło było nierealne. Słabo świeciły dwie graniaste szklanki Centrum Ekonomicznego – nad nimi niczym wciśnięty guzik windy lśnił księżyc” (Sławnikowa, 2013, s. 23).

To miasto, analogicznie do innych sowieckich układów urbanistycznych funkcjonujących w rozległych przestrzeniach dzięki przyrodzie, pulsuje na granicy ścierających się sił industrialno-przemysłowej rzeczywistości oraz potęgi natury. Porewolucyjna urbanizacja zdołała ujednolicić wielkie terytorium Związku Sowieckiego, a powstałe zunifikowane miasta stworzyły powtarzalny układ społeczny. „(...) ta ziemia, ta kamienna bestia ze zmiażdżonym kręgosłupem” (Sławnikowa, 2013, s. 137) podporządkowana została eksploatacyjnej gospodarce planowej. Niemniej jednak władza totalna nie potrafiła racjonalnie i długofalowo zarządzać przestrzenią, nie zdołała stworzyć środowiska sprzyjającego harmonijnemu życiu zasiedlających ją mieszkańców.

Książka uświadamia, jak mocna była ingerencja sowieckiego układu społecznego w przyrodę i w jakich aspektach okazał się on przegrany. W opozycji do sfery życia robotniczo-miejskiego wyraźnie akcentowane

w świecie powieści jest oddziaływanie sił natury, która pomimo starań władzy i dewastacyjnej gospodarki sowieckiej nie została ujarzmiona. Pokłady kamieni szlachetnych nie przestały przyciągać i magnetyzować ich poszukiwaczy, którzy zachowują autonomię w obliczu trwających wokoło procesów. Niezależni realizują własne pasje. Zdołali zachować wewnętrzną intuicję, wiarę w pradawne wierzenia, a nawet przesady, oraz więź z przyrodą.

I nawet na zabudowanej czy zaasfaltowanej ryfejskiej ziemi przez każdą podeszwę dało się wyczuć jej pokruszone kamienne zęby i głębinowy chłód macierzystego kamienia. Ziemia sięgała nerwów, niczym wilgoć przedostawała się do obuwia po suchym; to tu, to tam, spod łopianu, spod betonu wystawał kawałek jej charakterystycznej, jak gdyby trochę posolonej pstrokatości z inkluzjami kwarcu i granitu, przypominający element wzoru jakiegoś płaza (Sławnikowa, 2013, s. 137).

Walorem książki jest odzwierciedlenie nierównoważonych, ścierających się napięć, drżących w społeczeństwie postsowieckim niepokojów i zawirowań, idei, rozczarowań, poszukiwań, buntów, a nawet opętań. Na styku tych wszechstronnych niespełnień, latami zaburzanej harmonii bytuje wspominany wielokrotnie „ekstremalny ryfejski duch”, trafnie odwzorowujący mentalność ludzi z okolic Uralu. Jak podkreśla Mark Amusin (Амусин, 2007), cechuje ich duma, silna wola, niepodporządkowanie, skłonność do skrajności. Gotowi są rzucić wyzwanie losowi, walczyć o swoje. W opozycji do kolonizacyjnej działalności decydentów z czasów sowieckich nie utracili głębokiego związku z naturą, wrażliwi na jej wewnętrzne, nieskalane ręką ludzką piękno. Na socjalistyczny pejzaż warunkujący określony tryb codziennego funkcjonowania nakłada się w powieści charakterystyka „ryfejskiego ducha”. W tekście wykorzystywane są legendy i podania uralskie, znane regionalnie wielu pokoleniom tamtejszych mieszkańców za sprawą prac folklorysty (będącego jednocześnie rewolucjonistą) Pawła Bażowa (*Уральские сказы...*). Niewątpliwie zaletą książki jest akcentowanie owego kolorytu regionalnego i mentalności Rosjan – mieszkańców oddalonych od stolic obszarów.

Ekstremalność mocnych, uralskich charakterów nakłada się na innego rodzaju miejskie „ekstremum” warunkujące konieczność codziennego funkcjonowania w pejzażu postsocjalistycznym. To odwzorowane

na kartach powieści „miejskie ekstremum” przejawia się w podejmowanych przez parę bohaterów próbach stworzenia niezwykłości, odczucia mistyki, podejmowania eksperymentu z losem w sowieckim dziedzictwie urbanistycznym. Kobieta i mężczyzna, błądząc pomiędzy blokami, w szarości obejść i zaniedbania klatek schodowych, zatrzymując się w odstręczających pokojach hotelowych, powstałych w ascetycznym i pozaestetycznym świecie sowieckim, uporczywie poszukują „magiczności” w rzeczywistości postsowieckiej, dodatkowo mocno skomercjalizowanej, sterowanej przez media, wulgarnie kapitalistycznej w dążeniu do nowoczesnego luksusu. Ich działania są zdominowane przez tęsknotę za czymś ponadmaterialnym, wyższym, ideowym.

Dopełniającym elementem w opisie rzeczywistości powieściowej budowanej na obserwacji realnych procesów zachodzących w dzisiejszej Rosji jest świat nowych elit medialnych i finansowych, które cechuje sztuczność tworzonych relacji. Ryfejczycy, stalkerzy i „chitnicy” – bezkompromisowi tropiciele kamieni szlachetnych – stanowią ostry kontrast dla środowisk polityków, nowych biznesmenów i artystów, dystansują się od skomercjalizowanego przemysłu rozrywkowo-kulturalnego. Powstaje na tej linii kolejne zderzenie z jeszcze inaczej rozumianym „ekstremum”. Oczami głównego bohatera krytycznie oceniana jest nieautentyczna rzeczywistość multimedialna. „Stworzyła się pewna nowa kultura mająca wewnętrzną jedność – kultura kopii pod nieobecność oryginału, obwarowana setkami ograniczeń zapisanych w Ustawie o ochronie praw konsumentów” (Sławnikowa, 2013, s. 211). Autorka niejako ilustruje w powieści tezy Jeana Baudrillarda (2005) dotyczące powszechnej obecności symulaków, jak również wypowiedzi Anthony’ego Giddensa (2010, s. 44-45) o doświadczeniu zapośredniczonym z pomocą mediów. Oddziaływanie wzorców kreowanych na ekranie telewizyjnym staje się wszechobecne. Przyjęcie odpowiedniego wizerunku staje się kluczem do osiągnięcia sukcesu, a posiadanie reklamowanych przedmiotów ma dostarczyć zadowolenia.

Teatralizacja życia, pozycjonowanie każdego lokalu z trunkami i każdej kawiarni jako sceny, aktorstwo kelnerek, obfitość błyszczących show telewizyjnych i brak sensownych wiadomości, nieskończone konkursy piękności pod nieobecność piękności. Jesteśmy tym, do czego jesteśmy podobni. Czy takie trudne jest udawanie, że jesteś zdrowy i szczęśliwy? O wiele łatwiejsze niż zarobienie pieniędzy i rzeczywiste wyzdrowienie – ale od normalnego

członka społeczeństwa niczego więcej się nie wymaga. W pewnym sensie nic więcej on nie potrzebuje (Sławnikowa, 2013, s. 212).

Obecnie w epoce postindustrialnej medialny świat przejął także zarządzanie czasem wolnym i ma wielki udział w masowym sposobie świętowania. Poprzez barwne obchody i imprezy masowe kształtowana jest również zbiorowa świadomość wydarzeń historycznych. Wówczas niejednokrotnie widowiskowość wyzwala grupowe emocje, ale jednocześnie wypiera refleksyjność. Powstaje grunt sprzyjający propagandowemu, patetycznemu obrazowaniu wydarzeń na ekranach telewizorów, a siła oddziaływania takiego przekazu wciąż rośnie. Z jednej strony doświadczenie stalinowskiego Związku Sowieckiego, zwanego „krajem z nieprzewidywalną przeszłością” (Концов, 2011, s. 84), nakazuje ostrożność w stosunku do wykładni historycznych propagowanych przez władze w środkach masowego przekazu. Z drugiej strony do rzeczywistości rosyjskiej po 1991 roku przeniknęła filozofia ponowoczesna oraz uaktywniły się globalne mechanizmy prowadzące do dominacji popkultury. Sprzyja ona wyzwoleniu potrzeby rozrywki i beztroski, skłania do zajęcia zdystansowanej pozycji wobec kwestii problematycznych. Jak twierdzi Zygmunt Bauman (2008, s. 67): „Kultura doby płynnej nowoczesności (...) nie czuje się już kulturą nabywania wiedzy i akumulacji doświadczeń. Wydaje się raczej kulturą niezaangażowania, nieciągłości i zapomnienia”. Sytuacja, w której na dziedzictwo czasów sowieckich nakładają się trendy postindustrialnej kultury konsumenckiej, stwarza niebezpieczeństwo bezrefleksyjności członków społeczeństwa postsowieckiego, podatnego na wpływy środków masowego przekazu.

Można zaobserwować, że rozrywkową maskaradą stają się utwierdzone przez władze i podlegające im media sposoby świętowania, upamiętnianie rocznic, kostiumowe obrazowanie odległych światów minionych. W Rosji w 2017 roku po raz siódmy w pierwszych dwóch tygodniach czerwca odbył się festiwal „Czasy i epoki. Przegląd” (*Времена и эпохи. Собранье*). Skupił on około 10 tysięcy rekonstruktorów historycznych, którzy odtwarzali 12 epok. W metrze moskiewskim przez miesiąc można było spotkać rzymskiego legionistę albo żołnierza z czasów Piotra I (*В московском метро...*, 2017). Festiwal zakończył się w Dzień Rosji, 12 czerwca, na głównej ulicy miasta, „wielką podróżą” w czasie i przestrzeni.

Olga Sławnikowa w swojej powieści pokazuje współczesną rzeczywistość rosyjską podporządkowaną dyktatowi medialnemu i przedstawia przyjęty przez władzę styl świętowania rocznicy rewolucji październikowej jako właśnie „rewolucji kostiumowej”, przebieganej, która przybiera formę karnawału rekonstrukcji historycznej.

Popularność mundurów czerwonej armii i białej gwardii spustoszyła teatralne kostiumernie. Wszystkie szwalnie, chcąc zadowolić szalony popyt rynkowy, przeszły na tryb wojenny: maszyny do szycia dosłownie wkopywały się ściegiem w fale grubego farbowanego materiału i tonęły w nich wraz ze skupionymi szwaczkami. (...) Wybrane pracownice produkowały pagony, znaczki na czapki, naszywki na rękawy. Na wszystkich stoiskach handlowych leżały sterty budionówek i ostro pachnące nowością walonki.

Setki tysięcy rosyjskich obywateli pragnęły się przebrać i dołączyć do jednej ze stron uczestniczących w grze (Sławnikowa, 2013, s. 328).

Obecne na kartach powieści opisy charakteru świętowania odpowiadają jednemu z najistotniejszych w XX-wiecznej rosyjskiej historii wydarzeniu, które pełni funkcję jednoczącą i odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości zbiorowej współczesnych Rosjan, mianowicie Dniu Zwycięstwa. Łatwo zauważyć, iż dzisiejsze władze rosyjskie większy nacisk kładą na akcentowanie nie stojącej u podstaw Związku Sowieckiego rewolucji 1917 roku, ale wygranej oraz ogólnonarodowej ofiary w II wojnie światowej. Zgodnie z rozporządzeniem Władimira Putina z 2005 roku Święto Rewolucji Październikowej, obchodzone masowo w Związku Sowieckim na paradach i imprezach plenerowych (a zniesione w 1992 roku jako dzień wolny), przemianowano na Dzień Sławy Rosyjskiej Potęgi Wojskowej. Od ponad dekady 7 listopada w Rosji świętowana jest rocznica historycznego przemarszu wojsk sowieckich na placu Czerwonym w Moskwie w 1941 roku, odbywającego się wówczas dla wzmocnienia ducha patriotycznego po napadzie wojsk faszystowskich (*Что за праздник...*). W 2016 roku w Moskwie miała miejsce uroczysta ceremonia marszu poświęconego 75. rocznicy legendarnej parady z roku 1941. Uroczystość rozpoczęła się przy dźwiękach słynnej pieśni „Święta wojna”, widzowie mogli oglądać rekonstrukcję wojennych epizodów, dawny sprzęt wojskowy i żołnierzy w mundurach z tamtego okresu (*Парад на Красной...*, 2016). Historyczna wizualizacja miała wzmocnić przekaz i wywołać odpowiednią reakcję u odbiorców.

Odgórna eksploatacja wydarzeń wielkiej wojny ojczyźnianej dla legitymizacji reżimu rozpoczęła się, zgodnie ze słowami Lwa Gudkowa (Бодэ, Гудков, 2008), już od połowy lat 60. wraz z dojściem Leonida Breżniewa do władzy. Właśnie wówczas Dzień Zwycięstwa zaczął wychodzić na pierwszy plan. Świętowanie 9 maja przybrało masowy charakter, gdyż to zwycięstwo zajmuje centralne miejsce w rosyjskiej mitologii narodowej. W szczególności po rozpadzie Związku Sowieckiego stało się ono mitem konsolidującym, niepodważalnym, spójnym, jak zauważa Aleksiej Miller (Миллер, 2012, s. 329) – jedynym elementem wzbudzającym w różnorodnych grupach społecznych zbieżne emocje. Tymczasem rewolucja 1917 roku podzieliła społeczeństwo i wprowadziła niejednoznaczność. Marina Zagidullina (Загидуллина, 2009, s. 26-27) odnotowuje, że mitologizacja „niedalekiej przeszłości” zachodzi po upływie 50 lat, gdy odbywa się wymiana pokoleń – „odejście żywych świadków”. Stosownie do tej teorii od lat 90. XX wieku temat wielkiej wojny ojczyźnianej w Rosji przeżywa prawdziwy renesans. Nikołaj Koposow podkreśla dobitnie, że powołany do życia w Rosji postowieckiej prawdziwy mit o wojnie od pierwszych dni władzy Władimira Putina zyskał na znaczeniu, a nasilił się w okresie przygotowań do 60. rocznicy zwycięstwa, czyli w latach 2004-2005 (Копосов, 2011, s. 163). Odtąd obchody 9 maja stały się państwowym publicznym show na wielką skalę.

Wraz z oficjalnym, patetycznym stylem świętowania można zaobserwować, że od kilku lat w Rosji Dzień Zwycięstwa i związane z nim formy rozrywki oraz spędzania czasu w te majowe dni przypominają karnawał. Ludzie wychodzą na ulice, chętnie podziwiają paradę zwycięstwa i przemarsz wojsk, sami przyozdabiają się symbolicznymi artefaktami związanymi z tamtą epoką. Swietłana Pawłowa, obserwując zamieszczane masowo w Internecie po 9 maja zdjęcia, stwierdza wprost, że coraz intensywniej daje się odczuć towarzyszący tym obchodom nastrój karnawału (Павлова, 2017). Na fotografiach można zobaczyć dziewczęta w stylizowanych na początek XX wieku bluzach wojskowych, przedszkolaków w mundurach żołnierskich, a nawet niemowlęta w wózkach w kształcie czołgu. W trakcie ulicznych imprez sprzedaje się furażerki, koszulki z nadrukami obejmującymi szeroką tematykę patriotyczną – od Stalina aż do Putina. W Internecie firmy proponują sprzedaż odzieży wojskowej na wzór tej z 1943 roku. W sklepie interne-

towym „Mój Karnawał” można nabyć stylizowane na lata wielkiej wojny ojczyźnianej mundury żołnierskie (*Выбираем костюмы...*). Ponadto oferowane są podkoszulki i dodatki takie jak torba medyka, kociołek żołnierski czy też drewniana pepesza. W sieci można również znaleźć uwspółcześnione „symbole” nawiązujące do tego kluczowego dla rosyjskiej identyfikacji zbiorowej wydarzenia, np. skórzaną kurtkę z napisem „Zwycięstwo” i wizerunkiem żołnierza sowieckiego w Berlinie. Jawnie karnawałową wymowę ma kobieca bielizna erotyczna w maskujących barwach moro, reklamowana jako „Strój bojowej maluszki” (*Костюм боевой...*). Na 9 maja utrwała się praktyka przebierania dzieci w mundury wojskowe – oferty obejmują stroje oficerskie z czasów wielkiej wojny ojczyźnianej dla chłopca lub dziewczynki, poczynając od niewielkich ubranek dla dwulatków („Детская военная форма...”). Dopełnienie kostiumowego obrazu masowego świętowania stanowią butelki wódki przewiązane wstążką św. Jerzego i zaproponowana przez rosyjską sieć fast foodów Kroszka-Kartoszka przekąska o wdzięcznej nazwie „Bulweczka Zwycięstwa” („Клубенок Победы”; «Клубенок Победы»: кто сколько..., 2017) składająca się z ziemniaczanego piure okraszonego tuszonką, czyli znaną z czasów sowieckich mielonką wieprzową – konserwą będącą składnikiem racji żywnościowej żołnierzy Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej.

Zgodnie z opinią psycholog Olgi Machowskiej masowa demonstracja przynależności do społecznej większości w aurze święta i rozrywki zapewnia ludziom ochronę społeczno-psychologiczną. Specjalistka z żalem stwierdza, że większość obywateli jej kraju ma bardzo słabe „ja”, słabo rozwiniętą indywidualność, społeczne instynkty oraz refleksyjność (Маховская, 2017). Trudno o nagły przeskok w społeczeństwie, którego członkowie z jednej strony zachowują w umysłach dziedzictwo Związku Sowieckiego, z drugiej zaś zderzeni są z nową skomercjalizowaną rzeczywistością Rosji dzisiejszej. Gwałtowne przejście od jednego układu do drugiego wywołuje poczucie niepewności i wyzwala pragnienie odnalezienia utraconej jedności. A jak twierdzi Zygmunt Bauman (2008, s. 46), „wywołany przez niepewność niepokój czyni ze społeczeństwa żyzne pole dla konsumpcji”.

William Pomeranz wylicza niezbędne elementy, które Władimir Putin wybrał z przeszłości sowieckiej. Należą do nich: status wielkiego

mocarstwa, kontrola nad gospodarką, zwycięstwo w II wojnie światowej oraz stabilizacja narodowa (Померанц, 2017). W grudniu 2016 roku prezydent Federacji Rosyjskiej podpisał wprowadzić rozporządzenie o przygotowaniu świętowania stulecia rewolucji 1917 roku w Rosji (*Владимир Путин подписал...*, 2016), jednakże, co podkreśla Pomeranz, Putin nie postrzega okrągłej rocznicy rewolucji październikowej jako tego momentu heroicznego, który jest w stanie skonsolidować obywateli całego kraju, i uznaje ją raczej za czynnik dzielący, a nie jednoczący (Померанц, 2017).

Olga Sławnikowa na kartach swej powieści pokazuje natomiast, że wydarzenia sprzed 100 lat nadal mogą autentycznie zaangażować określoną część społeczeństwa, która potrafi wyjść poza jedynie bierną obserwację rocznicowych relacji telewizyjnych i opowiedzieć się po którejs ze stron. W książkowej kreacji powraca dobitnie widmowa realność przeszłości w jej zamęcie i bezładzie starć różnorodnych frakcji. W przededniu obchodów stulecia rewolucji 1917 roku w kraju odbywają się mitingi i demonstracje, kostiumowe pochody w strojach białogwardzistów bądź czerwonoarmistów organizowane przez kluby wojskowo-historyczne. Jednakże tym razem historyczny karnawał nie przebiega w atmosferze rozrywki i kontrolowanej masowej zabawy. Artefakty rewolucyjne nie pozostają obojętne i wyzwalają mocny ładunek emocjonalny pośród członków spolaryzowanego społeczeństwa. W toku powieściowych wydarzeń główny bohater z relacji telewizyjnych dowiaduje się ku swemu przerażeniu o realnych starciach, do których doszło w różnych częściach Syberii. Kostiumy i atrybuty z czasów rewolucji sprowokowały akty agresji i doprowadziły do masowych krwawych bójek ulicznych, które pociągnęły za sobą liczne ofiary. W ten sposób autorka ilustruje wyzwolenie się drzemiących w społeczeństwie napięć, którym upust dali Rosjanie w historycznych przebraniach sprzed 100 lat. Powieściowa „przebrzana rewolucja”, zaplanowana początkowo jako masowe widowisko rozrywkowe, przeradza się w realne starcia pomiędzy białymi i czerwonymi, powoduje niekontrolowany wybuch aktywności w ulicznym tłumie.

Mark Amusin stwierdza, że Olga Sławnikowa, pokazując kontrast pomiędzy sztucznością kostiumowych obchodów a autentyzmem prezentowanych w określonych sytuacjach przeżyć, w tym spontanicz-

nym rozwoju wypadków dostrzega konstruktywny potencjał (Амусин, 2007). Autorka pragnie zwrócić uwagę, że nie wszystko jeszcze zostało zunifikowane i sprowadzone do obojętnego podporządkowania odgórnej wykładni i uspokajającej rozrywce. Przerodzenie się karnawałowych, reżyserowanych obchodów w problematyczne i niespodziewane starcia symbolicznie pokazuje zdolność ludzi do buntu. Jest on wprawdzie zewnętrznie agresywny, ale pozwala na wyrwanie się ze świata podróbek, inscenizacji i miraży oraz na zwrot ku historii – brutalnie prawdziwej w jej nierozstrzygalności, kontrowersyjności, nieobliczalności.

Pozostaje przewrotne pytanie, czy lepiej zanurzyć się w rozrywkowym karnawale zwycięskiej historii, jak w przypadku obchodów Dnia Zwycięstwa w Rosji, czy też zaangażować się i rozpocząć krytyczną dyskusję o dziedzictwie rewolucji 1917 roku, nawet jeśli starcie to będzie brutalne i pociągnie za sobą ofiary.

A Carnival of Revolution

(Olga Sławnikowa, 2017)

In this paper, the heritage of the October Revolution is considered basing on Olga Sławnikowa's book symbolically entitled – 2017. The novel was awarded a prestige „Russian Booker” prize in 2006, but it is not a classic anti-utopian novel. The author calls her writing „reliable fantastic fiction”. The name of the book – pointing to the time of the novel's events – is an artistic choice in order to make a connection between the significant processes which determined the development of Soviet reality and latest changes in contemporary Russia. This article is focused on the following problems: relationship between urbanity of the Soviet order and the laws of nature (a Ural's provincial city is used as an illustration of these processes); the mental opposition of the inhabitants of the mountain region towards the colonizing action from the Soviet times; the post-Soviet transformation of the province which nowadays is easily influenced by commercialization, multimedia culture and entertainment industry; the celebration of the 100th anniversary of the October Revolution by a masqueraded carnival of historical reconstruction. This element is compared with carnivalization of the celebration of the Victory Day on May 9 noticeable over the last several years in Russia (i.e. selling military uniforms, costumes and artifacts from the Great Patriotic War to both adults and children, but also ribbons on bottles of vodka). However, the celebration of the Victory Day has become the consolidating myth for the Russian society and this function is not played by the Russian Revolution. Events of the 1917 have become the beginning of different social/political divisions and indeed divide the Russian society instead of uniting it.

Карнавал революции

(Ольга Славникова, 2017)

В статье рассматривается наследие Октябрьской революции сквозь призму романа Ольги Славниковой под знаковым заглавием «2017», награжденного в 2006 г. престижной литературной премией «Русский Букер». Упомянутый роман это не классическая антиутопия. Сама писательница называет свою прозу «достоверной фантастикой». Выбор названия книги, указывающего на время разворачивающихся в ней событий, далеко не случаен – это художественный прием, символ. Он нужен для соединения между долгосрочными элементами и процессами, которые обозначили направление развития советской действительности, и реалиями, которые можно наблюдать в современной России. В статье упоминаются такие аспекты, как: взаимосвязь советского урбанистического порядка и природы на примере уральского провинциального города; противостояние менталитета жителей пригорного региона колонизаторским действиям советских времен; постсоветская трансформация провинции, которая подвергается коммерциализации и влиянию мультимедийной и потребительской культуры; маскарадный карнавал исторической реконструкции в честь празднования 100-летия революции. Эта последняя составная романа обсуждается в контексте замечаемой на протяжении последних нескольких лет карнавализации празднования Дня Победы в России (Интернет предложения о продаже военных форм, нарядов, предметов времен ВОВ для взрослых, но также и детей; Георгиевские ленты на бутылках водки, закуска Кубенок Победы и т.п.). Эти явления стали более заметны ввиду того, что праздник Победы стал консолидирующим русское общество мифом, так как такой роли не выполняет революция 1917 года, которая до сих пор остается предметом идеологических разногласий.

MICHAŁ KURYŁOWICZ <https://orcid.org/0000-0002-5041-6683>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 10

Rewolucja oraz dzieje ZSRR w perspektywie rosyjskiej edukacji historycznej

1 grudnia 2016 roku, występując z dorocznym orędziem przed Zgromadzeniem Federalnym, Władimir Putin wspominał o zbliżającym się stuleciu dwóch rosyjskich rewolucji: lutowej i październikowej. Mimo okrągłej rocznicy prezydent Rosji nie zapowiedział żadnych państwowych uroczystości poświęconych tym wydarzeniom. Zaznaczył natomiast, że rewolucje 1917 roku stanowią dla wszystkich Rosjan „wspólną historię, do której należy się odnosić z szacunkiem”. Dodał też, przywołując słowa filozofa Aleksieja Łosiewa, iż z patriotycznego punktu widzenia nawet „okres wojen, niedostatku i cierpień” stanowi „swoje, rodzime, nieodłączne” dziedzictwo (*Послание Президента...*, 2016). Rewolucja, która ze swej natury burzy zastany porządek, została w Rosji wpisana w ciąg wydarzeń mających tworzyć rosyjskie dziedzictwo i jest postrzegana przez pryzmat swych długofalowych następstw. Wydarzenia 1917 roku, niezależnie od chaosu porewolucyjnego i rozpadu starego imperium, doprowadziły przede wszystkim, co jest podkreślane w retoryce obecnej władzy, do jego odbudowy w nowej – radzieckiej – formie.

Federacja Rosyjska od początku istnienia boryka się ze swoją przeszłością. W 1991 roku nastąpił co prawda zwrot ku wielowiekowej, przedpaździernikowej tradycji państwowości rosyjskiej, jednak zmiana ta była powolna i nie miała kompleksowego charakteru. Dostatecznie dobrze ilustruje to ewolucja związana z muzyką do rosyjskiego hymnu państwowego, którą w 1991 roku zmieniono z aranżacji Aleksandra Aleksandrowa na dziewiętnastowieczną *Pieśń patriotyczną* Michaiła Glinki, by dekadę później powrócić z ulgą do wersji z okresu radzieckiego (Bieleń, 2006, s. 95). Symbolika radziecka okazała się zresztą zaskakująco trwała. Przestrzeń publiczną w Rosji wciąż zdobią monumenty Włodzimierza Lenina¹, zaś sondaże wskazują na niejednoznaczne stanowisko Rosjan wobec wydarzeń października 1917 roku². Rosja nie zdecydowała się również na porzucenie kostiumu imperialnego ZSRR, lecz skwapliwie przyjęła rolę „kontynuatorki” komunistycznego mocarstwa w stosunkach międzynarodowych³. Z czasem zaś, zwłaszcza po 2000 roku, przekształciła się w główną obrończynię radzieckiego dziedzictwa i strażniczkę „dobrego imienia” Związku Radzieckiego.

Najbardziej rozpoznawalnym przejawem tego nawrotu jest ekspozowanie na forum wewnętrznym i międzynarodowym obchodów kolejnych rocznic zwycięstwa nad faszyzmem. Pamięć o wielkiej wojnie ojczyźnianej, jak wskazuje Aleksiej Miller (Миллер, 2012, s. 329), stanowi centralny mit konsolidujący społeczeństwo i scalający je z obecną władzą. Trend ten można dostrzec już w warstwie symbolicznej: parada z okazji 9 maja, jednoznacznie utożsamiana z patriotycznym wysiłkiem milionów Rosjan w obronie ojczyzny, stanowi najważniejszą uroczystość współczesnej Rosji. Tymczasem obchody z okazji zwycięstwa bolszewików w 1917 roku, rozumianego jako triumf socjalizmu, stopniowo utraciły rangę państwową. Najpierw zrezygnowano z drugiego dnia święta –

¹ Spośród 7 tysięcy monumentów stojących w 1991 roku do dziś pozostało 6 tysięcy i fakt ten nie budzi poważnych zastrzeżeń w społeczeństwie (Кудинов, 2015).

² Jeszcze w 2002 roku 43% respondentów wyrażało jednoznacznie pozytywny, zaś 19% jednoznacznie negatywny stosunek wobec rewolucji październikowej (ВЦИОМ, 2002). W 2012 roku te proporcje wynosiły odpowiednio 27% i 34% (ВЦИОМ, 2012).

³ Koronnym tego przykładem było przejęcie miejsca ZSRR w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, radzieckiego arsenału atomowego oraz radzieckich placówek dyplomatycznych na całym świecie (Marciniak, 2004, s. 189).

w 1992 roku 8 listopada był już zwyczajnym dniem pracy. Następnie od 1996 roku na mocy prezydenckiego rozporządzenia 7 listopada przestał być dniem Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, stał się zaś Dniem Zgody i Pojednania, pod którą to nazwą był obchodzony do 2004 roku. Wspomniana data, chociaż obecnie jest dniem roboczym, nie utraciła swego wyjątkowego charakteru. W 1995 roku 7 listopada został wpisany na listę „Dni chwały wojskowej Rosji” i powiązany z wydarzeniami z 1941 roku. Miało wówczas dojść do legendarnej parady wojsk radzieckich na placu Czerwonym w Moskwie z okazji 24. rocznicy rewolucji październikowej – parady symbolicznej i patriotycznej zarazem, ponieważ u wrót Moskwy znajdowały się wówczas wojska hitlerowskie. Od 2002 roku na szczeblu lokalnym (w Moskwie oraz w Samarze) organizowana jest tego dnia Parada Pamięci, nawiązująca do defilady z okresu bitwy o Moskwę (PIA, 2008). Tym samym 7 listopada, data symbol rewolucji bolszewickiej, została oderwana od pierwotnego, wyraziście ideologicznego kontekstu.

To swoiste „zawłaszczenie” emblematu rewolucji przez wydarzenia wojenne nie jest przypadkowe. Realizowana z wielką oprawą medialną rosyjska polityka historyczna koncentruje się właśnie wokół zwycięstwa nad III Rzeszą (Копосов, 2011, s. 162-168), milczy jednak na temat wydarzeń października 1917 roku. Mitologizacji wydarzeń wojennych⁴ i obronie postawy ZSRR w przededniu wojny towarzyszy brak wieloaspektowej debaty publicznej o całej przeszłości radzieckiej. Świadomość innych niż wojna wydarzeń, a co za tym idzie ich ocena w dużej mierze zależą zatem od wiedzy wyniesionej z domu oraz od poziomu i treści edukacji historycznej. Tę ostatnią materię reguluje obowiązujący od 2014 roku standard historyczno-kulturowy (*Историко-культурный стандарт*), przyjęty po długiej dyskusji na temat ujednoliconego podręcznika, sugerujący niezbędne treści, które powinny zostać zawarte w podręcznikach historii. Jego część stanowi spis „trud-

⁴ Skalę niechęci wobec rzetelnej dyskusji na temat wydarzeń z lat 1941-1945 obrazuje powszechne oburzenie, jakie wywołały słowa Wiktora Jerofiejewa wypowiedziane w styczniu 2014 roku na antenie telewizji „Дождь”. Popularny pisarz zasugerował w trakcie audycji dotyczącej blokady Leningradu, że desperacka obrona oblężonego miasta przed Niemcami była błędem władz radzieckich, które nie liczyły się z ofiarami (ТВ Дождь, 2014).

nych pytań” z dziejów Rosji/ZSRR, czyli tematów określanych jako kontrowersyjne. Wśród nich znajdują się rozliczne zagadnienia związane z okresem radzieckim, m.in. ocena rezultatów industrializacji i kolektywizacji oraz kosztów zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej, opinie na temat rządów Nikity Chruszczowa czy Leonida Breżniewa. Szczegółowe opracowanie tych zagadnień w formie ułatwiających dyskusję pomocy dydaktycznych przesunięto jednak na bliżej nieokreśloną przyszłość (Министерство образования и науки Российской Федерации, 2013). Tym samym nauczyciele zostali niejako zwolnieni z cieniowania przeszłości, a uczniowie dysponują wykładnią historii zawartą w rekomendowanych przez ministerstwo podręcznikach. Zasadne wydaje się zatem pytanie o to, jak autorzy tych prac, niestroniący przecież od własnej percepcji wydarzeń, charakteryzują dzieje Związku Radzieckiego. Interesujące wydaje się zwłaszcza to, które aspekty polityki ZSRR, nie licząc wielkiej wojny ojczyźnianej, zyskały ich aprobatę. Wyodrębnienie tych elementów pozwoli uzupełnić wiedzę na temat zakresu „oficjalnej” rehabilitacji ZSRR we współczesnej Rosji.

W ostatnich latach cyklicznie na liście ministerialnej pojawiają się dwa podręczniki do historii ojczystej minionego stulecia spełniające wymagania standardu historyczno-kulturowego (Министерство образования и науки Российской Федерации, 2016). Pierwszy z nich został wydany pod red. A. Torkunowa (Торкунов, 2016), drugi stanowi owoc pracy trzech autorów: O. Wołobujewa, S. Karpaczowa i P. Romanowa (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016). Oba podręczniki prezentują zbliżoną ocenę okresu radzieckiego, w której jednoznacznie pozytywnemu obrazowi polityki zagranicznej ZSRR towarzyszy dużo bardziej zróżnicowane stanowisko względem polityki wewnętrznej tego państwa.

Charakterystyczną cechą narracji obu podręczników jest traktowanie wydarzeń 1917 roku jako „wielkiej rewolucji rosyjskiej” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 86; Торкунов, 2016, ч. 1, s. 36), co zapewne ma na celu wywołanie skojarzenia z rewolucją francuską. Autorzy wydają się dumni z faktu, że „nowy porządek społeczny, który tworzyli bolszewicy w Rosji, stał się przykładem dla milionów ludzi na całym świecie” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 79). Zarazem ocena zaprowadzenia tego porządku w samej Rosji nie jest już tak jednoznaczna. Obie prace nie stronią od krytyki postępowania bolsze-

wików w toku walki o władzę, osądzają zarówno terror z okresu wojny domowej, jak i późniejsze metody sprawowania władzy, zwłaszcza czystki lat 30. Wspomnianą krytykę łagodzi jednak dość lakoniczne przedstawienie czystek stalinowskich (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 114-116) czy usprawiedliwianie terroru bolszewickiego podczas wojny domowej analogicznym postępowaniem drugiej strony – białych (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 64-65).

Za jedno z najważniejszych osiągnięć lat międzywojennych oba podręczniki uznają to, iż Lenin i kontynuatorzy jego dzieła zdołali „stworzyć rząd centralny, lokalne struktury władzy oraz scentralizowany zarząd wojskowy”, czyli „odtworzyć państwowość” po burzliwym okresie wojen i rewolucji (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 68). Przychylnie oba podręczniki opisują również politykę narodowościową ZSRR, wskazując na dobrowolny i równoprawny charakter zjednoczenia republik w 1922 roku (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 92-93), tłumacząc naturalność reunifikacji tym, że „w umysłach i nastrojach narodów tworzących ZSRR żywa była pamięć o przynależności do jednego, wielkiego państwa” (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 102).

Niejednoznaczny jest stosunek względem zastosowanych w Związku Radzieckim rozwiązań gospodarczych. Oba podręczniki zdecydowanie krytykują politykę kolektywizacji, uznają, że zniszczyła ona wielowiekową tradycję rosyjskiego rolnictwa, doprowadziła do masowych deportacji i głodu (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 102-106; Торкунов, 2016, ч. 1, s. 137-140). O wiele przychylniej potraktowane jest na kartach podręczników uprzemysłowienie. Autorzy wspomnianych prac co prawda dostrzegają ogromne koszty, jakie poniosło społeczeństwo radzieckie w okresie forsownej industrializacji (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 109; Торкунов, 2016, ч. 1, s. 126), jednocześnie jednak nie ukrywają dumy z osiągnięć gospodarczych ZSRR w tym okresie: „Już pod koniec drugiej pięciolatki Związek Radziecki, biorąc pod uwagę wskaźniki produkcji przemysłowej, zajmował pierwsze miejsce w Europie i drugie na świecie” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 109). Wprawdzie industrializacja wymagała ogromnego poświęcenia społeczeństwa, ale zarazem dawała państwu „niezależność ekonomiczną, zaś ZSRR stał się mocarstwem, zdolnym do wygenerowania dowolnego rodzaju produkcji przemysłowej” (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 133).

Powojenne dzieje Związku Radzieckiego interesują autorów analizowanych podręczników zdecydowanie mniej niż okres rewolucji, budowy nowego porządku czy wielkiej wojny ojczyźnianej. Narracja odnosząca się do okresu 1945-1991 zawiera dość powierzchowną krytykę ostatnich lat rządów Stalina (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 209-211; Торкунов, 2016, ч. 2, s. 87-88), woluntaryzmu Chruszczowa (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 228; Торкунов, 2016, ч. 2, s. 143), Breżniewowskiego застою (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 264; Торкунов, 2016, ч. 2, s. 146) oraz okresu *pieriestrojki* (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 288).

Jednym z niewielu charakteryzowanych pozytywnie zjawisk tego okresu jest rozwój ekonomiczny lat 50.-60., któremu towarzyszyły rewolucja technologiczna i daleko idąca poprawa warunków życia społeczeństwa. Autorzy podręczników wprost określają ten okres mianem „radzieckiego cudu gospodarczego” (Торкунов, 2016, ч. 2, s. 143), zrównują go z analogicznym rozwojem Republiki Federalnej Niemiec oraz Japonii. Taka zdecydowana modernizacja wyrażała się m.in. w rokrocznym, 10-procentowym wzroście dochodu narodowego ZSRR, budowie w ciągu dekady ponad 7 tysięcy zakładów przemysłowych czy w rozwoju technologii kosmicznych. Przyczyn radzieckiego „boomu” autorzy dopatrują się w zmianie kursu politycznego po śmierci Józefa Stalina, poprawie atmosfery społecznej i wykorzystywaniu bodźców materialnych do poprawy wydajności pracy. Podkreślają zarazem, że względy dogmatyczne (wykluczenie własności prywatnej oraz zbiurokratyzowanie gospodarki) skutecznie ograniczyły dalszy rozwój ekonomiczny Związku Radzieckiego (Торкунов, 2016, ч. 2, s. 142-143; Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 233-234).

Wydaje się, że podręcznikowej narracji w odniesieniu do polityki wewnętrznej ZSRR przyświeca nie tyle chęć idealizacji przeszłości i wsparcia tym samym odczuwanych w społeczeństwie rosyjskim sentymentów⁵, ile dążenie do ujęcia tej przeszłości w kategoriach pragmatyzmu. Autorzy cytowanych prac starają się w miarę bezkolizyjnie wpisać okres funkcjonowania państwa radzieckiego w historię państwowości

⁵ 64% Rosjan, uczestników ankiety z marca 2016 roku, potwierdziło, że gdyby mieli możliwość ponownego udziału w referendum na temat utrzymania ZSRR (na wzór głosowania z marca 1991 roku), daliby odpowiedź twierdzącą (БІЦІОМ, 2016).

rosyjskiej. Nie unikają krytyki bolszewików, stronią zarazem od określania ukształtowanego po rewolucji ustroju politycznego mianem totalitarnego. Wskazują na obiektywne, ich zdaniem, sukcesy partii komunistycznej: odtworzenie i wzmocnienie państwowości, modernizację gospodarki i poprawę warunków życia społeczeństwa. Równocześnie dostrzegają ograniczenia systemu radzieckiego, motywowanego ideologią marksistowsko-leninowską. Ich zdaniem „historyczna misja radzieckiego socjalizmu sprowadzała się do rozwiązywania zadań obiektywnie stojących przed krajem”, ponieważ zapewniał on „wysokie zdolności mobilizacyjne, pozwalające na sprawne przeprowadzenie uprzemysłowienia, militaryzację gospodarki oraz zwycięstwo w wojnie” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 270). Kiedy jednak system utracił zdolność skutecznej reakcji na zmieniającą się rzeczywistość, należało z niego zrezygnować.

Polityka zagraniczna ZSRR, w odróżnieniu od działań władz radzieckich wewnątrz kraju, to obszar, który w podręcznikach jest znacznie rzadziej krytykowany. Z tworzonej w tych pracach narracji wynika, że cele międzynarodowe Związku Radzieckiego w dużej mierze pokrywały się z długofalowymi interesami państwa rosyjskiego. Autorzy wielokrotnie z dumą podkreślają niezależność pierwszego państwa socjalistycznego – niezależność wywalczoną wbrew niechęci całego świata zachodniego. Takie podejście widać już na przykładzie narracji dotyczącej wojny domowej w Rosji. Fakt, że Armia Czerwona zmagiała się w tym czasie z interwencją państw Ententy, sprzyja opowiedzeniu się autorów podręczników w tym konflikcie po stronie bolszewików (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 61; Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 66). Odnosząc się do pierwszych lat funkcjonowania ZSRR, autorzy podręczników zauważają, że „lata 1924-25 weszły do historii stosunków międzynarodowych jako *pasmo międzynarodowego uznania*⁶ państwa bolszewików. W lutym 1924 roku ustanowiono relacje dyplomatyczne z Wielką Brytanią. W tym samym roku ZSRR zostało uznane przez Włochy, Norwegię, Austrię, Grecję, Szwecję i Francję” (Торкунов, 2016, ч. 1, s. 116). Autorzy podkreślają, że otworzyło to drogę do inwestycji zachodnich firm w radzieckiej gospodarce, ale przy tym dodają: „wiel-

⁶ W oryginale: Полоса международного признания.

kich kredytów państwowych kraje kapitalistyczne jednak nie udzieliły. Jak sądzicie, dlaczego?” (Топкунов, 2016, ч. 1, s. 117).

Wiele uwagi podręczniki poświęcają osiągnięciu przez ZSRR po 1945 roku statusu supermocarstwa. Konstatują one nie bez dumy, że „rezultatem zwycięstwa w wojnie było nie tylko zabezpieczenie życia i przyszłości narodów radzieckich, lecz także przeistoczenie się Związku Radzieckiego w wielkie mocarstwo” (Топкунов, 2016, ч. 2, s. 74). Niemal jednym tchem autorzy wymieniają elementy wspomnianej wielkości: niezwykle liczną i doświadczoną w boju armię, która kontrolowała znaczną część Europy, udaną próbę nuklearną z 1949 roku, miejsce stałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ (Топкунов, 2016, ч. 2, s. 74). Podręczniki podkreślają zasadniczą niechęć państw zachodnich wobec ZSRR i cedują na te pierwsze większą odpowiedzialność za wybuch zimnej wojny. O ile bowiem radzieccy liderzy „usiłowali umocnić pozycję ZSRR, wynikającą ze zwycięskiej dla niego wojny”, o tyle „interesy krajów kapitalistycznych sprowadzały się do zapewnienia sobie dominującej pozycji na świecie i niedopuszczenia do ekspansji ZSRR czy ideologii komunistycznej” (Топкунов, 2016, ч. 2, s. 75-76).

Jedną z kwestii często pojawiających się w omawianych tekstach w kontekście polityki zagranicznej ZSRR jest właśnie zapewnienie olbrzymiego światowego rezonansu idei komunistycznej. Z niekłamany podziwem autorzy stwierdzają, że „o ile przed II wojną światową na jedyne państwo socjalistyczne przypadało 17% powierzchni i 9% ludności świata, o tyle po wojnie pod kontrolą partii komunistycznych znalazło się 26% powierzchni i 35% mieszkańców Ziemi” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 216). ZSRR traktowany jest jednak nie tylko jako lider świata socjalistycznego, lecz także jako punkt odniesienia dla zmian społecznych na świecie: „idee Października podziały nie tylko na rewolucjonistów. Przywódcy krajów burżuazyjnych pod radzieckim wpływem uświadomili sobie, iż rażąca nierówność społeczna, wygodne życie garstki bogaczy i towarzysząca mu nędza milionów muszą doprowadzić do wybuchu” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 79).

Działania Związku Radzieckiego na arenie międzynarodowej nie zawsze są pozytywnie oceniane. Autorzy podręczników dostrzegają, że polityka zagraniczna tego kraju, „obarczona skrajnie wysokimi wydatkami, nie sprzyjała jego rozwojowi wewnętrznemu i w konsekwencji

była jedną z przyczyn rozpadu ZSRR” (Волобуев, Карпачёв, Романов, 2016, s. 278). Wysokie koszty prowadzenia dyplomacji są postrzegane jako pokłosie uzyskania pozycji supermocarstwa, które, w odróżnieniu od USA, często działało bezinteresownie. Charakteryzując relacje radziecko-chińskie, autorzy podkreślają, że „wypełniając obowiązki sojusznika, strona radziecka zrzekła się tych wszystkich korzyści, jakie uzyskała w Chinach po wojnie”, zaś „pomoc ze strony Związku Radzieckiego była kluczowym czynnikiem odbudowy i rozwoju gospodarki chińskiej” (Торкунов, 2016, ч. 2, s. 105).

Jeśli przez charakterystykę polityki wewnętrznej Związku Radzieckiego w cytowanych podręcznikach przebija pragmatyczny stosunek wobec przeszłości, to w odniesieniu do pozycji międzynarodowej tego państwa dominuje podejście idealistyczne, wyrażające się we wsparciu jego racji ideologicznych w stosunkach międzynarodowych. Owo „sprzyjanie” dyplomacji ZSRR jest niewątpliwie pochodną internalizacji mitu wielkiej wojny ojczyźnianej jako wojny obronnej. Jednoznacznie pozytywny obraz Związku Radzieckiego, uczestnika koalicji antyhitlerowskiej, który „wniósł największy wkład w pokonanie strasznego i bezwzględnego wroga” (Торкунов, 2016, ч. 2, s. 77), pociąga za sobą analogiczny szacunek dla jego pozycji powojennej, utożsamianej również z realizacją wyższych wartości⁷. Podręczniki ukazują zresztą rywalizację zimnowojenną w kategoriach obrony ZSRR przed naciskiem z zewnątrz. Ich twórcy podkreślają, że głównym celem ZSRR było „stworzenie wokół swych granic pasa bezpieczeństwa w postaci przyjaźnie nastawionej grupy państw”, podczas gdy główny rywal – USA – dążył do uzyskania światowej hegemonii (Торкунов, 2016, ч. 2, s. 75).

Pozytywne postrzeganie dyplomacji radzieckiej z pewnością ułatwia fakt, że konfrontowała się ona z tym samym przeciwnikiem co współczesna Rosja. Stany Zjednoczone również dzisiaj identyfikowane są jako główny rywal Federacji Rosyjskiej, zmierzającej do odtworzenia swoich wpływów międzynarodowych. Rosjanie tym chętniej zatem akceptują

⁷ A. Daniłow, A. Utkin oraz A. Filippow, redaktorzy podręcznika, który jeszcze niedawno był usilnie promowany przez rosyjskie ministerstwo oświaty, piszą wprost: „Związek Radziecki nie był demokracją, ale w sferze polityki socjalnej był on wyznacznikiem i przykładem lepszego, sprawiedliwego społeczeństwa dla milionów ludzi na całym świecie” (Данилов, Уткин, Филиппов, 2009, s. 6).

narrację podkreślającą „przerwaną” po 1991 roku równowagę sił, ponieważ wpisuje ona okres radziecki w rozpoznawalną dla nich tradycję mocarstwowości (Bieleń, 2006, s. 91).

* * *

Rosyjska edukacja historyczna eksponuje zasadniczo trzy elementy, które obok wysiłku wojennego warunkują pozytywny odbiór przeszłości radzieckiej: odrodzenie i wzmocnienie państwowości, dokonany wówczas skok modernizacyjny, dla którego głównym impulsem była industrializacja, oraz międzynarodowy prestiż ZSRR jako supermocarstwa. Te komponenty, chociaż chronologicznie stanowiły następstwo rewolucji, przeczyły jej ideałom, warunkowane były bowiem odbudową i wzmocnieniem struktur państwowych, nie spowodowały zaś ich rozsadzenia. Podkreślanie obecnie ich znaczenia nie jest przypadkowe, ponieważ umożliwia wkomponowanie pozytywnej pamięci o ZSRR we współczesne rosyjskie myślenie statokratyczne. Dla tego ostatniego naturalne jest uwielbienie państwa w jego rozlicznych odsłonach: zarówno przed-, jak i porewolucyjnej. Zakłada ono czerpanie z przeszłości, jednak w sposób wyrywkowy i emocjonalny (Bäcker, 2011, s. 172-173). Z okresu radzieckiego wybrane są zatem i idealizowane głównie omówione wyżej wątki „propaństwowe”. Ponieważ wszystkie one wiążą się z polityką Józefa Stalina, ich eksponowanie sprzyja rehabilitacji tej postaci w oczach Rosjan, co potwierdzają badania opinii publicznej. Na pytanie ankietowanych Centrum im. Jurija Lewady: „Jak oceniliby Państwo rolę Stalina w historii/życiu naszego państwa” – 49% respondentów odpowiedziało „w pełni pozytywnie” lub „raczej pozytywnie” (w 1994 roku było to 27%, w 2006 – 42%). Połowa ankietowanych uznała zaś wodza za polityka, „który doprowadził ZSRR do potęgi i rozkwitu” (Гудков, 2013, s. 3, 30).

Podobnej logice rozumowania dała także wyraz w niedawnym wywiadzie dla agencji Interfax rosyjska minister oświaty i nauki, Olga Wasiliewa. Zapytana o ocenę Józefa Stalina, odparła, że „w 1917 roku bolszewicy po dojściu do władzy uczynili bardzo prostą rzecz – przerwali ciągłość z historią przedrewolucyjną. To był krok polityczny. W 1931 roku Stalin wystąpił przed pracownikami przemysłu radzieckiego i powiedział, że mamy jednak historię. I ta ciągłość została przywrócona. Od 1935 roku w świadomości społecznej znów pojawia się

pojęcie patriotyzmu państwowego, który pogrzebano w 1917 roku” (Интерфакс, 2016).

Taka narracja o przeszłości wyjaśnia również niejednoznaczny stosunek Rosjan do rewolucji. Z jednej strony wydarzenia 1917 roku postrzegane są jako własny, oryginalny wkład w przemiany na świecie (stąd zapewne stosowane w podręcznikach określenie „Wielka Rewolucja Rosyjska”), z drugiej zaś strony Rosjanie są niechętni podobnie gwałtownym zmianom dzisiaj, zwłaszcza wewnątrz kraju. Wiążą je zresztą nie tylko z doświadczeniem Października, lecz także z traumą nagłego rozpadu imperium w 1991 roku (Bäcker, 2007, s. 89-90). Nieprzypadkowo to nie myślenie rewolucyjne, ale konserwatywne cieszy się obecnie największym poparciem społecznym: 48% Rosjan deklaruje poglądy tradycjonalistyczne, zaś wśród wyborców partii komunistycznej wskaźnik ten jest jeszcze wyższy – 61% (ВЦИОМ, 2014). Dowodzi to, iż Związek Radziecki jest postrzegany przez Rosjan nie jako pokłosie rewolucji, ale jako kontynuacja tradycji mocarstwowej ich państwa – i jako taki jest akceptowany.

The October Revolution and the Soviet Period in the Perspective of Historical Education in Contemporary Russia

The paper presents an analysis of historical education in contemporary Russia in relation to the October Revolution and the soviet period. Since 1991, Russia has found it difficult to describe the revolutionary events and soviet past objectively. The attitude towards the soviet history in Russia is still a part of the politics of memory. In 2013, the historical-cultural standard, which contained a list of „difficult historical questions”, was adopted as a basis for discussion in schools. However, the teachers still prefer the classic narrative presented in history textbooks. The article aims to separate the elements of soviet past which are viewed positively by the authors of Russian history textbooks.

Октябрьская революция и советское время в перспективе исторического образования в современной России

Статья посвящена историческому образованию в современной России, особенно нарративу в отношении русской революции и советского прошлого. Начиная с 1991 года Россия борется с проблемой объективной оценки революционных событий и советского периода отечественной истории. Отношение к истории СССР остается частью исторической политики. В 2013 году был принят Истори-

чески-культурный стандарт, вмещающий в себя список «сложных вопросов» по отечественной истории (в том числе и по истории XX столетия), который должен был послужить предлогом для дискуссий в школах. Но учителя постоянно предпочитают классический нарратив, предлагаемый учебниками по истории. Статья знакомит читателя с элементами советского прошлого, воспринимаемыми авторами современных учебников положительно.

ROMAN SAWIENKOW <https://orcid.org/0000-0002-1643-2444>
Uniwersytet Państwowy w Woroneżu

Rozdział 11

Rewolucja z 1917 roku w procesach politycznych współczesnej Rosji

Termin „rewolucja” przeszedł w Rosji oryginalne transformacje. W całym okresie władzy radzieckiej rewolucja była nie tylko otoczona honorem i szacunkiem, ale nadawano jej prawdziwie sakralne znaczenie. Rewolucja bolszewicka była przedstawiana jako początek nowej ery ludzkości. Dla udowodnienia przydatności i sukcesu rewolucji przytaczano osiągnięcia radzieckiej historii: tworzenie silnej bazy przemysłowej i zaawansowanych badań naukowych, tworzenie radzieckiego modelu społeczeństwa masowej konsumpcji i socjalnego państwa, loty kosmiczne i zwycięstwa sportowe, ekspansję na arenie międzynarodowej i wpływy kulturowe, a przede wszystkim – zwycięstwo w II wojnie światowej (Соловей, 2016, s. 13-14).

Prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow, rozpoczynając *pierestrojkę*, zaapelował o przywrócenie ideałów październikowych. Rosyjski przywódca Borys Jelcyn w swojej walce ze związkowym centrum postrzegał siebie jako rewolucjonistę i był dumny z tej roli. Na przykład sierpniowe wydarzenia z 1991 roku w Rosji długo nazywano „rewolucją sierpniową”, z pozytywną konotacją. Próba zrównania znaczenia tych dwóch wydarzeń pokazuje pełen szacunku stosunek do wydarzeń z 1917 roku. Później

zaczęła się jednak stopniowa dewaluacja znaczenia słowa „rewolucja”. Każda rewolucja, a zwłaszcza bolszewicka, była przedstawiana jako wyjątkowo negatywny proces. Dziś władze postrzegają ją wyłącznie jako zagrożenie dla istniejącego systemu, jak zniszczenie i chaos (Глыхова, 2017a).

Na przykład rosyjski premier Dmitrij Miedwiediew powiedział latem 2016 roku: „(...) rewolucje w ogóle nie są nam potrzebne, wyczerpaliśmy już nasz limit w ubiegłym stuleciu” (РБК, 2016). Dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, przewodniczący Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego Siergiej Naryszkin mówił jeszcze bardziej bezpośrednio:

W wielu krajach odbywa się w ostatnich latach import tzw. rewolucyjnych technologii i kolorowych rewolucji, które zawsze przynoszą ze sobą krew, śmierć obywateli, zniszczenie i katastrofę dla krajów, które padły ofiarą takich eksperymentów. Ale w pamięci genetycznej narodu rosyjskiego żywe jest wyobrażenie o cenie rewolucji i wartości stabilności (Первое заседание, 2017).

Negatywny stosunek do rewolucji został podchwycony przez uczonych:

(...) nawet pozbawione przemocy i rozlewu krwi rewolucje niszczą ustalony porządek rzeczy i prowadzą do chaosu społeczeństwa i życia gospodarczego. Nawet najbardziej liberalne i demokratyczne w swoich hasłach i intencjach rewolucje nieuchronnie pociągają za sobą poważne kryzysy gospodarcze, czy wręcz katastrofy

– powiedział popularny politolog Walerij Sołowiej (Соловей, 2016, s. 13-14).

Obawy polityków wynikają z kilku powodów. Po pierwsze, socjologowie odnotowują pewien podział współczesnego społeczeństwa rosyjskiego w ocenie tragicznych wydarzeń sprzed 100 lat. Według Ogólnorosyjskiego Centrum Badań Opinii Publicznej (WCIOM) w październiku 2017 roku pamięć o Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej nadal jeszcze bardziej dzieli współczesne społeczeństwo rosyjskie, niż je jednoczy. Na przykład 46% respondentów uważa, że rewolucja październikowa wybuchła w interesie większej części społeczeństwa i taka sama liczba respondentów wyraziła odmienne zdanie. Ogólnie rzecz biorąc, Rosjanie raczej pozytywnie oceniają skutki rewolucji październikowej dla kraju (ВЦИОМ, 2017b). Jak wynika z badań socjologów Centrum Le-

wady, 48% mówi o raczej pozytywnej roli październikowych wydarzeń z 1917 roku, a 31% o negatywnej (Левада-Центр, 2017).

Oczywiście wydarzenia sprzed 100 lat nie mogą sprowokować poważnych konfliktów społecznych. Nie żyją już uczestnicy tamtych wydarzeń, narodziło się i wyrosło nowe pokolenie, które nigdy nie uczestniczyło w tradycyjnych radzieckich listopadowych obchodach rocznicowych. Jednak niejednoznaczność oceny wydarzeń rewolucyjnych podaje w wątpliwość sukcesy władzy radzieckiej, które są podstawowym fundamentem pamięci historycznej i przedmiotem dumy większości Rosjan.

Po drugie, 100. rocznica rewolucji to okazja dla lewicy, aby na nowo włączyć siebie i swoje ideały w dyskurs publiczny, aby porównać przedrewolucyjne problemy rosyjskiego imperium ze współczesnymi wyzwaniami stojącymi przed Rosją. Wszystkie „wielkie rewolucje” niosły ze sobą pewne ideały, które zawsze i wszędzie będą poruszać umysły i serca milionów ludzi. Człowiek zawsze będzie dążył do wolności, sprawiedliwości, równości szans; te wartości zawsze będą miały ogromny potencjał mobilizacyjny (Глухова, 2017a). Jak pisała Theda Skocpol,

(...) rewolucje społeczne generowały modele i ideały, odznaczające się ogromnym międzynarodowym znaczeniem i wpływem – tam zwłaszcza, gdzie społeczeństwa, które przeszły transformację, były duże i geopolitycznie ważne, były rzeczywistymi lub potencjalnymi supermocarstwami (...). Wpływają one również na zagranicznych przeciwników rewolucyjnych ideałów, którzy muszą odpowiadać na wyzwania czy zagrożenia płynące ze strony rosnących w siłę państw narodowych zrodzonych przez rewolucje (Скочпол, 2017, s. 24-25).

Wobec popularności we współczesnej Rosji wartości sprawiedliwości i równości dla władz nie jest pożądane, aby stwarzać korzystne warunki dla konsolidacji komunistycznych ugrupowań, w tym Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, która przypisuje sobie wszystkie osiągnięcia radzieckiej epoki.

W rezultacie władze nie mogą nie określić swojego stosunku do rosyjskiej rewolucji, ale niebezpieczne jest też obchodzenie jubileuszu na szeroką skalę. Dnia 19 grudnia 2016 roku prezydent Rosji Władimir Putin podpisał rozporządzenie w sprawie przygotowania i przeprowadzenia obchodów poświęconych 100. rocznicy rewolucji 1917 roku w Rosji

(Распоряжение, 2016). Zgodnie z tym dokumentem Rosyjskie Towarzystwo Historyczne powołało Komitet Organizacyjny, w skład którego weszli czołowi historycy, przedstawiciele społeczności akademickiej, dyrektorzy muzeów, bibliotek, archiwów, organizacji kulturalno-oświatowych oraz organizacji społecznych. Ideologiczna koncepcja organizowanych wydarzeń polegała nie tylko na pogodzeniu opinii publicznej z jednym z głównych wydarzeń rosyjskiej historii, lecz także na konsolidacji samych historyków. Rosyjscy historycy włożyli wiele wysiłku w opracowanie standardu historycznego-kulturowego oraz przygotowanie na jego podstawie nowych podręczników do historii Rosji (Первое заседание, 2017).

Komitet Organizacyjny wysłał do regionalnych i federalnych instytucji naukowych, oświatowych i kulturowych zapytania o informacje na temat planowanych i bieżących obchodów. Okazało się, że w Rosji zaplanowano tysiące regionalnych i miejskich wydarzeń poświęconych tematyce rewolucyjnej. Wśród nich były „okrągłe stoły”, koncerty, wystawy, a nawet specjalne projekty dla osób niepełnosprawnych. Spośród wszystkich tych projektów Komitet Organizacyjny musiał wybrać najbardziej znaczące, które ostatecznie złożyły się na „twarz” roku jubileuszowego. Takich projektów było 118; następnie dodano do nich kolejne 20 inicjatyw regionalnych. Zrealizowano prawie wszystkie projekty z tego planu (Сергей Нарышкин, 2017).

Wszystkie obchody rocznicy rewolucji odbywały się pod znakiem pojednania sił politycznych w celu przeciwdziałania powtórzeniu się podobnego przebiegu współczesnych procesów politycznych (np. Итоги 1917-го, 2017). Jak wypowiedział się prezydent Rosji Władimir Putin o 100. rocznicy rewolucji: „(...) ta data będzie odebrana przez nasze społeczeństwo jako swoiste podsumowanie dramatycznych wydarzeń, które podzieliły kraj i ludzi, to będzie symbol przezwyciężenia tego podziału, symbol wzajemnego przebaczenia i akceptacji historii taką, jaką ona jest – z jej wielkimi zwycięstwami i tragicznymi stronicami” (Путин, 2017). Motyw pojednania powinien był odwieść uwagę od wydarzeń z 1917 roku i skupić ją na tragedii wojny domowej i znaczeniu pojednania narodowego.

Taka „selektywność” ze strony władzy pozwoliła ekspertom na wyciągnięcie wniosku, że temat rewolucyjny zostaje usunięty z przestrzeni

publicznej. Na pierwszy plan wysunięto temat imperialnej Rosji, a następnie, przechodząc obok organizacyjnego wkładu Lenina i rewolucji, temat zwycięstwa w II wojnie światowej i w ekspansji kosmicznej. Na tym tle Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa jest wydarzeniem o znaczeniu historycznym i kulturowym, niczym więcej. Przy obecnym przekonaniu, że rewolucje są złe, okazuje się, że wszyscy, którzy odegrali w nich kluczowe role, to antybohaterowie (Глыхова, 2017a).

Rzeczywiście historycy w trakcie 2017 roku przeprowadzili szeroko zakrojone prace nad odkryciem nowych dokumentów i publikacjami nowoczesnej literatury badawczej. Przez cały rok odbywały się wystawy dokumentów fotograficznych i zasobów internetowych, które odtwarzały wydarzenia sprzed 100 lat. Główną ideę nowego podejścia do historii rewolucji przedstawił Andriej Mieduszewskij, który krytykuje dominujący metodologiczny determinizm na rzecz wariantywnego obrazu przeszłości, starając się powstrzymać reinkarnację dawnych radzieckich mitów pozytywnie oceniających rewolucję październikową.

Podstawową wadą nowoczesnej międzynarodowej historiografii rewolucji jest to, że ona (przy ogromnej liczbie *case studies*) nadal obraca się w kręgu idei i koncepcji samej rewolucji, podając za uzasadnienie swoich pozycji jedną z ideologicznych konstrukcji rewolucyjnego mitu lub ich kombinacji

– pisze ten słynny rosyjski prawnik (Медушевский, 2017, s. 7).

Według naszych obserwacji władzom udało się uniknąć niebezpiecznej dla nich debaty publicznej w roku „niewygodnej rocznicy”. W ciągu roku niewiele dyskutowano o przyczynach wydarzeń rewolucyjnych, sprzecznościach, które uniemożliwiały rosyjskiemu imperium przejście na drogę reform. Tylko opozycyjna inteligencja dostrzega wiele wspólnych cech sytuacji przed rewolucją w 1917 roku i sytuacji we współczesnej Rosji (np. Зыгарь, 2017). Według Andrieja Kolesnikowa brak jakiegokolwiek napięcia w ocenie rewolucji wywołany jest najprawdopodobniej przez politykę historyczną władz, której cel w ostatnich latach stanowi konsolidacja narodu w oparciu o państwową wersję historii (Колесников, 2017; Сергей Нарышкин, 2017). Aleksandr Baunow jest przekonany, że w społeczeństwie rosyjskim nie ma szczególnej wrogości między zwolennikami i przeciwnikami rewolucji sprzed 100 lat. Istnieje jednak konkurencja pomiędzy władzą a opozycyjną inteligencją w kwestii podejścia do tematu represji, a reżim walczy z monopolizacją przez

swoich krytyków prawa do przedstawiania ofiar i nazywania aktualnych przeciwników spadkobiercami katów (Байнов, 2017).

Jednocześnie korekta pamięci historycznej nie rozwiązuje sprzeczności naszych czasów. Głównymi zagrożeniami we współczesnej Rosji pozostają duże nierówności majątkowe i prawne. W przestrzeni publicznej praktycznie nie da się zaobserwować prób omówienia społecznie akceptowalnych sposobów rozwiązania tych problemów. Ponadto w dyskursie publicznym nie ma zgody co do przyszłości kraju. Niektórzy chcą wrócić do porządku imperialnego (przywrócenie tożsamości kulturowej w formach imperialnych), inni do radzieckiego, a jeszcze inni opowiadają się za liberalną koncepcją rozwoju społecznego. Eklektyzm poglądów wyraźnie odzwierciedla współczesna symbolika państwowa wykorzystująca elementy imperialne, sowieckie i postsowieckie (Медушевский, 2017, s. 13).

Według Aleksandry Głuchowej próby odsunięcia wartości mobilizujących ludzi w 1917 roku na peryferie świadomości publicznej albo podmienienia ich czymś innym – jak w przypadku wartości sprawiedliwości, która jest nadal w czołówce wszystkich sondaży, ale z prawdziwym życiem z jego potwornym rozwarstwieniem społecznym nie ma nic wspólnego – mogą przynieść nowe problemy. Rewolucje nie pojawiają się przypadkowo – zawsze są wynikiem społecznej potrzeby zmian, która prędzej czy później utoruje sobie drogę. Oczywiście najlepiej, gdy zmiany zachodzą pokojowo, w odpowiednim czasie i za zgodą społeczeństwa. Ale to zależy od rządzących, od ich odpowiedzialności politycznej i myślenia strategicznego (Глыхова, 2017b).

Jednocześnie wśród Rosjan panuje konsensus co do niedopuszczalności rewolucji, ostrożnie negatywny stosunek do udziału w masowych akcjach protestacyjnych. Według danych WCIOM w ciągu 2017 roku około 25% respondentów uważało za możliwe ewentualne protesty w swojej miejscowości, a osobistą gotowość do udziału w masowych protestach wyrażało nie więcej niż 23% respondentów (Протестный потенциал, 2017).

W rezultacie rocznica rewolucji nie rozpoczęła publicznej dyskusji na temat błędów władzy, które były kluczowym katalizatorem katastroficznych procesów (wraz z I wojną światową). Rocznicą rewolucji nie stała się impulsem dla rosnącej popularności lewicowych sił politycz-

nych, które słabo wykorzystały ten powód, aby zmobilizować i zjednoczyć swoich zagorzałych zwolenników oraz rozszerzyć krąg wyznawców idei sprawiedliwości i równości. Jak słusznie zauważył Baunow: „(...) rewolucja w 100 lat później jest bezpieczna: z wyjątkiem wąskich grup partyjnych, nikt nie jest z niej dumny, nikt nie wysuwa wobec niej roszczeń, nikt nie uważa jej za swoją” (Баунов, 2017).

The 1917 Revolution in the Political Processes of Present-Day Russia

The article considers the strategy and tactics of the government in relation to the 100th anniversary of the Revolution in Russia. Despite a large number of scientific and information events, questions difficult for the authorities pertaining to the causes of the Russian Revolution and the mistakes on the part of the authorities of the Russian Empire did not become part of public debate. The Communist Party of the Russian Federation failed to take advantage of the anniversary and to consolidate the image of the party as capable of carrying the ideals of freedom and justice.

Революция 1917 года в политических процессах современной России

В статье рассматривается стратегия и тактика представителей государственной власти по отношению к 100-летию юбилею Революции в России. Несмотря на большое количество научных и информационных мероприятий, в сферу общественной дискуссии не попали «сложные» для власти вопросы причин революции в России, ошибок власти. Коммунистическая партия РФ не смогла воспользоваться юбилеем и закрепить за собой образ партии, способной нести идеалы свободы и справедливости.

IRINA ORŁOWA <https://orcid.org/0000-0002-9212-8735>

Rosyjska Akademia Gospodarki Narodowej i Administracji Publicznej
przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej

Rozdział 12

Tworzenie mechanizmów samoregulacji i kształtowanie systemu demokracji we współczesnej Rosji

Koncepcja budowy systemu demokratycznego i mechanizmów samoregulacji w Rosji pojawiła się w dyskursie społecznym, w języku polityków i przywódców politycznych, a także w programach niektórych politycznych partii i ruchów pod koniec lat 80. XX wieku. Miało to związek z pojawieniem się licznych nieformalnych organizacji i ruchów społecznych, z których część identyfikowała się jako „inicjatywy obywatelskie” lub „ruchy obywatelskie”. Jak słusznie zauważyli wybitni teoretycy społeczeństwa obywatelskiego Jean Cohen i Andrew Arato: „Stoimy u progu kolejnej transformacji świadomości współczesnego społeczeństwa” (Коэн, Арато, 2003). Nowa praktyka społeczno-polityczna skłoniła przedstawicieli rosyjskiej społeczności akademickiej do przeanalizowania pojawienia się demokracji i mechanizmów udziału społeczeństwa w rządzeniu państwem w ramach koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, szeroko dyskutowanych w naukach społecznych i humanistycznych.

Historycy wznowili i zauważalnie wzbogacili badania rosyjskich uczonych do 1917 roku na temat organizacji społecznych i rozwoju zasad samorządności w carskiej Rosji. Pojawienie się takich zasad wiąże się z reformami Katarzyny II w drugiej połowie XVIII wieku. „Manifest o wolności szlachty” z 1762 roku wydany przez imperatora Piotra III, a potwierdzony rok później i wprowadzony w życie przez Katarzynę II zwalniał szlachtę od służby publicznej i stwarzał jej warunki dla samorozwoju i samorealizacji na arenie publicznej w duchu epoki oświecenia.

Podstawą prawną zasad społecznej samoregulacji były dokumenty wydane przez Katarzynę II w 1785 roku: „Złota karta szlachty rosyjskiej” i przywilej dla miast. Gwarantowały one stanowi szlacheckiemu i mieszczanom prawa osobiste, a do pewnego stopnia także polityczne. Powstałe na mocy tych dokumentów zgromadzenia szlacheckie i dумы miejskie były organami stanowego samorządu, które zaczęły rozwijać mechanizmy samoregulacji.

W tym okresie na wzór francuskich i angielskich pojawiły się w Rosji salony towarzysko-literackie i kluby. W 1765 roku pod auspicjami cesarzowej utworzono Wolne Towarzystwo Ekonomiczne, mające na celu wspieranie rozwoju nauki, oświaty i gospodarki. Od początku XIX wieku proces samoorganizacji charakteryzował wykształcone warstwy społeczne i obejmował niemal wszystkie gałęzie nauki. Powstały różne organizacje – od Towarzystwa Miłośników Literatury Rosyjskiej, Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego po organizacje rolnicze i oświatowe.

Polityka carska wobec społecznych instytucji i inicjatyw w XIX i na początku XX wieku wielokrotnie się zmieniała – od patronatu i wspierania do ograniczeń, upaństwowienia i zakazów. Jednak ogólnie – w wyniku urbanizacji, industrializacji i szerzenia oświaty – w kraju wzrosła świadomość i aktywność społeczna. Uznaniu znaczenia sił społecznych przez władze i środowiska konserwatywne sprzyjała skuteczna pomoc, jaką społeczeństwo okazało rządowi w walce z głodem w latach 1891-1892.

Przebudzeniu sił społecznych towarzyszyło uznanie konieczności jureidycznego uregulowania w Rosji praw i wolności obywatelskich. Ruch, przeważnie liberalny, na rzecz praw i wolności jednostki jako koniecznego warunku reform w Rosji opierał się nie tylko na doświad-

czeniu zagranicznych. W Rosji po raz pierwszy konstytucyjne idee praw obywatelskich i politycznych zaproponowali Aleksander Kunicyn, Aleksandr Radiszczew i Michaił Speranski.

Nieco później, w latach 1819-1820, kancelaria Nikołaja Nowosilcowa w Warszawie przygotowała projekt rosyjskiej konstytucji, zawierający rozdział o wolnościach obywatelskich, prawach politycznych i gospodarczych. W tym samym czasie zostały opracowane projekty konstytucji dekabrystów Pawła Pestela i Nikity Murawjowa, zawierające rozdziały poświęcone prawom i wolnościom politycznym, w tym prawu do uczestnictwa w życiu państwa i społeczeństwa oraz wolności zrzeszania się i zgromadzeń.

Te prawa i wolności, które stanowią podstawę społeczeństwa obywatelskiego, były rozwijane na przełomie XIX i XX wieku przez wybitnych rosyjskich uczonych, liberalnych filozofów, prawników, socjologów – takich jak Boris Cziczerin i Boris Kistiakowski. Zaproponowali oni różne kategorie (typy) publicznych i osobistych praw i wolności.

Kwestia wolności towarzystw, organizacji i związków oraz prawa do ich zawiązywania i działalności na początku XX wieku z akademickiej przekształciła się w społeczno-polityczną. Nie tylko liberałowie, lecz także przedstawiciele innych nurtów ideologicznych w Rosji zaczęli coraz śміiej wysuwać żądania swobód obywatelskich i praw społeczeństwa do samoorganizacji w ramach omawianych reform konstytucyjnych i prawnych. Dnia 4 marca 1906 roku przyjęto „Tymczasowe zasady dotyczące stowarzyszeń i związków”. Pomimo pewnych ograniczeń zawartych w tych przepisach nastąpiła prawna instytucjonalizacja procedur powstawania oraz działalności towarzystw i związków. Skutki tej instytucjonalizacji pojawiły się bardzo szybko. Jeśli przez 60 lat XIX wieku założono około 100 legalnych towarzystw, to na początku XX wieku ich liczebność wyrażała się w tysiącach.

Jednak interakcje między organizacjami społecznymi a władzą carską nadal budziły kontrowersje, a instytucje społeczeństwa obywatelskiego pozostawały słabe. Tworzenie mechanizmów samoregulacji w Rosji utrudniały zarówno konserwatywno-zachowawcza pozycja wpływowych kręgów rządzących, jak i szereg obiektywnych przyczyn, począwszy od dominującej paternalistyczno-autorytarnej kultury politycznej i prawnej, skończywszy na małej liczebności wykształconej war-

stwy i powstającej klasy średniej. Współpraca społeczeństwa i władzy na początku I wojny światowej w miarę rosnącej niezdolności władzy do zapobieżenia klęskom militarnym, zniszczeniu i głodowi przeszła we wzajemną obcość, a następnie w konfrontację (Тыманова, 2008).

W krótkim okresie działalności Rządu Tymczasowego, od lutego do października 1917 roku, zostały podjęte ważne kroki legislacyjne w celu stworzenia demokratycznej podstawy prawnej dla tworzenia i funkcjonowania instytucji społeczeństwa obywatelskiego oraz mechanizmów samoregulacji. W ten sposób dekretem z dnia 12 kwietnia 1917 roku „O zgromadzeniach i stowarzyszeniach” zniesiono wszelkie ograniczenia dotyczące ich kształtowania. Dla zapewnienia praw i środków oraz dla ich ochrony ustanowiono rejestrację towarzystw i związków przez sądy.

Jednak rewolucja bolszewicka przerwała ten proces. Kilka dni po przejęciu władzy rząd bolszewików 9 listopada 1917 roku przyjął dekret „O prasie”, który stanowił podstawę prawną do zamykania redakcji niewygodnych dla nowej władzy i nie został zniesiony pomimo zawartej w samym tekście dekretu deklaracji. W styczniu 1918 roku rozwiązano Zgromadzenie Ustawodawcze wybrane zgodnie z najbardziej demokratyczną procedurą wyborczą w historii Rosji.

Konstytucja Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) z 1918 roku ukonstytuowała wolność związków, ale w osobliwej, klasowo-dyskryminującej formie. Zgodnie z art. 16 tej konstytucji „RFSRR zapewnia robotnikom i najbiedniejszym chłopom wszelką pomoc, materialną i inną, dla ich zjednoczenia i organizacji”. Już w 1922 roku – w roku przejścia do jednopartyjnego systemu – pojawił się szereg aktów prawnych, które ustanowiły rygorystyczną procedurę dopuszczającą tworzenie stowarzyszeń społecznych, dając w efekcie nieograniczoną kontrolę nad ich działalnością Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych (NKWD).

Wraz z powstaniem ZSRR i przyjęciem konstytucji ZSRR w 1924 i 1936 roku prawne możliwości tworzenia organizacji społecznych formalnie zostały rozszerzone. Jednak dopiero od lat 60. XX wieku zaczął następować nieznaczny wzrost ich liczby. W 1965 roku narodził się ruch obrony praw człowieka w Związku Radzieckim, a zaistniałą sytuację kanadyjski politolog Gordon Skilling nazwał później „ograniczonym pluralizmem politycznym” (Skilling, 1989).

W tym systemie politycznym KPZR odgrywała dominującą rolę w sprawowaniu władzy, której odpowiednie komitety z pomocą służb specjalnych starały się, zresztą nie bez powodzenia, aż do drugiej połowy lat 80. niemal całkowicie kontrolować organizacje społeczne.

Wraz z ogłoszeniem w 1987 roku przez Michaiła Gorbaczowa „demokratyzacji i jawności” szybko tworzyły się setki, a później tysiące nieoficjalnych, nieformalnych, społecznych i społeczno-politycznych grup, organizacji i ruchów, które dystansowały się od oficjalnych organizacji społecznych. Częściowym ustępstwem na rzecz oczekiwań i żądań samoorganizującego się społeczeństwa było uchwalenie w 1990 roku ustawy ZSRR o stowarzyszeniach społecznych, która po raz pierwszy w historii radzieckiej Rosji bezpośrednio stanowiła, że „udział lub brak udziału obywatela w działalności stowarzyszenia społecznego nie może być podstawą do ograniczenia jego prawa i wolności” (art. 4).

Samoorganizacja społeczna przyczyniła się do powstania masowego ruchu protestu oraz dezintegracji systemu radzieckiego i samego państwa. Jednak w latach 90. XX wieku w Rosji rosły polaryzacja społeczna i majątkowa oraz deformacja stratyfikacji społecznej, rozpad więzi społecznych, wzrost ubóstwa, korupcja i przestępczość. Procesy powstawania państwa prawa i demokratyzacji społeczeństwa nie dobiegły końca, zaowocowały różnymi wariantami demokracji „niepełnej”, „fasadowej”, „plebiscytowej”. Przeważająca większość społeczeństwa zaadaptowała się do istniejącej władzy i ustanowionego przez nią porządku.

Na początku XXI wieku polityczne zaangażowanie Rosjan ograniczało się głównie do udziału w wyborach. Jednak wybory ze względu na szereg czynników (począwszy od niemal nieograniczonego dostępu wąskich grup do administracyjnych, finansowych, informacyjnych i innych resursów, a na braku prawdziwego systemu wielopartyjnego skończywszy) były dalekie od międzynarodowych standardów sprawiedliwości, uczciwości i równości szans ich uczestników, więc instytucją demokracji można je było nazwać warunkowo. Słabość partii politycznych i innych stowarzyszeń społecznych, do których nie należy przytłaczająca większość mieszkańców kraju, w połączeniu z innymi czynnikami doprowadziła do atomizacji społeczeństwa, alienacji od władzy politycznej.

W miarę umacniania się „pionu władzy” i ustanawiania „dyktatury prawa” władze obrały kurs na dialog ze społeczeństwem obywatelskim,

tworzenie mechanizmów interakcji z instytucjami demokracji i środowiskami związanymi z obroną praw człowieka, poczynając od rozszerzenia współpracy z nimi i ich finansowania (w okresie 2006-2016 tylko z Funduszu Prezydenta Federacji Rosyjskiej były przyznane dotacje w wysokości 22,6 mld rubli), kończąc na ustanowieniu bezpośredniej lub pośredniej kontroli nad nimi.

Stabilizacja polityczna w drugiej dekadzie XX wieku, rozwój gospodarczy i wyraźny wzrost poziomu życia ludności doprowadziły do ożywienia samoorganizacji społecznej. Zaczęły się odradzać niezależne związki zawodowe i niezależny ruch robotniczy, którym stopniowo udało się ponownie zachęcić pracowników do strajków. Pojawiają się struktury społeczeństwa obywatelskiego, wchodzące w bezpośrednie relacje między sobą. Dały się zauważyć powolny, ale stały wzrost i aktywność niezależnych organizacji non-profit (pozarządowych) i komercyjnych organizacji oraz ich różnych związków i stowarzyszeń. Taka samoorganizacja obywateli ma na celu zachowanie i rozwijanie interesów społecznych. Interesy społeczne to uświadamiane przez społeczeństwo potrzeby zapewnienia bezpieczeństwa i dobrobytu, stabilności i zrównoważonego rozwoju oraz realizacji konstytucyjnych praw i wolności obywateli.

W takich warunkach państwo powinno doskonalić normatywno-prawne ramy współpracy ze społeczeństwem obywatelskim. W lipcu 2014 roku przyjęto w Rosji ustawę o podstawach kontroli społecznej w Federacji Rosyjskiej. Ta ustawa nie ma odpowiedników w światowej praktyce i jest dzieckiem rosyjskiej kultury politycznej. Skuteczna kontrola społeczna powinna poprawić jakość uchwalanych ustaw i innych aktów normatywno-prawnych, a także zwiększyć odpowiedzialność przyjmujących je osób, co ostatecznie będzie miało pozytywny wpływ na proces zapewnienia jednolitej przestrzeni prawnej Federacji Rosyjskiej, a także na dalszą demokratyzację państwa. Zgodnie z ustawą kontrola społeczna to działalność systemowa podejmowana w interesie społeczeństwa przez podmioty niepaństwowe (instytucje społeczeństwa obywatelskiego i poszczególnych obywateli), mająca na celu zidentyfikowanie i usunięcie naruszeń norm prawnych przez organy państwowe i samorządowe oraz urzędników. W ustawie zostały określone podmioty kontroli społecznej oraz jej określone formy i mechanizmy, które umożliwiają zaangażowanie w społeczną ekspertyzę szerokich kręgów społeczeństwa.

Tak więc w Izbie Społecznej Federacji Rosyjskiej i izbach społecznych podmiotów federacji wprowadzono tzw. odczyty zerowe (*нулевые чтения*), które były efektem poszukiwań optymalnej formy angażowania obywateli i ich stowarzyszeń w proces stanowienia prawa. Procedura odczytów zerowych projektów ustaw jest oficjalną platformą dla przedstawicieli stowarzyszeń społecznych i zawodowych, umożliwiającą im wyrażanie opinii w kwestiach regulowanych proponowaną ustawą, i należy ją postrzegać jako ważną instytucję demokratyczną. Zerowe odczyty poprzedzają rozpatrzenie projektu ustawy przez Dumę Państwową w pierwszym czytaniu, a w konsekwencji zalecenia opracowane po wynikach odczytu zerowego pozwalają skorelować pozycje na etapie przygotowania projektu do rozpatrzenia.

Stosunkowo nową formą kontroli społecznej są rady społeczne powołane przy federalnych organach władzy wykonawczej. Aktualne kompetencje rad nadal mieszczą się w sferze regulowanej przez prawo o procedurze informowania o działalności organów władzy państwowej. Jednocześnie według socjologów w Rosji „więcej niż połowa ankietowanych przedstawicieli organizacji pozarządowych uważa, że w prace rad społecznych zaangażowane są «kupione» organizacje pozarządowe lub organizacje pozarządowe wybrane na niejasnych zasadach”. Według danych socjologicznego monitoringu „Jak żyjesz, Rosjo”, corocznie przeprowadzanego przez Instytut Nauk Społecznych i Politycznych Rosyjskiej Akademii Nauk, poziom zaufania do organizacji społecznych wśród Rosjan wciąż pozostaje na niskim poziomie – 25% (w ciągu ostatnich 10 lat wzrósł o 5%) (Левашов, Афанасьев, Новожелина, Шущпанова, 2017).

Utworzone przy instytucjach administracji publicznej rady społeczne i inne społeczne organy konsultacyjne i kontrolujące, a także izby społeczne muszą zrobić wiele, aby podnieść poziom zaufania wśród Rosjan.

Ostatnio zaczęto szeroko stosować metody profesjonalnej ekspertyzy społecznej poprzez organizację platform negocjacyjnych z przedstawicielami pozarządowych organizacji społecznych. Mechanizmy zinstytucjonalizowanej demokracji są dość szeroko reprezentowane na poziomie federalnym i na poziomie podmiotów federacji. Są to: izby społeczne, pełnomocnicy ds. obrony praw człowieka, ds. obrony praw dzieci, ds. obrony praw przedsiębiorców, parlamenty młodzieżowe itp. Warto jednak zauważyć, że najbardziej rozwinięte są te formy, które są

związane z władzą, są przez nią formowane i włączane w struktury władzy. W drugiej dekadzie XXI wieku pojawiły się znaczące fora – Forum Społeczne Rosji (Социальный форум России), Forum Innowacji Społecznych Regionów (Форум социальных инноваций регионов) i inne. Pojawiła się też sieć federalnych forów młodzieżowych, m.in.: „Terytorium znaczeń” (Территория смыслов) i „Tauryda” (Таврида). Wielkie zainteresowanie społeczeństwa obywatelskiego wzbudzają fora „Wspólnota” (Сообщество), które organizuje Izba Społeczna Federacji Rosyjskiej. Sama Izba Społeczna Federacji Rosyjskiej stała się uznaną instytucją społeczeństwa obywatelskiego, jedną z kluczowych platform dialogu między działaczami a przedstawicielami rządu i biznesu. Według danych Rosyjskiego Centrum Badania Opinii Publicznej (WCIOM) w ostatnich latach poziom akceptacji działalności Izby Społecznej Federacji Rosyjskiej znacznie wzrósł: we wrześniu 2017 roku jej działalność akceptowało ogółem 55% Rosjan (w 2010 – 24%, w 2014 – 38%) (ВЦИОМ, 2017a).

Najważniejszym mechanizmem samoregulacji tradycyjnie są środki masowej informacji. W sferze informacyjnej w ostatnich latach nastąpiły dramatyczne zmiany: serwisy informacyjne rozpowszechniły się na platformach internetowych, które technologicznie nie wymagają nawet stworzenia strony internetowej. Regulacja działania takich platform za pomocą tradycyjnych modeli jest niemożliwa, ponieważ nie są one zarejestrowane jako środki masowej informacji. Na tym tle media regionalne nadal tracą audytorium, daje się zauważyć pewien kryzys zaufania w stosunku do zawodu dziennikarza. Kluczowym zadaniem jest tworzenie, w tym za pośrednictwem Internetu i innych środków elektronicznych, informacyjno-technologicznych warunków i kanałów komunikacji dla dialogu obywateli z władzami i administracją publiczną oraz reprezentującymi je organizacjami społecznymi.

W podmiotach Federacji Rosyjskiej platformami dialogu między społeczeństwem a państwem zostały regionalne izby społeczne. Uczestniczą one w ekspertyzie projektów ustaw, w kontroli społecznej i tworzeniu rad społecznych. W niektórych regionach izby społeczne korzystają z przyznanego im prawa inicjatywy ustawodawczej.

W celu pobudzenia debaty społecznej, zmniejszenia dystansu między aktywistami i władzami wiele rosyjskich regionów realizuje projekt federalny „#ЧТОЕТАК”. Najważniejszym jego elementem jest utwo-

zenie otwartego klubu dyskusyjnego przy regionalnej izbie społecznej. Format ten pozwala pracować zarówno ze zorganizowanymi grupami obywateli, zjednoczonymi przez wspólne idee, zainteresowania, hobby, jak i z każdym aktywistą obywatelskim, który chce uczestniczyć w realizacji swoich pomysłów i projektów dla poprawy jakości życia. Przyczyną problemów z działalnością regionalnych izb społecznych i innych tego typu organizacji jest fakt, że władze nie mają żadnych bezpośrednich zobowiązań wobec takich instytucji pośredniczących. Decyzje rad społecznych, izb, komisji mają wyłącznie charakter doradczy, nie istnieją mechanizmy skutecznego reagowania władz na wnioski organizacji społecznych i grup inicjatyw (Орлова, Соколова, 2017).

Niedawno Rosja dokonała przełomu w dziedzinie politycznych praw i wolności człowieka na drodze przekształcenia człowieka z podmiotu partyjno-państwowego, skarżącego się i składającego petycję, w aktywnego obywatela z własną pozycją i poglądami na temat rozwoju społecznego. Rosyjscy obywatele mają dziś inny wygląd – to nie ci sami obywatele co 20 lat temu. Dziś mają inne możliwości, technologie, poziom profesjonalizmu.

Jest wiele powodów, dla których Rosjanie mogą brać udział w zbiorowych działaniach społecznie użytecznych. Według WCIOM znaczna część respondentów (41%) spotkała się z przypadkami naruszenia swoich praw lub interesów. Nieco ponad połowa respondentów (55%) próbowała chronić swoje prawa i interesy, a reszta zdecydowała się nie podejmować żadnych działań.

Zrealizować pomysł lub projekt za pomocą akcji zbiorowej próbowało bardzo niewiele osób – 10%. Do dziś wiara w skuteczność różnych form społecznego zaangażowania wśród Rosjan jest dość niska. Niewielki jest procent respondentów (od 3 do 9%) w pełni przekonanych, że dowolna forma aktywności społeczno-politycznej może być skuteczna w rozwiązywaniu problemów (Общественное мнение, 2017).

Wielu badaczy i działaczy społecznych zauważa pewną rozbieżność między deklaracjami prawnymi a codzienną praktyką. Konstytucyjne prawo obywateli do udziału w sprawach państwa, oprócz brania udziału w wyborach, sprowadza się do ograniczonego informacyjno-konsultacyjnego udziału (Ильичева, Комаровский, 2015, s. 143-152). Prawo obywateli do przeprowadzania mitingów, demonstracji, marszów i pi-

kiet często nie może być w pełni zrealizowane przez różne siły opozycyjne. Samo prawo do opozycji w praktyce jest ograniczone. Aby być sprawiedliwym, trzeba zadać pytanie: na ile jest to prawo potrzebne?

Najważniejszym wskaźnikiem zdolności obywateli do samoorganizacji jest ich aktywność społeczna. Liczne badania socjologiczne pokazują, że aktywność społeczna wśród Rosjan nie jest duża. Na przykład na pytanie: „Czy uczestniczył Pan/Pani w publicznych akcjach protestu (pikiety, mitingi, marsze, demonstracje) w ciągu ostatnich 12 miesięcy?” – „Tak” odpowiedziało 2% respondentów, „Nie” – 95%. Na pytanie: „Czy występował Pan/Pani zebraniach, mitingach” – potwierdziło 1%. „Czy brał Pan/Pani udział w działaniach jakiegokolwiek partii?” – 35%. „Do jakiego stopnia czuje się Pan/Pani odpowiedzialny za to, co dzieje się w kraju?”: „W pełnym zakresie” – 2%, „W ogóle nie czuję” – 64% (Социально-политические риски, 2016). Na podstawie otrzymanych wyników można wyciągnąć wniosek, że aktywność społeczna obywateli w Rosji jest niewielka. Wykazują oni aktywność wtedy, gdy istnieje możliwość wpłynięcia na coś. Obecnie łatwiej jest osiągnąć rozwiązanie określonego problemu na poziomie federalnym, przebić się bezpośrednio do szefa regionu lub prezydenta, niż uczestniczyć w posiedzeniach władz lokalnych.

Instytucje samorządowe mają charakter hybrydalny: z jednej strony jest to poziom władzy publicznej, z drugiej – instytucja społeczeństwa obywatelskiego. Widząc spadek zainteresowania pracami samorządów, państwo zwróciło się do społeczności lokalnych – obecnie jest w Rosji realizowany na szeroką skalę program tworzenia środowiska miejskiego na podstawie rozmów z obywatelami, gdzie i w jakiej formie powinna być zorganizowana określona przestrzeń społeczna. Samorząd terytorialny realizuje konkretne projekty pomocy niektórym osobom, poprawia stan podwórek i ulic, pomaga ludziom przetrwać klęski, np. powódź. Obecnie 65% Rosjan popiera ideę wyboru merów miast i władz lokalnych poprzez głosowanie powszechne. Większość respondentów w tej czy innej mierze ma pozytywny stosunek do idei przeprowadzenia referendum regionalnego wraz z wyborami prezydenckimi, do przyjęcia ustaw regionalnych zabezpieczających wyborność władz lokalnych w głosowaniu powszechnym i jest gotowa wspierać takie ustawy.

Rosyjskie i międzynarodowe doświadczenie rozwoju municypalnego pokazuje, że im więcej obywateli jest zaangażowanych w proces de-

czyjny na poziomie lokalnym, im bardziej są oni zadowoleni z jakości dialogu w społeczności lokalnej, tym bardziej produktywna i konstruktywna jest interakcja obywateli z władzami na poziomie regionalnym i federalnym.

Międzynarodowa praktyka pokazuje, że w rozwoju systemu demokratycznego musi uczestniczyć całe społeczeństwo poprzez różne rozgałęzione instytucje społeczeństwa obywatelskiego: ogólnokrajowe i lokalne, zawodowe i biznesowe, konsumenckie i broniące praw człowieka, młodzieżowe i weteranów, religijne i świeckie. Jednak do tego konieczne jest, aby każdy typowy obywatel nie tylko formalnie należał do tych struktur, czasami przypominając sobie o ich istnieniu, jak to często bywa, lecz także codziennie i aktywnie uczestniczył w ich pracy. Same te różnorodne struktury powinny ściśle współpracować ze sobą, tworząc gęstą sieć.

Podsumowując, należy podkreślić, że dla Rosji zawsze była charakterystyczna centralizacja kierownictwa politycznego i zarządzania administracyjnego. Tendencja ta jest właściwa każdemu systemowi politycznemu (w tym demokratycznemu), który rozwija się na terytorium kraju tak ogromnego, etnicznie, geograficznie i kulturowo zróżnicowanego jak Rosja. Potrzeba zachowania integralności rosyjskiego państwa i społeczeństwa sprawia, że władze państwowe mają ogromne uprawnienia zarówno w zarządzaniu, jak i monitorowaniu procesów społecznych (Orłowa, Stępień-Kuczyńska, 2013). Taki partykularyzm znajduje odzwierciedlenie w politycznych i kulturowych orientacjach Rosjan. Głównym zadaniem jest wypracowanie u Rosjan postawy kontretatystycznej, niemającej na celu zniszczenie państwa jako instytucji politycznej (antyetatyzm), a ograniczenie jego ekspansywności, uwolnienie ludzi od paternalistycznych nadziei i ułatwianie rozwoju ich umiejętności samoregulacji i samoorganizacji.

The Development of Mechanisms of Self-Regulation and the Emergence of Democracy in Present-Day Russia

In this article, the author examines the problem of the emergence of democracy and self-regulation mechanisms in modern Russian society. The author believes that in a democratic society the power of the state is limited, restrained and controlled by the

citizens who act within the framework of a civil society that defends private, individual and group interests. Socio-political changes that occur in Russia urgently require the active involvement of citizens in the processes of management, decision-making and control over their implementation.

The author emphasizes that democracy is exercised through constitutionally determined democratic institutions, through numerous forms of interaction of various communities, public associations of citizens with state authorities and local self-government bodies. In this context, the author outlines the following problems: the lack of direct government obligations to such institutions of democracy, the lack of mechanisms for effective response of authorities to the requests of public organizations and initiative groups, and weak social activity of the population in the provinces. The author sees the solution to the problems in limiting the state paternalism and developing skills for self-regulation and self-organization among the citizens.

Формирование механизмов саморегуляции и становление системы народовластия в современной России

В данной статье автор рассматривает проблему становления в современном российском обществе институтов народовластия и механизмов саморегуляции. Автор полагает, что в демократическом обществе власть государства ограничивают, сдерживают и контролируют граждане, которые действуют в рамках гражданского общества, защищающего частные интересы, индивидуальные и групповые. Социально-политические изменения, которые происходят в России, настоятельно требуют активного вовлечения граждан в процессы управления, принятия решений и контроля за их исполнением.

Автор подчеркивает, что народовластие осуществляется через конституционно определенные демократические институты, через многочисленные формы взаимодействия самых разных сообществ, общественных объединений граждан с органами государственной власти и органами местного самоуправления. На этом пути автор выделяет следующие проблемы: отсутствие у органов власти прямых обязательств перед такими институтами народовластия, отсутствие механизмов действенного реагирования органов власти на запросы общественных организаций и инициативных групп, слабую социальную активность населения на местах. Решение проблем автор видит в ограничении патернализма со стороны государства и развитие навыков к саморегулированию и самоорганизации у граждан.

ANNA JACH <http://orcid.org/0000-0002-3748-5406>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 13

Pieriestrojka – reformowanie spuścizny rewolucji

Związek Radziecki był państwem ukształtowanym zgodnie z założeniami strategii rewolucji, wypracowanej w drugiej połowie XIX wieku przez czołowych przedstawicieli nurtu narodnickiego. Koncepcja ta, stworzona przez Piotra Tkaczowa, przewidywała, że

rewolucyjna mniejszość, wyzwoliwszy naród spod jarzma grozy i strachu przed władzą, pozwala mu wyrazić swą burzycielską siłę, umiejętnie kierując ją na wytrzebiecie wrogów rewolucji, burzy ich bastiony i pozbawia ich wszelkich środków oporu i przeciwdziałania. Potem w oparciu o swą siłę i autorytet, wprowadza nowe, postępowo-komunistyczne elementy do życia społecznego (Ткачев, 1933).

Włodzimierz Lenin, zafascynowany strategicznym planem implementacji rewolucji po przejściu władzy przez bolszewików w nocy z 6 na 7 listopada 1917 roku, wprowadził go w życie.

Powstałe w wyniku przewrotu politycznego państwo przetrwało bez mała 70 lat. Chociaż przyczyny jego końca leżą u samego jego zarania, to z tego faktu nie zdawano sobie sprawy. W ciągu jego trwania wielokrotnie, z większym lub mniejszym powodzeniem podejmowano próby

reform w celu usprawnienia funkcjonowania systemu. Jednakże system okazał się w praktyce niereformowalny, a nabrzmiałe problemy niemożliwe do rozwiązania. Innymi słowy, dokonania rewolucji znalazły się w impasie. Inicjowane odgórnie dotychczasowe próby zdynamizowania systemu przełożyły się na rozkład wewnętrzny państwa, albowiem obliczone były na utrzymanie stanu posiadania, zgodnie z założeniem, że jest dobrze, a powinno być jeszcze lepiej.

Michaił Gorbaczow wybrany na sekretarza generalnego KPZR w marcu 1985 roku, wbrew późniejszym interpretacjom, był naturalnym kontynuatorem dotychczasowej polityki, zakładającej utrzymanie *status quo*. Jego wybór na najwyższy urząd w państwie komunistycznym nie był kwestią przypadku. Jako protegowany Jurija Andropowa dał się poznać jako jego bliski współpracownik. Z tego też powodu przy odrobinie szczęścia (którym okazała się fortunna w czasie śmierć poprzednika, Konstantina Czernienki) w trakcie decydowania na posiedzeniu Biura Politycznego KC KPZR uzyskał poparcie KGB, co w połączeniu z „błogosławieństwem” ze strony „starców”, na czele z Andriejem Gromyką, skutkowało objęciem stanowiska. Grupa BP, która wsparła Gorbaczowa, wyrażała przekonanie, że dotychczasowy układ stosunków na poziomie struktur zarządzających państwem jest optymalny i nie wymaga, przynajmniej na razie, zmiany. Opinię tę podzielał również sam gensek.

Koncepcja reformowania spuścizny rewolucji jako zapowiedź przeobrażeń systemowych

Gorbaczow objął stery państwa, którego system znajdował się w stanie marazmu. Chociaż głośno nie wypowiadano się na temat wielości dławiących go problemów, konieczność przeprowadzenia reformy stała się kwestią palącą. Wiedzę o tym Gorbaczow czerpał z bliskiej współpracy z Andropowem i na bazie tej właśnie wiedzy zdecydował się podjąć wysiłki w celu wydzwignięcia systemu państwa z zapaści.

Ogłoszona na wiosnę 1985 roku reforma ukierunkowana była początkowo wyłącznie na „odrodzenie” systemu gospodarczego ZSRR. Do obiegu publicznego ta część *pieriestrojki* – przebudowy – przeszła pod hasłem *usкорienia*, czyli przyspieszenia.

Początkowo do 1986 roku *pieriestrojkę* w gospodarce charakteryzowały znane komunistyczne metody oddziaływania na społeczeństwo, polegające na przywracaniu porządku i dyscypliny (Thom, 1990, s. 31). Ukierunkowane były w pierwszym rządzie na zwiększenie zaangażowania społeczeństwa w przezwyciężenie kryzysu gospodarczego, który najbardziej dawał się we znaki w przemyśle. Jak się jednak wkrótce okazało, plany te nie przyniosły zakładanych efektów. Wobec trwającego kryzysu, obejmującego całe państwo, przejawiającego się w braku produktów pierwszej potrzeby, i wobec jawnego fiaska dotychczasowych działań decydenci musieli zmienić strategię działania.

Problemem, który zdeterminował zmianę strategii reformy, okazały się nakazowo-rozdzielne mechanizmy wdrażania *uskorienija* w życie. Wynikało to z faktu, że zostały zaczerpnięte z minionych doświadczeń i praktyk przebudowywania systemu ekonomicznego, który w drugiej połowie lat 80. XX wieku okazał się całkowicie niesterowalny. Decydenci radzieccy zdecydowali się zatem na ukierunkowanie przebudowy w taki sposób, aby nawołując do „udoskonalenia socjalizmu”, *de facto* powrócić do rozwiązań, które jako jedyne dźwignęły gospodarkę rosyjską, nadając jej sterowalność. Odejście ekipy Gorbaczowa od zawodnych mechanizmów *uskorienija* skutkowało zerwaniem z dziedzictwem stalinizmu zarówno w gospodarce, jak i w innych sferach życia społeczno-politycznego. Poszukując przyczyn kryzysu państwa i źródeł jego „odrodzenia”, zdecydowano się na otwartą konfrontację z dziedzictwem Stalina. Punktem odniesienia stał się Lenin; Gorbaczow odwoływał się do jego strategii reform w sferze gospodarczej. Wobec klapy założeń *uskorienija* po 1986 roku obrany wektor reformowania spuścizny rewolucji wydawał się optymalnym rozwiązaniem. Przedmiotem zainteresowania ekipy Gorbaczowa zakładającej reformę systemu gospodarczego stała się leninowska Nowa Polityka Ekonomiczna (1921-1928; NEP).

Druga bolączka, z którą decydenci radzieccy musieli sobie poradzić, dotyczyła kwestii wizerunkowych. Efektywnego rozwiązania problemu zmiany przywództwa państwowego oczekiwali, jak podkreślali Nikołaj Ryżkow (Рыжков, 1995, s. 75) i Walerij Bołdin (Болдин, 1995, s. 88), nie tylko członkowie partii, lecz także obywatele. Ci ostatni wstydzieli się swoich wiekowych przywódców (*gerontokracja*). Za upokarzający uznawano powszechnie system sukcesji władzy, przypominający obywatelom

radzieckim system kolejkowy, na podstawie którego można było po kolei, według listy, nabyć deficytowe towary, np. lodówki czy samochody. Oczywiście o tym, kto i na którym miejscu kolejkowej listy się znalazł, decydowały zakładowe komórki partyjne (Pichoja, 2011, s. 448).

Publicznie wyrażana przez samych członków Biura Politycznego groźba gerontokracji doprowadziła do zawiązania trójstronnego sojuszu: starców, zwolenników Gorbaczowa oraz KGB. W wyniku tego porozumienia dokonano pierwszego w historii wyboru szefa partii w sposób odbiegający od dotychczasowej praktyki. Nie wchodząc w szczegóły wyboru Gorbaczowa, warto podkreślić, że rozstrzygającym był fakt udzielenia mu poparcia przez: Andrieja Gromykę (dowód na to, że starcy zaakceptowali „młodego”, 54-letniego Gorbaczowa na najwyższym stanowisku w partii), Wiktora Griszyina, który sam aspirował do tego stanowiska (udzielenie poparcia oznaczało zakończenie walki o władzę), Wiktora Czebrikowa – przewodniczącego KGB ZSRR (skoro Andropow korzystał z usług KGB, to Gorbaczow również zamierzał) oraz Jegora Ligaczowa, reprezentującego „nowych ludzi” w kierownictwie BP.

Wykorzystując wielokrotnie podkreślane i wychwalane przez główne kierownictwo państwa na posiedzeniu BP zalety swojego charakteru, takie jak: „nieposkromiona energia twórcza i dążenie do tego, by zrobić więcej i lepiej”, „umiejętność układania relacji z ludźmi, relacji zasadniczych i wymagających” oraz „bogate doświadczenie w pracy partyjnej” – zarówno w terenie, jak i w centrali, Gorbaczow rozpoczął proces wdrażania w życie założeń *pieriestrojki*.

Zapowiedzią projektowanych, ale nie do końca uświadomionych przeobrażeń systemowych był wybór w lipcu 1985 roku Aleksandra Jakowlewa na stanowisko szefa Wydziału Propagandy KC KPZR. Pod koniec 1985 roku Jakowlew skierował do genseka obszernie pismo z projektem zmian systemowych. Wśród propozycji znalazły się m.in. postulaty: przekształcenia homogenicznego systemu partyjnego w dwupartyjny na bazie dotychczasowej KPZR, wprowadzenia stanowiska prezydenta państwa, przeprowadzenia powszechnych wyborów oraz realizacji założeń reformy ekonomicznej i przeobrażeń demokratycznych (Яковлев, 1994, s. 205-212). Koncepcja przemian systemowych, przygotowana i przedstawiona przez uchodzącego za głównego ideologa *pieriestrojki*

Jakowlewa, stała w całkowitej sprzeczności z opiniami Biura Politycznego. Chociaż nie popierał tych pomysłów także Gorbaczow, uważając je za utopijne i eksperymentalne, to z częścią dotyczącą istnienia opozycji jako niezbędnego i pożytecznego elementu życia politycznego się zgadzał. „Przerwanie tradycji totalitaryzmu”, jak określił poglądy Gorbaczowa Rudolf Pichoja, stanowiło zapowiedź przeobrażeń systemowych, których celem było przełamanie paraliżu intelektualnego i marazmu twórczego, zarówno w partii, jak i w państwie. Było to kolejne odstępstwo od tradycyjnej praktyki radzieckiej (Pichoja, 2011, s. 462).

Przeobrażenia systemu gospodarczego

Wektor przeobrażeń systemu gospodarczego Związku Radzieckiego wyznaczały założenia, w myśl których punktem wyjścia miało być odejście od administracyjnych metod zarządzania na rzecz ekonomicznych na wszystkich szczeblach, szeroko rozumiana demokratyzacja zarządzania oraz wszechstronna aktywizacja czynnika ludzkiego. W praktyce, jak podkreślał Gorbaczow, miało to oznaczać odejście „od nadmiernie scentralizowanego, nakazowego systemu zarządzania i przejście na system demokratyczny, oparty na zasadach demokratycznego połączenia centralizmu z samorządnością” (Gorbaczow, 1989, s. 38-39).

Wobec widocznego niepowodzenia dotychczasowych prób reformy systemu gospodarczego w kampanii *uskorienija* Gorbaczow zdecydował się odejść od modelu „konserwatywnej modernizacji socjalizmu” na rzecz modernizacji z określonym, ściśle dozowanym wykorzystaniem w gospodarce mechanizmów i bodźców rynkowych (Tabaczniak et al., 2004, s. 130). W tych okolicznościach decyzja Gorbaczowa o implementacji mechanizmów wolnorynkowych w obszarze funkcjonowania gospodarki nakazowo-rozdzielczej potrzebowała uzasadnienia ideologicznego, albowiem te dwa modele stały ze sobą w sprzeczności. Optymalnym wzorcem, do którego mógł nawiązać Gorbaczow, okazał się mechanizm leninowskiej gospodarki mieszanej. Występując w roli kontynuatora „rewolucyjnych” myśli Lenina, podkreślał tym samym swe przywiązanie do najlepszych, jego zdaniem, rozwiązań prowadzących do odbudowy gospodarczej państwa.

Decydując się na realizację *uskorienija*, za wzorzec obrał sobie leninowską Nową Politykę Ekonomiczną. Miało to świadczyć o powrocie do najlepszych tradycji funkcjonowania gospodarczego Rosji radzieckiej. Skoro mieszany typ gospodarki (państwowo-prywatnej) zdaniem Gorbaczowa spełnił podówczas swoje zadanie (wyprowadził kraj z zapaści), to również w warunkach *pieriestrojki* będzie właściwym modelem reformy systemu gospodarczego¹. Wyrażając, podobnie jak Lenin, troskę o losy rewolucji – pokojowej rewolucji, Gorbaczow obarczył winą za tak zły stan państwa „biurokrację proletariatu”, w świadomości której zakorzeniło się „pierwszeństwo przemocy i działanie w sytuacjach nadzwyczajnych w złym tego słowa znaczeniu”, jako metoda działania (Gorbaczow, 2014, s. 318). Powracając zatem do tradycyjnych, zrozumiałych dla narodu form i udoskonalając na drodze reform system, Gorbaczow intensywnie forsował założenia *pieriestrojki* w życiu wewnętrznym państwa. W kontekście sytuacji połowy lat 80. XX wieku twierdził, że obecny stan państwa jest bezpośrednim następstwem obalenia wówczas przez biurokrację partyjną, przejmującą władzę po Leninie (rządy Stalina i jego następców), strategii NEP-u opartej na: załączkach rynku, swobodnej przedsiębiorczości oraz ideowym i politycznym pluralizmie. „Zapanował państwowy, w gruncie rzeczy «koszarowy» socjalizm” – podsumował (Gorbaczow, 2014, s. 318).

Wskazując na problemy trawiące gospodarkę radziecką, Gorbaczow umiejętnie żonglował słowami, tak aby jak najszybciej pokazać źródło kryzysu gospodarczego państwa. Obrona przez niego strategia pozostała w zgodzie z założeniami *pieriestrojki*, odnoszącymi się do krytycznego rozrachunku z przeszłością. Nie chodziło jednak o uznanie polityki

¹ Gorbaczow oczywiście nie wskazuje na przyczyny zapaści gospodarczej Rosji radzieckiej w okresie poprzedzającym wprowadzenie NEP-u. Zniszczenia, których doznała Rosja na skutek następujących po sobie albo paralelnie wydarzeń: wielkiej wojny, obu rewolucji 1917 roku, wojny domowej obejmującej nie tylko walki „białych” z „czerwonymi”, lecz także ze zrewoltowanymi masami chłopskimi i kozackimi, bolszewickiej polityki „czerwonego terroru” połączonej z dwiema innymi – kolektywizacją i rozkułaczaniem, interwencji zewnętrznej, wojny z Polską oraz klęski nieurodzaju, głodu i fali bezdomności, wymusiły na rządzie bolszewickim odejście od wcześniejszych komunistycznych założeń gospodarczych i wprowadzenie polityki NEP-u. Była to jedyna podówczas szansa na przetrwanie nowo powstałego komunistycznego państwa, które w dalszym ciągu pozostawało parweniusem Europy i świata.

stalinowskiej za źródło wszelkich trudności, z którymi zmuszony jest borykać się przywódca, ale o wskazanie po raz pierwszy na konkretnego sprawcę całego zła – biurokrację partyjną. Jej zaniechania i brak zaangażowania we wdrażanie założeń *pieriestrojki*, a nierzadko wręcz jej sabotowanie, stanowiły dla Gorbaczowa bardzo dobre usprawiedliwienie częstych zmian kadrowych, dokonywanych z zastosowaniem zupełnie innych reguł gry politycznej niż dotychczas. Innymi słowy, jedna „nowinka” wymuszała drugą „nowinkę”. Wszelkie próby przeciwstawienia się polityce Gorbaczowa były traktowane jako sabotaż *pieriestrojki*, chociaż restrykcje względem oponentów nie były tożsame z tymi z lat 30. i 40. XX wieku.

Nad szeregiem działań o charakterze „rewolucyjnej” przebudowy gospodarki radzieckiej dominowały działania nieekonomiczne, których celem było utrzymanie, a następnie rozszerzenie kontroli państwa nad tym, czego prawo jeszcze nie zabraniało. Ustawy: o zakazie wydawania czasopism nieoficjalnych, o walce z nielegalnymi dochodami, o indywidualnej działalności gospodarczej, o przeciwdziałaniu alkoholizmowi, o spółdzielniach, czyli kooperatywach, o komisji kontroli jakości produkcji – *Gospriomce*, o powołaniu *Gosagropromu* – struktury łączącej w jedną całość kołchozy i przemysł przetwórczy produktów rolnych, czy też dekrety o różnicowaniu zarobków w zależności od rentowności oraz o walce z pasożytami – nie zmieniały fundamentalnych zasad funkcjonowania systemu ekonomicznego, a wręcz wskazywały coraz ostrzej na wyczerpywanie się modelu ekstensywnego w gospodarce radzieckiej. Administracyjne, deklaratywne zarządzanie gospodarką nie przyniosło zakładanych skutków, a tylko powiększyło i tak nasilający się chaos.

Wobec coraz bardziej odczuwalnych skutków wyczerpywania się wewnętrznych mechanizmów rozwoju gospodarczego niezbędny okazał się zastrzyk z zewnątrz w postaci uruchomienia na szeroką skalę handlu zagranicznego. Problem jednak polegał na tym, że aplikowane przez rządzących reformy nie przyjmowały się na gruncie radzieckim. Wynikało to z dość powszechnego przekonania, że wszyscy chcą żyć dostatnio i wygodnie – jak na Zachodzie, ale przy utrzymaniu wsparcia socjalnego na dotychczasowym, wysokim poziomie. Prowadziło to do powstania tzw. regulowanego „rynku socjalistycznego”, który był syntezą planu centralnego z rynkiem. Jak podsumował ten okres Józef Smaga

(2002, s. 264), powołując się na prasę radziecką tamtego okresu, „łączenie planu z rynkiem to tyle, co wstawianie do zegarka ręcznego elementów zegarka piaskowego. Zepsujemy jeden i drugi”.

Sytuacji nie poprawiły próby nadania pewnej samodzielności przedsiębiorstwom państwowym w przemyśle czy rolnictwie oraz kooperatywom spółdzielczym. Ustawodawstwo radzieckie z 1987 roku, na mocy którego wprowadzono system trójzmianowy, zasadę samofinansowania i samozaopatrzenia przedsiębiorstw państwowych – *hozraszczot* oraz nadano im „autonomię” w zakresie stosowania ekonomicznych metod zarządzania, w praktyce doprowadziło do wzrostu odpowiedzialności przedsiębiorstwa, poczynając od dyrektora, a na kolektywie robotniczym kończąc. Zgodnie z obowiązującym prawem przedsiębiorstwa państwowe i spółdzielnie nadal musiały wypełniać odgórne dyrektywy ze strony *Gospłanu* i ministerstw; państwo pozostawało głównym nadzorcą produkcji, cen towarów, jak również „samodzielnego zarządzania” przedsiębiorstw.

Jedynym pozytywnym skutkiem eksperymentu ekonomicznego Gorbaczowa okazało się ożywienie ruchu spółdzielczego, który, w przeciwieństwie do przedsiębiorstw państwowych, nieznacznie się rozwinął. Mimo wielu trudności (administracyjnych; związanych z walką ze światem przestępczym, który chciał przejąć spółdzielcze aktywa; podsycanej przez państwo nieufności społeczeństwa; rezolucji z 5 stycznia 1989 roku wcielającej spółdzielnie do sektora państwowego) w listopadzie 1988 roku istniało 47 700 spółdzielni zatrudniających 770 000 osób, podczas gdy w lipcu tegoż roku odnotowano powstanie 32 561 spółdzielni, które zatrudniały 700 000 pracowników. Jednak na skutek niewypełnienia przez ruch spółdzielczy zadania poprawy sytuacji konsumentów oraz coraz wyraźniej dostrzegalnego procesu różnicowania się społeczeństwa radzieckiego pod względem dochodów w grudniu 1988 roku władze zaczęły ograniczać działalność spółdzielni. Różnego rodzaju zakazy zahamowały aktywność spółdzielni na płaszczyznach m.in. wydawniczej, medycznej czy pedagogicznej, zaś na szczeblu lokalnym spółdzielczość poddano kontroli władz, które powróciły do odgórnego ustalania cen na towary (Thom, 1990, s. 46-47).

Na efekty wprowadzanych reform nie trzeba było długo czekać – rok 1988 przyniósł potężny kryzys, który wymusił na Gorbaczowie do-

stosowanie założeń *pieriestrojki* do nowej, trudniejszej rzeczywistości. Zakładane na samym początku przyspieszenie w rozwoju naukowo-technologicznym, ukierunkowane na odrodzenie przemysłu maszynowego (Plenum KC KPZR z kwietnia 1985 roku), zakończyło się klęską: żadnego przyspieszenia nie zaobserwowano, ponieważ wszelkie zmiany przeprowadzano zgodnie z dotychczasową logiką – odgórnego, administracyjnego zarządzania (co z kolei pozostawało w zgodzie w założeniami Andropowowskiej części *pieriestrojki*). Z kolei druga próba, z czerwcowego Plenum KC KPZR z 1987 roku, wyznaczająca nowe kierunki reformy gospodarczej, jeszcze bardziej pogorszyła sytuację.

W tych okolicznościach już w lutym 1987 roku Gorbaczow podczas Plenum KC KPZR po raz pierwszy powiedział o „*pieriestrojce* systemu politycznego”. Oznaczało to rewizję stanowiska naczelnych władz Związku Radzieckiego w odniesieniu do reformy systemu gospodarczego państwa, która od tego czasu przebiegać miała w połączeniu z pozostałymi komponentami systemowymi.

„Rewolucja w umysłach”

Implementacja rozwiązań prodemokratycznych w inicjowanych przez Gorbaczowa reformach systemowych była obecna od samego początku. Bardzo szybko, obok nader często podnoszonego przez sekretarza generalnego *uskorienija* w gospodarce, pojawiać się zaczęło drugie hasło z triady *pieriestrojki* – *glasnost*, czyli jawność. Połączenie socjalizmu z demokracją dla Gorbaczowa było rzeczą naturalną, która „teoretycznie i praktycznie w całej rozciągłości wskrzesza Leninowską koncepcję budownictwa socjalistycznego” (Gorbaczow, 1989, s. 41). Podkreślane przez sekretarza generalnego „głębia, prawdziwie rewolucyjny duch i wszechogarniający charakter przebudowy” sprowadzały się do zaznaczenia, iż demokratyzacja całego życia społecznego jest „główną gwarancją nieodwracalności rozpoczętych procesów” (Gorbaczow, 1989, s. 35).

Tak pojmowany socjalizm miał przekonać obywateli Związku Radzieckiego, że jest on młodym ustrojem społecznym i jako taki „dysponuje ogromnymi, jeszcze bynajmniej nie w pełni ujawnionymi możli-

wościami samorozwoju, samodoskonalenia, rozwiązywania kluczowych problemów naukowo-technicznego, gospodarczego, kulturalnego i duchowego postępu społecznego, rozwoju ludzkiej osobowości” (Gorbaczow, 1989, s. 44). Punktem wyjściowym rozważań Gorbaczowa nad funkcjonowaniem odnowionego socjalizmu było dynamicznie rozwijające się państwo radzieckie, powstałe w 1917 roku, a zapoczątkowane we wcześniejszych doświadczeniach².

W praktyce problem *pieriestrojki* zasadzony był dużo głębiej. Eksperymenty gospodarcze nie poprawiły sytuacji, ale jeszcze bardziej ją pogorszyły, i nie pomogły żadne ideologiczne zakłęcia formułowane przez Gorbaczowa, a odwołujące się do retoryki NEP-u. Społeczeństwo o tyle popierało wdrażanie pierwszego etapu *pieriestrojki*, opartego jeszcze na Andropowowskiej taktyce przywracania porządku i dyscypliny, o ile

² Nie można nie dostrzec podobieństwa wypowiedzianych przez Gorbaczowa słów do idei rosyjskiego panslawizmu autorstwa Nikołaja Danilewskiego. Według teorii Danilewskiego wobec kryzysu trwającego ludzkość podzieloną na 10 typów kulturowo-historycznych (czyli wielkie ciągi rozwoju dziejowego grup etnicznych używających konkretnych języków), które już się wyczerpywały, na arenie międzynarodowej zaistniała szansa dla nowego, dopiero wzrastającego typu kulturowego – słowiańskiego. Typ ten stałby się podstawą dla stworzenia z większości narodów słowiańskich zależnych od Austro-Węgier i Turcji federacji niepodległych państw ze stolicą w Konstantynopolu pod nazwą Związek Wszechsłowiański. W obrębie Związku znajdować się mieli oprócz Słowian także Grecy, Rumuni i Węgrzy, którzy zostaliby podporządkowani żywiołowi słowiańskiemu. Problemem dla Danilewskiego pozostawali Polacy, których utrzymanie w granicach ówczesnego państwa rosyjskiego było zbyt kosztowne. Proponował on, aby włączyć ich do federacji, co pozwoliłoby z jednej strony uzyskać niepodległość, a z drugiej zapewniłoby ochronę przed wchłonięciem przez żywioł niemiecki. Jak podkreśla Joachim Diec, Danilewski sądził, że ściśle podporządkowanie Polaków unitarnemu państwu rosyjskiemu doprowadziłoby tylko do wychowania w Rosji szerokich mas obywateli działających na jej niekorzyść.

Diec, analizując koncepcję Danilewskiego, słusznie zwraca uwagę na geograficzne podobieństwo Związku Wszechsłowiańskiego do obszaru państw Układu Warszawskiego, a także na pewną wspólną konstrukcję systemową. Wprawdzie w odniesieniu do rozciągłości terytorialnej Układ Warszawski nie sięgał nad Bosfor i nie obejmował Grecji, ale za to wchłoniął wschodnią część Niemiec. Z kolei podobieństwo systemowe widoczne było w funkcjonowaniu państw nominalnie niepodległych, jednak z bardzo zbliżonym systemem politycznym i polityką zagraniczną podporządkowaną wspólnym interesom. Rolę wyzwolicielki i strażniczki odzyskanej wolności w obu przypadkach pełnić miała Rosja (Diec, 2015a, s. 44-45). W tym też kontekście rozpatrywać należy trzeci wektor *pieriestrojki* w stosunkach międzynarodowych – *nowoje myszlenije*.

dotyczyło ono aparatu urzędniczego. W przekonaniu społecznym wydawało się, że remedium na trawiący państwo kryzys funkcjonowania będzie zmuszenie każdego do poprawnego wykonywania swoich obowiązków. Kiedy jednak okazało się, że „sankcje i środki przymusu administracyjnego dotyczą nie tylko skorumpowanych sprzedawców, przekupnych funkcjonariuszy, spekulujących sąsiadów, ale że każdy cierpi od *pieriestrojki* – jeden mniej zarobi, drugi będzie musiał wyrzec się wódki, jeszcze innemu przydzielą pracę na nocnej zmianie” – stosunek do gorbaczowowskich reform zdecydowanie się zradyzalizował. Jak zauważa Françoise Thom (1990, s. 42), reżim zrozumiał, że stosowanie tradycyjnych metod komunistycznych w obliczu narastającego kryzysu i postępującego niezadowolenia społecznego stało się niebezpieczne dla niego samego. W celu zażegnania owego niebezpieczeństwa Gorbaczow świadomie uruchomił *glasnost*, która wydawała mu się narzędziem dużo bardziej skutecznym niż te stosowane w minionych latach. Mogła ona odwrócić uwagę obywateli od problemów dnia codziennego i skierować ją na inne tory.

„Rewolucja w umysłach”, jak nazwał *glasnost* Gorbaczow w odniesieniu do zmiany sposobu myślenia i postrzegania państwa, narodu oraz samych siebie, wymknęła się szybko spod kontroli reformatorów. Promowanie demokratycznych rozwiązań systemowych przez liderów *pieriestrojki*, jak nazywano aktywnych zwolenników przebudowy Gorbaczowa, doprowadziło do głębokich przeobrażeń w masowej świadomości społecznej. Instrumentem oddziaływania na pozostające w apatii bierne społeczeństwo radzieckie, którym posłużył się sekretarz generalny, była prasa, gdyż jak sam podkreślał wiele razy, stała się ona gwarantem jawności życia społeczno-politycznego państwa. „Bez jawności” – uzasadniał Gorbaczow – „nie jest możliwa demokratyzacja, polityczna aktywność mas i ich udział w rządzeniu” (Pichoja, 2011, s. 474).

Dążąc do realizacji postulatu jawności w życiu społeczno-politycznym, wyznaczono cele, które ta część przebudowy miała zrealizować. Strategia *glasnosti*, której realizatorem był Aleksandr Jakowlew, została ukierunkowana na osiągnięcie następujących celów:

1. Odzyskanie wpływów ideologicznych utraconych w okresie застоju i rozpoczęcie nowej ofensywy zarówno w kraju, jak i poza jego granicami.

2. Zneutralizowanie szkodliwych wpływów Zachodu poprzez zastosowanie dwojakiego rodzaju taktyki:
 - a. odebranie mu wyłączności na informowanie o tym, co się dzieje w ZSRR;
 - b. wykorzystanie zachodnich mass mediów do celów propagandy radzieckiej poprzez dostarczanie im informacji o skandalizujących wydarzeniach.

W ten sposób Kreml zamierzał odzyskać monopol na przekazywanie informacji dotyczących spraw państwa, który utracił w latach 70. XX wieku na rzecz dysydentów radzieckich.

3. „Organizowanie inicjatywy mas” – slogan odwołujący się do postulatu zaangażowania społeczeństwa radzieckiego w proces przebudowy; aktywność społeczna od samego początku miała przebiegać w ramach tzw. jawności sterowanej. Taktyka ta sprowadzała się do odgórnego definiowania, kiedy które treści mają ujrzeć światło dzienne i w ten sposób dotrzeć do społeczeństwa. W praktyce ta polityka okazała się dużo bardziej szkodliwa niż zakładano. Jako przykład jej zastosowania można wskazać wydarzenia z 1986 roku związane z wybuchem reaktora w Czarnobylu.
4. *Głasność* jako forma kontroli społecznej miała stać na straży wierności założeniom *pieriestrojki*, szczególnie w odniesieniu do władz lokalnych, ale także miała służyć wykrywaniu „przeciwników”. Egzemplifikacją tak pojmowanego zadania *głasności* może być protegowany Gorbaczowa, Borys Jelcyn, który od samego początku stał na straży wypełniania założeń przebudowy i w konsekwencji popadł w konflikt z samym „ojcem” *pieriestrojki*.
5. Potrzeba pozyskania do celów politycznych inteligencji w kraju i za granicą. W założeniu stać się ona miała fundamentem zmian, elementem uwiarygadniającym proces demokratyzacji kraju. Negatywnie o pozyskiwaniu inteligencji radzieckiej wypowiedzieli się dwaj znani intelektualiści, Andriej Siniawski i Aleksandr Podrabinek. Ich zdaniem Gorbaczow usatysfakcjonował nie inteligencję, ale pseudouczonech. Ci, którzy dali się przekonać i poszli na współpracę z władzą komunistyczną, charakteryzowali się bardzo krótką i wybiórczą pamięcią – zapomnieli o zniszczeniu

gospodarki, o trudnościach życia codziennego w nadziei na poprawę własnego losu. Prawdziwa inteligencja jednak, podobnie jak całe społeczeństwo – co podkreślił Podrabinek – „chce wolności, a nie tylko okruchów spadających z pańskiego stołu Gorbaczowa” (Thom, 1990, s. 33).

6. Podkreślenie braku ciągłości pomiędzy minioną epoką a czasem pokojowej rewolucji Gorbaczowa. Ten postulat nie tylko pozwalał publicznie odciąć się od zbrodni komunistycznych doby bolszewizmu i stalinizmu, ale w pierwszym rządzie prowadził do oczyszczenia partii komunistycznej z narośli minionych lat. Kiedy jednak cel okazał się niemożliwy do osiągnięcia, wobec otwartego konfliktu wewnątrz KPZR w kontekście wdrażania *pieriestrojki* w życie posłużono się *głasnością* do dyskredytacji tej części aparatu partyjno-państwowego, która sprzeciwiała się dalszym zmianom systemu państwowego.

Na kanwie „rewolucji w umysłach”, prowadzonej pod hasłami *pieriestrojki*, *głasności* i demokratyzacji, doszło do ujawnienia się skrzydła konserwatywnego w łonie KPZR, którego deklaracją ideową był artykuł opublikowany 13 marca 1988 roku w gazecie „Sowieckaja Rossija”, zatytułowany *Nie mogę wyrzec się zasad*. Artykuł sygnowany nazwiskiem Niny Andriejewej stanowił „manifest przeciwko *pieriestrojce*” i wyrażał poglądy tzw. wsteczników, jak określił swoich oponentów Gorbaczow. W praktyce deklaracja Andriejewej posłużyła Gorbaczowowi i popierającemu go skrzydłu radykałów do zainicjowania „czystki” w szeregach partii, albowiem „ten, kto myśli w duchu Niny Andriejewej, musi odejść, ponieważ artykuł ten jest wyraźnym apelem do powrotu do stalinizmu, formacji przestępczej i wielce niemoralnej” (Gorbaczow, 2014, s. 330).

Reforma spuścizny rewolucji w społeczeństwie radzieckim dokonana za pomocą *głasności* odniosła sukces, który swoją skalą zaskoczył samych reformatorów. Obserwowany w tamtym czasie proces socjalizacji społeczno-politycznej obywateli spowodował ich faktyczne zaangażowanie w dokonujące się przemiany nie tylko na drodze bezpośredniego lub pośredniego w nich uczestniczenia (manifestacje, pikiety), lecz także poprzez oddolnie powstające nieformalne ruchy obywatelskie dążące do utrzymania i poszerzenia zdobyczy *pieriestrojki*. Wiele działań podejmowanych przez Kreml, a przejawiających się w przyznaniu oby-

watelom praw politycznych, było jawną deklaracją postępującej, choć nie do końca uświadomionej, a tym bardziej niezamierzonej, zmiany systemowej. Wolność słowa, zgromadzeń i stowarzyszania się, wolność wyznania, zalegalizowanie prywatnej inicjatywy gospodarczej oraz inne tego typu posunięcia ze strony władzy stały się zwiastunem zbliżającej się wolności, która, przyjmowana w społeczeństwie bezrefleksyjnie, szybko straciła na atrakcyjności. W miejsce swobody pojawiła się bowiem anarchia, niekompetentnej biurokracji nie zastąpiła profesjonalna administracja, zaś upragniony dostatek i zachodni poziom życia pozostały tylko mirażem. Utracono poczucie bezpieczeństwa, wsparcia ze strony struktur partyjno-państwowych też już nie było, dotychczasowa struktura społeczna zaczęła się degradować, zaś puste półki sklepowe przypominały niezbyt odległe czasy kryzysu ekonomicznego. W tych okolicznościach nie można było się dziwić, że przyparty do muru Gorbaczow potrzebował przede wszystkim odwrócić uwagę społeczeństwa od sytuacji wewnętrznej, a następnie znaleźć winowajcę wszystkich tych nieszczęść, które tak mocno dotknęły społeczeństwo Związku Radzieckiego. Niezbędna była też nowa, solidna podbudowa instytucjonalna, dzięki której pozycja samego sekretarza generalnego wzmocniłaby się i uzyskała demokratyczny mandat do dalszego sprawowania władzy.

W tych okolicznościach latem 1988 roku podjęto decyzję o zainaugurowaniu tzw. *pieriestrojki* w nadbudowie, czyli przebudowy systemu polityczno-ustrojowego Związku Radzieckiego (Smoleń, 1994, s. 342). Tym bardziej, że

w umysłach ludzi zaczęła się rewolucja demokratyczna, której już nie dało się ani ukryć, ani powstrzymać. Codziennie i coraz widoczniej potwierdzała to prasa, nowe książki, przedstawienia teatralne, wystąpienia twórczej inteligencji, pojawienie się licznych nieformalnych organizacji młodzieżowych zajmujących się kwestiami obrony prawa lub ekologią oraz innych niezależnych stowarzyszeń obywateli (Gorbaczow, 2014, s. 331).

„Doskonalenie socjalizmu” – „Więcej demokracji, więcej socjalizmu!”

Proces „doskonalenia socjalizmu” został oficjalnie zainaugurowany na XIX Konferencji KPZR, która odbyła się na przełomie czerwca

i lipca 1988 roku. „Konieczność wzmocnienia demokratycznej praworządności i tworzenia państwa prawa” spowodowała podjęcie przez to gremium decyzji o fundamentalnym znaczeniu dla państwa komunistycznego. Na mocy ustaleń konferencji zainicjowano proces stopniowej likwidacji monopolu władzy KPZR, który zakończył się definitywnie w marcu 1990 roku wykreśleniem z breżniewowskiej Konstytucji ZSRR z 1977 roku art. 6 i 7, mówiących o dominującej pozycji partii komunistycznej w życiu państwa i narodu radzieckiego.

Gdyby określić główne przemiany w systemie politycznym Związku Radzieckiego, prowadzące w konsekwencji do zmiany ustrojowej, to wyglądałyby one następująco: po pierwsze, stworzenie państwa prawa, oczywiście z naturalnym jeszcze wtedy zastrzeżeniem – socjalistycznego; po drugie, rozdział władz i przebudowa systemu zarządzania; po trzecie, stworzenie warunków dla dozowanej demonopolizacji systemu władzy i odrodzenia opozycji parlamentarnej; po czwarte, umocnienie jawnego charakteru procesu politycznego – *głasności* (Tabacznikow et al., 2004, s. 134). W szczegółach zasięg projektowanych i wprowadzonych w życie zmian przedstawia poniższe zestawienie.

Tab. 1. Reformy systemu politycznego ZSRR w dobie pieriestrojki

Reforma	Skutek
Nadanie mieszkańcom ZSRR praw politycznych i obywatelskich	Realizacja założeń <i>pieriestrojki</i> wymusiła na Gorbaczowie przywrócenie bądź nadanie pakietu praw obywatelom ze względów czysto propagandowych, zarówno na użytek wewnętrzny, jak i przede wszystkim zewnętrzny; w tym drugim przypadku celem było przekonanie partnerów zagranicznych do tego, że ZSRR naprawdę się demokratyzuje
Zniesienie cenzury	Powrót do obiegu publicznego „półkowników”, czyli zakazanych książek i filmów, oraz udostępnienie całej literatury dysydenckiej i emigracyjnej

Transmisje telewizyjne i radiowe wszelkich posiedzeń organów państwowo-partyjnych, a także ich przedruk w prasie	W ramach polityki <i>głasności</i> procesu politycznego aktywizowano obywateli we wdrażaniu jej założeń w życie; dyskredytacja przeciwników Gorbaczowa miała służyć ich usunięciu ze struktur partyjno-państwowych i tym samym dalej wzmacniać pionową strukturę władzy sekretarza generalnego poprzez ukazywanie go w roli ofiary przemian, nie zaś ich autora (a zatem w pełni odpowiedzialnego za politykę wewnętrzną i zagraniczną państwa)
Zalegalizowanie indywidualnej działalności gospodarczej	Próba ożywienia gospodarki państwa poprzez przerzucenie ciężaru jego utrzymywania na barki społeczeństwa bez jakiegokolwiek wsparcia instytucjonalno-prawnego
Zmiany w procedurze wyborczej zarówno na poziomie lokalnym, jak i centralnym, zgodnie z którymi w ocenie kadr ubiegających się o mandat decydującym elementem miała być „opinia i wola obywateli, członków partii”	Pierwsze eksperymenty z systemem politycznym badające mechanizmy wdrażania <i>pieriestrojki</i> w życie po ogłoszeniu pierwszych założeń przebudowy systemu politycznego
Wprowadzenie zasady kadencyjności dla stanowisk państwowych oraz tajnych wyborów sekretarzy komitetów partyjnych, a następnie poddanie całej procedury wyborczej kontroli społecznej	Pierwsze eksperymenty z systemem politycznym badające mechanizmy wdrażania <i>pieriestrojki</i> w życie w odniesieniu do procesu przekształcenia KPZR w partię o nachyleniu (przynajmniej deklarowanym) socjaldemokratycznym
Rozdział stanowisk państwowych od partyjnych, co przy dyskredytacji tych drugich dawało pierwszym szerokie pole do działania, i przesunięcie tym samym ciężaru zarządzania z instancji partyjnych do Rad	Odcięcie się od struktur partyjnych, które w ocenie społecznej, ale także samej „wierchuszki” państwowej zostały obciążone winą za stan państwa; z drugiej strony, wobec występujących zaniechań zrzucano odpowiedzialność za zaniechanie przebudowy państwa na struktury państwowe, które nie były w stanie (nie mogły, nie chciały, nie dawały rady) realizować strategii demokratyzacji życia społeczno-politycznego

Reaktywowanie dawniej istniejących organów władzy (Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej), do których zostaną przeprowadzone wybory powszechne w oparciu o „udoskonaloną” ordynację wyborczą	Ideologiczne nawiązanie do leninowskich rozwiązań ustrojowych sprowadzało się do dokonania oceny struktur partyjnych, a następnie po wyborach do przeprowadzenia „czystki” w szeregach KPZR w odniesieniu do osób, które w jakikolwiek sposób negatywnie odnosiły się do <i>pieriestrojki</i>
Reorganizacja organu przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR, który do czasu powołania urzędu prezydenta uchodził za „szefa państwa”	Przełomowy etap kształtowania się władzy państwowej Gorbaczowa
Wprowadzenie urzędu prezydenta ZSRR jako konstytucyjnej głowy państwa	Umocowanie władzy prezydenta w strukturze konstytucyjnych organów państwa zrównywało go z pozycją partnerów z zagranicy
Reforma systemu władzy sądowniczej i utworzenie na wzór zachodni organu stojącego na straży zgodności ustaw z konstytucją – Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego	Przeszczepienie na grunt radziecki instytucji nieznanych w dotychczasowej praktyce ustrojowej skutkowało pozornością działalności
Zalegalizowanie niezależnych stowarzyszeń społecznych i partii opozycyjnych	Narodziny oddolnego ruchu obywatelskiego, zorientowanego na aktywność społeczną i obywatelską, która do tej pory była zastrzeżona dla struktur państwowych
Nowy podział władzy wewnątrz partii –wzmocnienie pozycji sekretarza generalnego kosztem Sekretariatu	Marginalizacja partii, wzmocnienie pozycji sekretarza generalnego
Zniesienie art. 6 i 7 Konstytucji ZSRR – mówiących o dominującej pozycji KPZR w państwie oraz jej majątku	Zmiana ustrojowa systemu politycznego, odejście od systemu monopartyjnego na rzecz wielopartyjnego

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując *pieriestrojkę* systemu politycznego w oparciu o wskazane elementy strategii implementacji rozwiązań prodemokratycznych, można stwierdzić, że eksperyment „demokratyzacji socjalizmu” zakończył się całkowitym chaosem. Bardzo dobrze problem oddaje wewnętrznie sprzeczna konstytucja ZSRR z 1977 roku. Obok dotychczasowych

artykułów w breżniewowskiej ustawie zasadniczej, będącej fundamentem państwa socjalistycznego, pojawiły się zapisy stojące w sprzeczności z dotychczasowymi założeniami ustrojowymi. „Doskonalenie” socjalizmu w myśl „więcej socjalizmu, więcej demokracji!” skończyło się zmianą ustrojową, która, choć niezamierzona, stała się faktem.

Kolejną egzemplifikacją narastającego, a co za tym idzie nierozwiązywalnego problemu reformy systemowej ZSRR był problem narodowościowy. „Polityka narodowościowa” za czasów Stalina charakteryzowała się nie tylko eksterminacją poszczególnych narodów czy grup etnicznych, lecz także deportacjami uznanych za wrogie grup i osiedlaniem ich bez możliwości powrotu w odległych miejscach. Powstały w ten sposób tygiel narodowościowy dał o sobie znać z całą mocą w dobie *pieriestrojki*, kiedy system zarządzania państwem ukazał swe „ludzkie” oblicze.

Inny problem narodowościowy, z którym zmuszony był zmagać się Gorbaczow, dotyczył relacji pomiędzy silnym dotychczas centrum a podporządkowanymi mu podmiotami. Republiki bałtyckie, jak również gruzińska, mołdawska czy armeńska, stale oczekiwały zwiększenia swej autonomii w zakresie języków, kultury czy gospodarki, a nawet dążyły do oderwania się od ZSRR (republiki: litewska, łotewska, estońska i gruzińska). Jednak decydującym ciosem dla federacji radzieckiej okazała się deklaracja separacji od władz i partyjnych struktur związkowych zgłoszona przez republikę rosyjską. Jeżeliby poszukiwać czynnika, który implikował proces przeobrażeń Związku Radzieckiego w nieznanym *de facto* nikomu kierunku po 1985 roku, należałoby powiedzieć, że był nim konflikt pomiędzy władzami RFSRR a ZSRR. Nie dotyczył on tylko kierunku i tempa wdrażanej w życie *pieriestrojki*, ale nosił znamiona ostrej konfrontacji na polu ideologicznym, systemowym (ustrojowym, politycznym i gospodarczym) oraz kompetencyjnym, a nade wszystko personalnym. Wzajemna niechęć Michaiła Gorbaczowa i Borysa Jelcyna wymusiła opowiedzenie się poszczególnych sił państwowych, partyjnych czy społecznych po którejs z stron.

Taką samą postawę przyjęły pozostałe republiki związkowe, które pod koniec lat 80. zainteresowane były tylko tym, aby uszczknąć dla siebie jak najwięcej z budżetu centralnego, a przy tym utrzymać dotychczasowe przywileje i pozycję zarówno względem centrum, jak i siebie samych.

Kres trwałości ZSRR w dotychczasowym kształcie położyła tzw. para-
rada suwerenności, która była przejawem postępującego procesu de-
centralizacji państwa. Republiki związkowe kolejno, poczynając od
bałtyckich, zaczęły ogłaszać deklaracje suwerenności, aby w roku 1991,
po nieudanym zamachu stanu wiceprezydenta Giennadija Janajewa
(i w jego trakcie), przekształcić je w deklaracje niepodległości, z odłącze-
niem się od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich włącznie.

„Nowe myślenie” jako przejaw zmiany wizerunkowej ZSRR na niwie polityki międzynarodowej

Ostatnim elementem *pieriestrojki* zainicjowanej przez Gorbaczowa
w 1985 roku była strategia nowej polityki zagranicznej. Z konieczno-
ści opracowania jej założeń od podstaw z uwzględnieniem zmieniającej
się sytuacji geopolitycznej zdawano sobie sprawę, zanim władzę przejął
Gorbaczow. Wyrażna defensywa na arenie międzynarodowej, w któ-
rej pozostawał Związek Radziecki w drugiej połowie lat 70. XX wie-
ku, pogłębiła się na skutek zaangażowania się w wojnę w Afganistanie
w 1979 roku. Położenie ZSRR dodatkowo skomplikowała zmiana na
urzędzie prezydenta Stanów Zjednoczonych. Wraz z objęciem stano-
wiska przez Ronalda Reagana (1981) USA weszły na drogę zwalczania
wpływów komunistycznych w świecie, którymi zarządzał właśnie Zwią-
zek Radziecki. Potrzeba zmiany wizerunku ZSRR na arenie międzyna-
rodowej była zatem od samego początku kluczowym wektorem polity-
ki ekipy Gorbaczowa, tym bardziej że m.in. od postrzegania państwa
radzieckiego przez partnerów zewnętrznych zależało podźwignięcie się
z zapaści. Dotyczyło to zarówno liderów tzw. Zachodu, jak i przywódc-
ów Wschodu.

Hasłem definiującym obszar aktywności Gorbaczowa na arenie
międzynarodowej było *nowoje myszlenie* (новое мышление) – nowe
myślenie. Wymieniwszy braki w polityce zagranicznej minionych epok
(niepełne wykorzystanie możliwości wynikających z koalicji antyhitle-
rowskiej i zezwolenie na zawiązanie się sojuszu państw zachodnich skie-
rowanego przede wszystkim przeciwko ZSRR; przecenianie możliwości
ZSRR i niedoceniać sił przeciwnych w stosunkach międzynarodo-

wych; bagatelizowanie problemów narodowościowych zarówno w samym ZSRR, jak i w państwach, którymi zainteresowany był Związek Radziecki; niedostosowanie metod zarządzania do realiów społeczno-politycznych i gospodarczych w ZSRR oraz w państwach sojuszniczych wraz z zachowaniem hegemonicznej pozycji partii komunistycznej), Gorbaczow opracował wytyczne nowej strategii, która obejmowała:

1. Wyznaczenie priorytetów i hierarchii celów w taki sposób, aby większość czynionych wyrzeczeń czy poświęceń miała charakter czysto symboliczny, np. uwolnienie więźniów politycznych, sprowadzenie z zesłania Andrieja Sacharowa, zainicjowanie procesu rehabilitacji ofiar represji politycznych. W zamian oczekiwano, że Zachód na czele ze Stanami Zjednoczonymi popieszy z pomocą Związkowi Radzieckiemu, udzieli mu licznych kredytów oraz (złudne przekonanie) dobrowolnie się rozbroi. Z niebezpieczeństwa takiej taktyki zdawał sobie sprawę były prezydent Richard Nixon, który wiosną 1988 roku w wywiadzie dla „New York Times Magazine” tak ją podsumował: „Jeżeli będziemy pomagać Moskwie zawsze, kiedy tylko prasa sowiecka doniesie o jakichś problemach ZSRS, to Moskwa zgromadzi korzyści strategiczne, podczas gdy my zbierać będziemy wycinki z gazet” (Thom, 1990, s. 103).
2. Oddziaływanie wielowektorowe, obejmujące swym zasięgiem nie jedno tylko państwo komunistyczne, np. Afganistan, który stał się prawdziwie nierozwiązywalnym problemem dla Kremla. Celem było nawiązanie oraz utrzymanie stosunków dyplomatycznych nie tylko z sojusznikami, lecz także z państwami zachowującymi dotychczas neutralność. W strefie interesów znaleźć się miały na powrót zachodnie partie socjaldemokratyczne czy konserwatywne, co odpowiadało założeniom gorbaczowowskiej strategii współistnienia.
3. *Głasność* jako narzędzie uprawiania polityki zagranicznej. Takie działanie przekładało się na wzrost prestiżu samego Gorbaczowa, ale niekoniecznie już państwa. Publiczne przyznawanie się do własnych słabości i niepowodzeń oficjalna propaganda radziecka uznawała za troskę ZSRR o wspólne, nadrzędne wartości ludzkie. W tym właśnie duchu podano do wiadomości publicz-

nej informację o katastrofie elektrowni jądrowej w Czarnobylu w 1986 roku czy o trzęsieniu ziemi w Armenii dwa lata później. Innym przykładem zastosowania tej taktyki była deklaracja jednostronnego rozbrojenia ZSRR, podczas gdy jednym z głównych, rzeczywistych powodów decyzji o redukcji sił zbrojnych była zapaść demograficzna.

4. Wprowadzenie radzieckiej polityki zagranicznej na poziom *ho-zraszczotu*, czyli samofinansowania. W praktyce ekipie Gorbaczowa zależało na tym, aby wzajemne stosunki z innymi państwami były minimalnym obciążeniem dla gospodarki (Thom, 1990, s. 101-104).

Nie ulega wątpliwości, że proponowane zmiany miały charakter ustępstw tylko pozornych. Przejawiano fałszywą nadzieję, że w zamian za składane deklaracje i symboliczne działania szerokim strumieniem popłynie pomoc z Zachodu. Jak spuentowała to francuska badaczka Françoise Thom (1990, s. 104), „rozbrojenie militarne nie oznacza wcale rozbrojenia ideologicznego”, albowiem istota sowieckiej wizji świata Gorbaczowa w praktyce prowadziła do uznania socjalizmu za ruch ukierunkowany na doskonalenie egzystencji ludzkiej. „I wszystko to, co stanowi przeszkodę dla tego ruchu, należy zburzyć” – podsumowała „Prawda” w 1987 roku po oficjalnym ogłoszeniu założeń strategii nowej polityki zagranicznej Związku Radzieckiego.

Przeorientowana na XXVII Zjeździe KPZR (1986) polityka zagraniczna państwa oparta została na fundamencie ukierunkowanym na wypracowanie nowych standardów w zakresie bezpieczeństwa międzynarodowego. Był to postulat, którego zrealizowanie przełożyłoby się na wzmocnienie pozycji ZSRR na arenie międzynarodowej jako siły determinującej obronę wzmiankowanych wartości ogólnoludzkich, w praktycznym wymiarze stanowiących *de facto* instrumentarium interesów obu potęg.

Strategia „nowego myślenia” uwalniająca ZSRR od spuścizny stalinizmu zorientowana została na realizację następujących dyrektyw. Po pierwsze, odrzucono możliwość wygrania wojny jądrowej i przestano traktować ją jako środek osiągania celów polityczno-ideologicznych. Rezygnacja z wyścigu zbrojeń na skutek przegranej rywalizacji na tej płaszczyźnie z USA doprowadziła do zredefiniowania postulatów bez-

pieczeństwa. Od tej pory bezpieczeństwo międzynarodowe zaczęto pojmować wielowymiarowo. W miejsce uwypuklanego dotąd braku zagrożenia militarnego podkreślano zapewnienie bezpieczeństwa w sferach wojskowej, politycznej, gospodarczej, ekologicznej czy w końcu żywnościowej. W opinii Kremla, ponieważ zbrojenia powiększają tylko zagrożenie wybuchu konfliktu, należy zrobić wszystko, co tylko możliwe, aby zbudować wzajemne zaufanie i obniżyć w ten sposób ryzyko konfrontacji. Obie strony, jak podkreślono w dokumencie wieńczącym spotkanie Reagana i Gorbaczowa w Genewie w 1988 roku, „nie będą dążyć do przewagi wojennej”. Wyrazem „wskrzeszenia ducha Genewy”, jak podsumował to spotkanie Gorbaczow (2014, s. 299), była decyzja o przekształceniu obu armii – amerykańskiej i radzieckiej – z ofensywnych w obronne oraz wprowadzenie transparentności arsenałów i nawiązanie współpracy celem odbywania wzajemnych konsultacji w dziedzinie wojskowości. Istota tak definiowanego bezpieczeństwa międzynarodowego tkwiła w gotowości obu partnerów do wzajemnego otwarcia i zmiany świadomości oraz sposobu postępowania z wojennego na pokojowe (Kissinger, 2009, s. 869).

Po drugie, nowa, przyjęta wówczas teoria o niepodzielności bezpieczeństwa międzynarodowego prowadziła do przekonania o globalnych współzależnościach. Koncepcja ta sprowadzała się do stwierdzenia, że bezpieczeństwa międzynarodowego nie sposób zbudować na bazie jednostronnej, ponieważ bez względu na dzielące ludzką różnice ustrojowe i ideologiczne jest ono uzależnione od jej wspólnych wysiłków (Bieleń, 2002, s. 261). Ilustracją tego stanowiska była wypowiedź Gorbaczowa podsumowująca pierwszy szczyt Gorbaczow–Reagan w grudniu 1988 roku, w której mówił nie tylko o problemie konfrontacji tych „dwóch systemów społecznych, ale o wyborze pomiędzy przetrwaniem a wzajemną zagładą” (Kissinger, 2009, s. 867).

Po trzecie, stojąc na gruncie *pieriestrojki*, w myśl której obdarowano wolnością własny naród, kierownictwo radzieckie uznało, że prawo do samostanowienia mają także inne narody. Odejście od doktryny Breżniewa prowadziło do odrzucenia dogmatów o pokojowym współistnieniu państw, internacjonalizmie socjalistycznym oraz ograniczonej suwerenności w imię wspólnoty ideologicznej i interwencji w wewnętrzne sprawy państw. Propagowanie „socjalizmu z ludzką twarzą” w pań-

stwach „realnego socjalizmu” prowadzić miało jedynie do przeniesienia na grunt państw sojuszniczych reform zainicjowanych w ZSRR. W konsekwencji wytworzony na arenie międzynarodowej klimat doprowadził do systemowych przekształceń ustrojowych, w wyniku których nie tylko rozpadł się Układ Warszawski, ale likwidacji uległa także radziecka strefa wpływów.

Po czwarte, w strategię polityki zagranicznej wyraźnie został wpisany postulat prymatu interesów ogólnoludzkich nad klasowymi czy lokalnymi. Pozostawało to w zgodzie z taktyką *glasnosti* w sferze stosunków międzynarodowych, która prowadzić miała do większego zainteresowania sprawami wewnętrznymi Związku Radzieckiego. Gorbaczow liczył na finansowe zaangażowanie rządów państw trzecich, w pierwszym rzędzie USA, w rozwiązanie problemów trwających w ZSRR. Zachętą do działania w tym wypadku była groźba niestabilności i nieprzewidywalności Związku Radzieckiego, ale także wykorzystywania odruchu pomocy humanitarnej, udzielanej przez społeczność międzynarodową w przypadkach różnego rodzaju katastrof czy naturalnych kataklizmów. Pozostawało to w zgodzie z logiką *pieriestrojki* na płaszczyźnie międzynarodowej, zgodnie z którą współpraca międzynarodowa odbywać się miała po minimalnych kosztach ponoszonych przez stronę radziecką. A zatem – na koszt pozostałych uczestników stosunków międzynarodowych.

Piątym czynnikiem kształtującym politykę „nowego myślenia” była nowa doktryna bezpieczeństwa, w myśl której dokonano, przynajmniej oficjalnie, redefinicji zagrożeń zewnętrznych. Do tej pory głównym źródłem zagrożeń militarnych pozostawało NATO. Ponieważ dostrzeżono inne zagrożenia o charakterze globalnym: głód, zatrucie środowiska, skażenie gleb i wód, wyczerpywanie się zasobów surowcowych i energetycznych, epidemie, naturalną koleją rzeczy dokonano w tej sferze przeorientowania. Efektem tego procesu było pojawienie się koncepcji o wystarczalności obronnej, która w polityce wewnętrznej ZSRR przekładała się na reformy w dziedzinie militarnej. Przyczyną reform w sferze obronności nie była oczywiście nowa perspektywa postrzegania zagrożeń, ale bardzo poważne problemy finansowe i demograficzne państwa, które nie było w stanie utrzymać na dotychczasowym poziomie finansowania przemysłu maszynowego i obronnego.

Jeśli chodzi o strukturę państw Sojuszu Północnoatlantyckiego, to Związek Radziecki nie przestał zwalczać jego wpływów. Nie mogąc ograniczyć strefy wpływów i stopnia oddziaływania NATO na politykę światową (w domyśle oczywiście chodziło o hegemoniczną już pozycję USA), Gorbaczow postanowił „opieścić” go siecią sojuszy zawieranych w ramach już istniejących organizacji różnego szczebla: międzynarodowego, między państwowego czy regionalnego. Taktyka ta zakładała wykorzystanie pozostających pod wpływami bloku wschodniego i jego sprzymierzeńców organizacji masowych, które za pomocą zwyczajowych sloganów ruchu komunistycznego kreować miały na nowo politykę zagraniczną ZSRR. W ten sposób dyplomacja radziecka uzyskała jeszcze jedną możliwość wpływania na politykę międzynarodową świata.

Największym osiągnięciem *pieriestrojki* w stosunkach międzynarodowych, jak się wtedy zdawało, była koncepcja „Wspólnego Europejskiego Domu”, która określała przyszły ład europejski. Zakładała ona stworzenie dość luźnej struktury wielostronnych sojuszy na obszarze od Vancouver po Władywostok, co stanowiło wyraźne zapożyczenie z doktryny de Gaulle’a. Ta nowa forma współistnienia obok siebie państw zróżnicowanych pod względem ustrojowym, ale połączonych sojuszami i współpracujących na niwie gospodarczej, nie została zrealizowana na skutek rozpadu Związku Radzieckiego w 1991 roku. Z punktu widzenia obserwatora zachodniego widać, że koncepcja Gorbaczowa miała prowadzić do zmarginalizowania znaczenia Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz EWG (Thom, 1990, s. 113-116; Kissinger, 2009, s. 870-871), co umożliwiłoby powrót na arenę międzynarodową Związku Radzieckiego jako pełnoprawnego aktora politycznego. Instrumentem oddziaływania byłyaby w tym przypadku właśnie „demokratyzacja”, prowadzona w państwach europejskich zgodnie z założeniami polityki zagranicznej Związku Radzieckiego.

Takie zdefiniowanie założeń strategii polityki zagranicznej oznaczało dla Związku Radzieckiego prymat polityki wewnętrznej nad zagraniczną, co z kolei w odniesieniu do państw satelickich implikowało zmniejszenie ich kontroli przez dotychczasowego hegemon. Za redefinicję kierunków polityki zagranicznej wobec państw bloku wschodniego oraz przyjętą postawę bierności wobec zachodzących w nich przeobrażeń systemowych Gorbaczow został uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla w 1991 roku.

Konkluzje

Reformowanie spuścizny rewolucji na drodze implementacji mechanizmów gospodarki mieszanej i procedur prodemokratycznych przez Michaiła Gorbaczowa dla ZSRR zakończyło się rozpadem federacji, zaś dla Europy i świata nowym wymiarem stosunków międzynarodowych, w których hegemonem stały się Stany Zjednoczone. Chociaż implementacja rozumiana jest jako skuteczne wprowadzanie danych rozwiązań do funkcjonującego już systemu, w przypadku Związku Radzieckiego miała ona deklaracyjny charakter. Przenoszenie wzorców i instytucji państw Zachodu na grunt radziecki skutkowało nie ich zakorzenieniem, ale deformacją. We wszystkich sferach życia państwa i społeczeństwa radzieckiego implementacja prowadzona pod hasłem *pieriestrojki* nie przyniosła zakładanych efektów.

Jeżeli ostatecznym celem *pieriestrojki* była „dogłębna odnowa wszystkich sfer życia kraju, nadanie socjalizmowi najbardziej nowoczesnych form organizacji społeczeństwa, jak najpełniejsze ujawnienie humanistycznego charakteru naszego ustroju we wszystkich jego najważniejszych aspektach – gospodarczym, społeczno-politycznym i moralnym” (Gorbaczow, 1989, s. 40-41), to możemy również zdecydowanie stwierdzić, że eksperyment ten zakończył się sukcesem.

Rewolucyjny charakter aplikowanych przez Gorbaczowa zmian w systemie politycznym i gospodarczym państwa polegał na doprowadzeniu ich do stanu nieodwracalności. Służyło temu silne podkreślenie związku demokracji z socjalizmem, chociaż obie formy ustrojowe po prostu się wykluczały. Z tego tytułu warto zwrócić uwagę na odmienną postulowanych reform, ich zasięg oraz głębię. Dla Gorbaczowa przebudowa stanowiła kontynuację ewolucyjnej zmiany zapoczątkowanej jeszcze przez Lenina, na którego zresztą cały czas się powoływał. Podkreślał przy tym, że demokratyzacja jest celem przebudowy, ponieważ tylko dzięki niej zmiany staną się trwałe. Oczywiście stanowisko sekretarza generalnego w tej sprawie nie oznaczało odejścia od socjalizmu na rzecz demokracji, lecz jedynie zwrot w kierunku państwa o podbudowie socjaldemokratycznej przy zachowaniu utrwalonej już struktury władzy.

Odmienny punkt widzenia w kontekście definiowania *pieriestrojki* jako rewolucji prezentował najsłynniejszy dysydent radziecki, laureat

Pokojowej Nagrody Nobla, Andriej Sacharow. Dla oponentów genseka, którym przewodził Sacharow, związek demokracji z socjalizmem wyglądał zgoła odmiennie. Uznali oni, że *pieriestrojka* jest nie tylko rewolucją, która właśnie trwa (Pichoja, 2011, s. 557); jej zdobycze powinny być rozszerzane i umacniane. Nastąpiło tu zderzenie dwu punktów widzenia – deklaratywnego, wyraźnie nastawionego na niewielkie, kosmetyczne zmiany, ale prowadzące do umocnienia pozycji władz centralnych, oraz zwolenników rzeczywistej reformy, która wywoła zmianę systemową i zerwie z totalitarną przeszłością państwa. Te dwie wizje nowego państwa rosyjskiego stały się wytycznymi socjalizacji politycznej społeczeństwa radzieckiego, która dokonywała się właśnie dzięki *pieriestrojce*. *Głosność* życia społeczno-politycznego w praktyce okazała się szkołą obywatelskości, którą przechodziło społeczeństwo nie tylko Związku Radzieckiego, lecz także jego państw satelickich.

W odniesieniu do której sfery życia społeczno-politycznego i gospodarczego możemy stwierdzić, że *pieriestrojka*, rozumiana jako reformowanie spuścizny rewolucji, zakończyła się sukcesem? Bez wątpienia na taką ocenę zasługuje „rewolucja w umysłach”, pod którą należy rozpatrywać zmiany dokonane w mentalności i świadomości społeczeństwa radzieckiego. Jawność działania w polityce wewnętrznej przełożyła się na silne zaangażowanie społeczeństwa w uczestnictwo w życiu społecznym i politycznym państwa. Wtedy to po raz pierwszy mieliśmy do czynienia ze zjawiskiem autentycznej, oddolnej partycypacji obywatelskiej, przejawiającej się w organizowaniu marszy, pikiet, demonstracji, a nawet strajków. Ożywienie społeczne znalazło potwierdzenie także w czynnym uczestnictwie w procesie alternacji władzy, jak również oddolnym kształtowaniu się sektora społecznego. „Wysyp”, jak określano pojawienie się różnych organizacji nieformalnych, tzw. *nieformatów* oraz stowarzyszeń był następstwem implementacji zachodnich rozwiązań prawnych do zastanego już radzieckiego systemu prawnego. Powstały w ten sposób chaos legislacyjny utrudniał jednak zakorzenienie się nowych rozwiązań w systemie politycznym państwa.

Podobna sytuacja zaistniała w przypadku społeczeństwa radzieckiego, które nie zinternalizowało wartości demokratycznych, nie miało bowiem z nimi wcześniej do czynienia. W związku z tym zaakceptowało ono jedynie te części aksjologicznego systemu demokratycznego,

które były dla niego rozpoznawalne i służyły jego bieżącym celom. Ta pozorność przeobrażeń była tylko częściowa, ponieważ w praktyce okazało się, że tendencje demokratyczne zaczęły być doceniane. Współ z tendencjami autorytarnymi, konserwatywnymi i liberalnymi zaczęły kształtować masową świadomość społeczną społeczeństw postkomunistycznych, umożliwiając w ten sposób dostosowanie się do dynamicznie zmieniającej się sytuacji wewnętrznej państwa (Исаев, Баранов, 2013, s. 323-344).

Przeobrażenia w systemie prawnym również świadczyły o rozpoczęciu przebudowy w systemie politycznym. Zainicjowane w 1988 roku, a zapowiedziane przez Gorbaczowa rok wcześniej, w konsekwencji spowodowały odejście od obowiązującej ideologii i zerwanie państwa radzieckiego ze swoim „sowieckim dziedzictwem”: przewodnią rolą partii w państwie, gospodarką centralnie sterowaną, dominującą rolą nomenklatury. Odcięcie od korzeni spowodowało rozłam w szeregach KPZR, która zmarginalizowana, nie stanowiła już żadnego oparcia dla pogrążającego się w kryzysie państwa. Niedysiejsze jego filary, obok partii – ideologia, armia i KGB – nie były w stanie podtrzymać ZSRR przy życiu, nie były zresztą tym zainteresowane. Plany odnowienia państwa radzieckiego przy pomocy zreformowanej na wzór socjaldemokratycznej KPZR zakończyły się zdecydowaną klęską. Uruchomione procesy, zamiast uzdrowić państwo, przyspieszyły jego koniec.

„*Pieriestrojka* w nadbudowie”, zorientowana na zbudowanie silnej, gwarantowanej konstytucyjnie władzy centralnej, posłużyła do upodobnienia nowo powołanych lub reaktywowanych organów władzy do odpowiadających im instytucji demokratycznych Zachodu. Chociaż była realizowana pod hasłem „demokratyzacji życia społeczno-politycznego”, w praktyce nie doprowadziła do gruntownych przeobrażeń systemowych, ale do iluzoryczności reform. Nadrzędnym celem przebudowy systemu politycznego nie była wcale demokratyzacja, ale zmiana wizerunkowa Związku Radzieckiego na arenie międzynarodowej, która przełożyłaby się na pozyskanie finansowego i materialnego wsparcia z Zachodu oraz uczynienia z niego na nowo partnera w stosunkach międzynarodowych.

O ile postulat przywrócenia dobrego imienia ZSRR częściowo udało się zrealizować – przestał on funkcjonować w międzynarodowej opinii

publicznej jako „imperium zła” – o tyle próba ułożenia zmieniającego się układu sił według wzorców sowieckich zakończyła się przegraną Związku Radzieckiego. W konfrontacji zimnowojennej nie zwyciężyły co prawda Stany Zjednoczone, ale przegranym okazał się ZSRR. W 1991 roku nie tylko rozpadł się sam Związek, lecz także przestała istnieć radziecka strefa wpływów. Proces odprężenia zainicjowany przez Gorbaczowa w ramach strategii „nowego myślenia” w polityce zagranicznej doprowadził faktycznie do uznania ZSRR za partnera w stosunkach międzynarodowych zarówno przez przywódców Zachodu, jak i Wschodu (także Chin), ale z punktu widzenia interesów jego samego zakończył się klęską.

W międzynarodowej opinii publicznej Michaił Gorbaczow zapisał się bardzo pozytywnie, przede wszystkim dlatego, że przeprowadzona przez niego *pieriestrojka* okazała się w praktyce bezkrwawą rewolucją. Miało to swoje uzasadnienie w kontekście tzw. aksamitnych rewolucji, które przetoczyły się przez wszystkie państwa Układu Warszawskiego. W ich wyniku w państwach byłego bloku wschodniego doszło do zmiany systemowej, której zakładanymi efektami była głęboka, oddolna demokratyzacja systemu społeczno-politycznego oraz transformacja gospodarcza, przejawiająca się odejściem od gospodarki państwowej na rzecz rynkowej. W ten sposób, jak podsumowuje orientacje ideowo-polityczne radzieckiej polityki zagranicznej doby Gorbaczowa Stanisław Bieleń, „ZSRR dobrowolnie zdjął z siebie funkcję «imperium komunistycznego», pretendującego do narzucenia innym swoich wzorców ustrojowych” (Bieleń, 2002, s. 263).

Ostatnią sferą poddaną reformie w duchu *pieriestrojki* była gospodarka. Niestety na tym polu Gorbaczowowi nie udało się zbyt wiele osiągnąć, a wręcz przeciwnie – na skutek nieprzemyślanych i krótkowzrocznych decyzji kryzys gospodarczy pogłębił się. Próby ożywienia systemu gospodarczego poprzez mobilizację społeczną, przy zastosowaniu odgórnych decyzji administracyjnych i bez zapewnienia wsparcia dla przedsiębiorstw przemysłowo-rolniczych ze strony aparatu państwowego – w każdej gałęzi gospodarki (przemysł, rolnictwo) generalnie zakończyły się niepowodzeniem. Przyczyny takiego stanu rzeczy były zbyt głęboko zakorzenione i uniemożliwiały podjęcie jakichkolwiek skutecznych działań na rzecz podźwignięcia kraju z zapaści.

Powiązanie *pieriestrojki* w gospodarce, realizowanej pod hasłem *uskorienija*, z modernizacją systemu ekonomicznego na wzór zachodni miało wyłącznie charakter propagandowy. Nie planowano w żadnym wypadku przejścia na gospodarkę rynkową, ale podpierając się założeniami leninowskiej gospodarki mieszanej, zamierzano ożywić rynek wewnętrzny do czasu, kiedy uda się uzyskać pomoc z zewnątrz. Nowa strategia ekonomiczna autorstwa ekipy Gorbaczowa doprowadziła w konsekwencji nie do ustabilizowania się gospodarczej sytuacji państwa, ale do jego ekonomicznej dezintegracji. Zapaść sektora konsumpcyjnego (rolnictwa), przejawiająca się w brakach w zaopatrzeniu, postępujący kryzys finansowy, finansowe i majątkowe rozwarstwienie społeczne i towarzysząca mu pauperyzacja, wprowadzona prohibicja, która doprowadziła nie tylko do wycięcia winnic w republikach żyjących z produkcji win, ale przede wszystkim do potężnej dziury budżetowej, oraz coraz bardziej widoczne niesprawiedliwość i bezrobocie – wszystko to spowodowało, że przeciwko Gorbaczowowi i jego *pieriestrojce* opowiedziało się nie tylko społeczeństwo radzieckie, lecz także nomenklatura, której *status quo* został naruszony. Symbolem walki z niesprawiedliwością społeczną i przywilejami władzy stał się były protegowany Gorbaczowa, Borys Jelcyn. Ze zwykłego członka aparatu partyjnego wyrósł na człowieka, który zajął miejsce zmarłego 14 grudnia 1989 roku Sacharowa w szeregach demokratów, by następnie od 1990 roku jako przywódca Republiki Rosyjskiej doprowadzić do rozwiązania Związku Radzieckiego 8 grudnia 1991 roku. Innym przykładem działań ukierunkowanych na zahamowanie *pieriestrojki* okazał się przeprowadzony w dniach 19-21 sierpnia 1991 roku zamach stanu. Zorganizowany przez najbliższych współpracowników Gorbaczowa, którzy nie kryli się specjalnie ze swoimi poglądami na temat kierunku zmian zachodzących w państwie, zakończył się klęską, która z kolei została wykorzystana przez przywódców republik związkowych do demontażu państwa związkowego.

Reasumując, należy stwierdzić, że reformowanie spuścizny rewolucji na drodze implementacji mechanizmów gospodarki mieszanej i procedur prodemokratycznych w Związku Radzieckim na drodze „pokojujowej rewolucji” (Gorbaczow, 1989, s. 92), za którą Gorbaczow uważał *pieriestrojkę* systemu polityczno-społecznego, gospodarczego oraz poli-

tyki zagranicznej, zakończyła się połowicznym sukcesem, ponieważ totalitarne państwo komunistyczne powstałe na skutek październikowego zamachu stanu przeprowadzonego przez bolszewików w 1917 roku przestało *de facto* istnieć. Połowiczność owa wynika z faktu, że internalizacji nie uległy wartości charakterystyczne dla humanistycznego ducha demokracji, co przełożyło się na brak jej konsolidacji w systemie politycznym. Podobnie jak w przypadku rozwiązań ustrojowych, tak i w sferze mentalnościowej i na poziomie świadomości społecznej nie nastąpiła konsolidacja społeczeństwa. Wynikało to przede wszystkim z dotychczasowego sposobu funkcjonowania społeczeństwa, jego samooceny i przekonań, ale także z rozczarowania mitycznymi hasłami „demokracji” czy „wolnego rynku”, które uchodziły za panaceum na trawiące radzieckie społeczeństwo bólączki, a które nie spełniły pokładanych w nich nadziei. *Pieriestrojka* w powszechnej opinii społeczeństwa rosyjskiego ze względu na zasięg oddziaływania i wywołane reperkusje nie bez kozery nazywana jest po dziś dzień „katastrofą” (Зиновев, 1989).

Perestroika – Reforming the Legacy of the Revolution

The reforming of the heritage of the revolution by means of the implementation of the mechanisms of mixed economy and pro-democratic procedures in the Soviet Union on the basis of the *perestroika* of the political, social, economic system and the foreign policy was a qualified success because the totalitarian communist state which emerged as a result of the October coup d'état conducted by the Bolsheviks in 1917 actually ceased to exist. This qualified success was due to the fact that the values peculiar to the humanist spirit of democracy were not internalized, which translated itself into its lack of consolidation in the political system. Similarly as in the case of system-based solutions and the transformation in the mentality-based sphere and at the level of social consciousness, the society was not consolidated. This was a result above all of the functioning of the society at that time, its self-evaluation and beliefs, as well as a result of the disenchantment with the mythical slogans of „democracy” or „free trade”, which were considered as remedies against the social ills of the Soviet society and which failed to realize the hopes which were associated with them.

Перестройка – реформирование наследия революции

Реформирование наследия революции путем введения механизмов смешанной экономики и продемократических процедур в Советском Союзе путем перестройки социально-политической системы, экономики и внешней политики, закончилось частичным успехом, поскольку тоталитарное коммунистичес-

кое государство, возникшее после октябрьского большевистского переворота в 1917 году фактически перестало существовать. Частичный успех связан с тем, что не были полностью усвоены ценности характерные для гуманитарного духа демократии, что привело к отсутствию консолидации в политической системе. Как и в случае системных решений, так и в случае трансформации менталитета и общественного сознания, консолидация общества не наступила. Это связано главным образом с функционированием общества в прошлом, с его самооценкой и убеждениями, а также с разочарованием в мифических лозунгах «демократии» и «свободного рынка», которые считались панацеей от бед советского общества, и которые не оправдали возлагаемых на них надежд.

RAFAŁ LISIAKIEWICZ <https://orcid.org/0000-0001-8649-6518>
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Rozdział 14

Model gospodarczy Rosji Putina a spuścizna potransformacyjna

Wstęp

Obecny model gospodarczy Rosji cechuje się wyraźnymi tendencjami etatystycznymi. Autor publikacji stawia tezę, że wynika to w dużej mierze z historycznych uwarunkowań, przede wszystkim spuścizny Rosji komunistycznej, a także doświadczeń transformacyjnych i rządów Borysa Jelcyna. Podobnie wypowiadał się Neil Robinson, który twierdził, że system polityczno-gospodarczy Rosji początku XXI wieku był warunkowany pozostałościami ZSRR. Wprawdzie w związku z krachem ustroju komunistycznego aktorzy gospodarczy wyzwolili się z nieracjonalnego i niewydolnego systemu, jednak mimo odbudowania instytucji państwa w latach 90. dysfunkcyjne zjawiska w gospodarce Rosji pozostały, czego przykładem była korupcja i tzw. oligarchia. Putin zmienił relacje państwo–biznes (prywatny i państwowe monopole), przywracając administracyjną kontrolę nad gospodarką. Nie doprowadził jednak do rzeczywistej modernizacji państwa. Pozostały mechanizmy upolitycznienia, skorumpowania i przewagi politycznej logiki nad racjonalnością gospodarczą (Robinson, 2012a, s. 193–194).

Artykuł analizuje tytułowe zagadnienie w kontekście uwarunkowań społecznych, historycznych, doświadczeń transformacji gospodarczej w Rosji i jej miejsca w systemie międzynarodowym.

Uwarunkowania społeczne i polityczne polityki gospodarczej Federacji Rosyjskiej

Interesujące spojrzenie na temat wzajemnych relacji władza – rosyjskie społeczeństwo, roli polityki ekonomicznej i zadań władzy w Rosji dał Daniel Treisman. Jego zdaniem kondycja ekonomiczna kształtuje opinię publiczną, co z kolei determinuje mechanizmy, według których pracują formalne instytucje, jak również określa kwestie implementacji idei liderów politycznych. Kontrola społeczna instytucji publicznych powstała spontanicznie w okresie niepopularnych działań przywódców i przyczyniła się do spadku ich popularności. Instytucje kontrolne praktycznie przestały działać, gdy społeczeństwo odzyskało zaufanie do szefa państwa. Treisman postawił pięć tez co do relacji polityki ekonomicznej i społeczeństwa rosyjskiego:

1. Upadek państwa po 1990 r. i szybka odbudowa po 1998 roku były spowodowane czynnikami, nad którymi prezydent generalnie nie miał kontroli.
2. Kryzys ekonomiczny wpływał na zmiany opinii publicznej, najpierw zniszczył Jelcyna, a potem pomógł Putinowi utrzymać wysokie poparcie.
3. Niechęć prezydenta do działań i implementacji polityk wynika z obawy o wahania popularności.
4. Zmiany w rosyjskich instytucjach formalnych tylko w niewielkim stopniu tłumaczą zmieniającą się prezydencką możliwość wprowadzania zmian i wcielania ich w życie.
5. Różne idee i cele Gorbaczowa, Jelcyna i Putina pomogły w określaniu rosyjskiej drogi, ale głównie w momencie, gdy aktualny lider był popularny. Idee niepopularnego lidera były generalnie ignorowane (Treisman, 2010, s. 39-40).

Spostrzeżenia Treismana także w przypadku wyboru polityki ekonomicznej przez Putina w dużej mierze są zasadne i świadczą o tym,

że przywódca ten musiał działać w wąskich ramach, jakie wyznaczały mu szeroko rozumiane uwarunkowania historyczne mentalności społeczeństwa rosyjskiego oraz oczywiście interesy różnych grup wpływów w Rosji. Tezy Treismana znajdują odzwierciedlenie w korelacji wykresów percepcji kondycji gospodarczej Rosji i poparcia dla przywódców (Treisman, 2010, s. 45).

Podobną opinię wyraził Neil Robinson, pisząc, że w Rosji post-sowieckiej gospodarka była kluczowa dla rozwoju systemu politycznego. Prowadziło to do walki o model polityki gospodarczej i kontrolę nad własnością w Rosji w latach 90. (Robinson, 2012a, s. 191). Zdaniem Włodzimierza Marciniaka Jelcyn wybrał liberalny model reform autorstwa Jegora Gajdara, gdyż miało to wzmocnić jego władzę i ograniczyć możliwość odbudowania wpływów przeciwników politycznych związanych z danymi strukturami ZSRR. Przeważała zatem logika zysków politycznych, co udowodniło późniejsze zdystansowanie się Jelcyna wobec Gajdara (Marciniak, 2004, s. 213). Niemniej na przełomie lat 80. i 90. nawet władze ZSRR zdawały sobie sprawę, że sytuacja gospodarcza kraju jest tak zła, że bez pewnych form liberalizacji nie będzie można sobie poradzić z narastającym kryzysem (Gajdar, 2016, s. 464).

Reformy Gajdara dały przewagę elitom biznesowym, choć nie była ona tak znaczna, jak się powszechnie sądzi. Wraz z nastaniem nowego milenium proporcje te zostały odwrócone – to sfera polityki przejęła kontrolę nad zasobami w państwie, także prywatnymi (Robinson, 2012b, s. 1). Rosyjski kapitalizm jest wyraźnie upolityczniony, w jego ramach obserwujemy dwie tendencje: dobrą – dążenie do zapewnienia rozwoju gospodarczego i złą – „pasożytniczy” kapitalizm polityczny (Robinson, 2012a, s. 191). Zauważa się ponadto, że problemy skuteczności reform gospodarczych w Rosji lat 90. związane były w dużej mierze ze słabością instytucji państwowych (Berglöf et al., 2003, s. 44).

Tezy Treismana tłumaczą przyczyny odejścia za Jelcyna od reform prodemokratycznych i prorynkowych oraz od bliskiej współpracy z Zachodem za sprawą wzrastającego oporu społecznego wobec reform, czego efektem był sukces wyborczy partii Władimira Żyrinowskiego w 1993 roku¹. Ponadto po dziś dzień istnieje wśród społeczeństwa

¹ Partia Żyrinowskiego wyprzedziła reformatorską partię Wybór Rosji Jegora Gajdara i Komunistyczną Partię Rosji Giennadija Ziuganowa, jednak po podliczeniu gło-

rosyjskiego głębokie przeświadczenie o niesprawiedliwości rosyjskiej prywatyzacji. Anatolij Czubajs zjawisko to określił w następujących słowach: „Zniszczyliśmy ludzką ideę sprawiedliwości poprzez prywatyzację voucherową” (Aven, Kokh, 2015, s. 64). Sceptycyzm Rosjan wobec demokratycznych reform wynikał z ich przywiązania do tradycyjnego dla tego kraju podziału ról władza–społeczeństwo.

Procesy historycznego rozwoju idei władzy oraz jej roli w państwie i społeczeństwie bardzo wyraźnie wpływają na współczesne postrzeganie tych kategorii, mają także przemożny wpływ na rozumienie zadań władzy i państwa w gospodarce. W okresie rządów Jelcyna mieliśmy do czynienia z daleko posuniętym rozchwianiem struktur decyzyjnych państwa spowodowanym przez walkę prezydenta z innymi instytucjami władzy publicznej (rząd, parlament) i daleko idącą autonomią władz regionalnych, do której przyczynił się także Jelcyn. Wszystko to spowodowało nadmierny rozrost biurokracji i korupcji (Berglöf et al., 2003, s. 51-52). Rosjanie na podstawie doświadczeń lat 90. wysuwają tezy o konieczności zbudowania państwowego systemu regulowania gospodarki i sfery socjalnej. Podkreśla się, że chodzi nie o powrót do systemu planowania polityki i gospodarki, lecz o to, jak stworzyć skuteczną koordynację państwową procesów gospodarczych i społecznych w kraju, określać optymalne parametry i cele rozwoju społecznego, stworzyć warunki i mechanizmy ich realizacji, a przy tym zachować równowagę różnych grup interesów. To w oczywisty sposób wykracza poza formuły, które – zwłaszcza na Zachodzie – dążą do zmniejszania roli państwa w gospodarce. Niemniej w Rosji nie wykluczano dojścia z czasem do wzoru zachodniego. Podkreślano jednak, iż aktualnie sytuacja wymaga większego wpływu państwa na procesy gospodarcze i społeczne. Deklaratywnie w Rosji twierdzono, że chodzi o określenie zakresu i mechanizmów regulacji państwowych w myśl zasady: „Państwo tam i tylko tyle, ile to jest konieczne; wolność tam i tak długo, jak to konieczne” (Путин, 1999). Model rządzenia Putina daleko odbiegał od wypracowanego przez Jelcyna. Putin w odróżnieniu od pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej (FR) od samego początku dążył do skupienia władzy w rę-

sów i dodaniu liczby otrzymanych miejsc z okręgów jednomandatowych okazało się, że Wybór Rosji zrównał się z partią Żyrinowskiego w liczbie deputowanych. Obie partie zdobyły po 64 mandaty (*Какими были итоги...*, 2007).

kach egzekutywy i kooperacji w kwestiach wypracowywania rozwiązań ustawodawczych pomiędzy administracją prezydencką a Dumą (Berglöf et al., 2003, s. 56). Bezwzględnie jednak widać, zwłaszcza po ponownym objęciu przez niego urzędu prezydenta w 2012 roku, że w kwestiach gospodarczych przeważa pogląd o dużej roli państwa w tym obszarze.

Ruslan Grinberg, dyrektor Instytutu Ekonomii Rosyjskiej Akademii Nauk, zwrócił uwagę na ścieranie się w Rosji w kręgach eksperckich oraz we władzach dwóch szkół myślenia ekonomicznego: zwolenników liberalizmu i dalszej prywatyzacji oraz chcących większego zaangażowania państwa w gospodarkę. Co więcej, Grinberg podkreślił, że prawdopodobnie te dwie szkoły konkurują nawet w głowie prezydenta Federacji Rosyjskiej (*Prof. Grinberg...*, 2014).

Klasycznie także dla systemów autorytarnych funkcję legitymizacyjną dla władzy Putinowskiej Rosji zaczęła pełnić gospodarka, zreformowana i odnosząca sukcesy zwłaszcza w dwóch pierwszych kadencjach prezydenta (Åslund, Kuchins, 2009, s. 25). Szczególnie pierwsze lata rządów Putina to realizowanie często podkreślanych deklaracji, że jego zadaniem jest doprowadzenie obywateli do dobrobytu (Чадаев, 2006, s. 95). Anders Åslund postawił tezę, że rozwój gospodarczy Rosji od początku rządów Putina okupiony był odejściem od demokracji i nasileniem tendencji autorytarnych. Wzmacnianie się gospodarcze Rosji Putina postępowało równolegle do rozwoju autorytaryzmu w tym kraju (Åslund, 2007, s. 281). Związane było to ze słabością struktur demokratycznych państwa, uzależnieniem od renty surowcowej. Zależność Rosji od surowców osłabiła demokrację poprzez korupcję związaną z ich wydobyciem, a wszystko to wzmocniło tendencje etatystyczne (Fish, 2005, s. 281). Ekonomiści zwracają także uwagę na niemożność funkcjonowania w długim okresie efektywnej gospodarki rynkowej w systemie niedemokratycznym (Piątek, 2011, s. 62).

Doświadczenia historyczne a model gospodarczy Rosji

Roman Bäcker zwrócił uwagę na odmiennność rosyjskiej myśli politycznej w odniesieniu do podstawowych dla europejskiej (zachodniej) myśli politycznej kwestii, takich jak problematyka praw człowieka

i obywatela (Bäcker, 2007, s. 289-291). Joachim Diec, analizując dorobek rosyjskiej myśli politycznej, wskazał na stałe antyzachodnie elementy pojawiające się w szeregu prac rosyjskich myślicieli i ideologów. U tak wybitnych i wpływowych przedstawicieli tego kręgu jak Igor Szafarewicz czy Nikołaj Danilewski Rosja postrzegana była jako przewodniczka i obrończyni słowiańszczyzny przed wpływami zupełnie jej obcej kultury germano-romańskiej (Diec, 2013, s. 289). Richard Pipes za główną cechę rosyjskiej myśli politycznej na przestrzeni wieków uznał konserwatyzm (Pipes, 2009, s. XII, 1). W ujęciu Dieca konserwatywny nacjonalizm rosyjski motywowany był przekonaniem, że demoliberalny styl polityki nie jest zakorzeniony w rosyjskiej tradycji, co sprawiało, że tradycjonalistyczny nacjonalizm był wyraźnie negatywnie nastawiony do zachodniej demokracji, aksjologicznego i gospodarczego liberalizmu (Diec, 2013, s. 199).

Aleksander Lipatow pisał z kolei o fundamentalnych wielowiekowych różnicach w rozwoju państwowości rosyjskiej w porównaniu do państw zachodnich; różnice te zadecydowały o zupełnie innym modelu systemu politycznego Rosji. Lipatow odwoływał się do położenia Rosji na peryferiach Europy i związanego z nim oddzielenia od europejskich wpływów cywilizacyjnych. Przykładem takiej izolacji był okres panowania Mongołów, które to zadecydowało o innym niż w chrześcijańskiej Europie charakterze więzi lennika z suwerenem, funkcjonowaniu zupełnie innej kultury politycznej. Egzystencja polityczna Rusi w przestrzeni państwowej Ordy zmieszała ruską elitę i wpłynęła na jej kulturę (łącznie ze sferą kultury politycznej), ograniczając znacząco rozwój jej własnej tradycji prawno-ustrojowej i etycznej (Lipatow, 2003, s. 34). Mongołowie wywarli także przemożny wpływ na państwowość rosyjską, filozofię sprawowania władzy. Na podstawie tych doświadczeń Rosjanie, aby przetrwać trudne okresy historyczne, wytworzyli wysoce scentralizowany system polityczny w formie autokratycznej władzy. Dla mobilizacji ekonomicznej przekształcono cały system społeczny, aby był skutecznym narzędziem władzy. Żeby obronić się przed bardziej zaawansowanymi rywalami i prowadzić ekspansję na zewnątrz, kultywowano patriotyzm, militarystykę i mesjanizm (Klychevsky, 1997, s. 18).

Wszystko to ma niezmiernie istotny wpływ na wybory rosyjskiego modelu gospodarczego. Jak pisał prof. Marian Broda, Rosja tworzyła

swoje imperium zawsze na ubogiej bazie ekonomicznej; stawiała na ekspansję, a nie porządkowanie spraw wewnętrznych (Broda, 2015, s. 20). Dążenia do bycia mocarstwem żyją w świadomości zbiorowej milionów Rosjan (Broda, 2015, s. 26), zatem nie dysponując potęgą ekonomiczną, władza musiała podporządkowywać wszelkie dostępne zasoby realizacji celów mocarstwowych. Logicznymi tego następstwami są centralizacja władzy, podporządkowanie jej zasobów gospodarczych, a w XXI wieku – etatystyczny model gospodarczy.

Jakub Potulski, cytując Ellen Carnaghan, stwierdził, że odrzucenie przez Rosję modelu demokracji (dosłownie: poliarchii) zachodniej nie jest wynikiem „predyspozycji kulturowych”, autorytarnych tradycji, zakorzenionego w mentalności narodowej przyzwyczajenia do rządów „silnej ręki”, ale wynika raczej z faktu życia w sytuacji, w której hasła liberalizacji i demokratyzacji, zamiast przynieść poprawę warunków życia, doprowadziły do zapaści ekonomicznej, chaosu politycznego i społecznego oraz oligarchizacji życia polityczno-gospodarczego (Carnaghan, 2001, s. 165). Podczas gdy inne państwa w latach 90. otwierały się na procesy globalizacyjne lub przechodziły transformację systemową, Rosja walczyła o obronę swego stanu posiadania. Wobec wielowiekowych nawyków gospodarowania i sprawowania władzy było to trudne (Bieleń, 2013, s. 12). Rozczarowane efektami reform Jelcyna, społeczeństwo i elity rosyjskie wybrały stare, autorytarne wzorce.

Putin swoją filozofię sprawowania rządów wyraził w programowym artykule *Rosja na przełomie tysiącleci* z grudnia 1999 roku; jego zdaniem „silne państwo dla Rosjan nie jest anomalią (...)”, z którą należałoby walczyć. Wręcz przeciwnie, silne państwo to gwarant porządku, inicjator i główna siła sprawcza wszelkich zmian. W Rosji, według Putina, nie ma tradycji liberalnych, jak np. w USA czy Wielkiej Brytanii. Putin uzasadniał także, że z uwagi na obecny etap rozwoju państwa i słabość władzy nie można liczyć na wzrost gospodarczy i socjalny. Zatem „klucz do odrodzenia i rozwoju Rosji znajduje się w państwowo-politycznej sferze. Rosja potrzebuje silnej władzy państwowej i powinna ją mieć”. Zaznaczył jednak, że nie chodzi tutaj o tworzenie państwa totalitarnego, lecz silne i skuteczne państwo prawa, wyrastające na zasadach demokratycznych (Путин, 1999). W rzeczywistości, aby wzmocnić państwo, Putin posługiwał się niedemokratycznymi technikami. Oskarżany był

m.in. o nadużycia wyborcze, rozpętanie wojny w Czeczenii i ograniczanie wolności obywatelskich².

Uwarunkowania i doświadczenia rosyjskiej transformacji systemowej

Jak pisał Anders Åslund, w Europie Środkowo-Wschodniej na początku lat 90. dyskusji na temat wyboru kierunku zmian i gospodarki rynkowej w stylu zachodnim nie było. Spory ogniskowały się jedynie wokół tempa dochodzenia do kapitalizmu (Åslund, 2012, s. 46). Za wspierające te radykalne reformy rynkowe Åslund uznał trzy grupy. Po pierwsze, czołowych zachodnich – głównie amerykańskich – makroekonomistów głównego nurtu: Jeffreya Sachsa, Stanleya Fischera, Lawrence’a Summersa, Davida Liptona. Po drugie, ekonomistów na Wschodzie w rodzaju Leszka Balcerowicza. Po trzecie zaś – międzynarodowe instytucje finansowe, zwłaszcza Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) oraz Bank Światowy, a także rządy głównych państw zachodnich, przede wszystkim ich ministerstwa finansów i banki centralne (Åslund, 2012, s. 47).

W państwach Europy Środkowo-Wschodniej w zróżnicowanym i na ogół dość ograniczonym stopniu podporządkowywano się koncepcjom przedstawianym przez ekspertów międzynarodowych organizacji, takich jak: Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy, Wspólnoty Europejskie, Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) czy później Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBOiR). Brak zaufania wynikał z ograniczonej wiedzy na temat ewolucji stosunków międzynarodowych, możliwości sterowania pewnymi procesami, tworzenia modeli, które ułatwiają ujarzmienie pewnych zachowań pojawiających się w okresach kosztów społecznych, wyrzeczeń i obciążeń ekonomicznych. Wystarczy skonstatować, że ci sami eksperci wymienionych organizacji międzynarodowych doradzali we wszystkich państwach po-

² Tego typu oskarżenia formułuje szereg autorów, m.in. dziennikarze rosyjskiej „Новая Газета”, Aleksandr Litwinienko i Jurij Felsztyński (np. w publikacji *Wysadzić Rosję*) czy Andrzej Nowak i Marcel van Herpen.

socjalistycznych. Można zakładać, że ich porady były podobne, jednak tylko w nielicznych gospodarkach proces ten przyniósł liczący się wzrost stopy życiowej i głębokie zmiany (Żukrowska, 2010, s. 791).

Problem wyboru kierunków, a także percepcja rosyjskiej transformacji gospodarczej związane są z poziomem świadomości ekonomicznej rosyjskich elit. Tymczasem można zaryzykować tezę, że nie były one przygotowane na głębokie zmiany gospodarcze. Co więcej, Rosja poza tym, że od wieków rozwijała się inaczej niż Zachód, przez siedem dekad była poddawana ideologii wrogiej kapitalizmowi i regułom wolnorynkowym (Gustafson, 1999, s. 217). W kraju tym nie doszło do wymiany elit po okresie komunizmu. Giennadij Aszin twierdził, że w przypadku Rosji można mówić o transformacji elity, ale nie jej zmianie (Ашин, 2010, s. 452-461). Podobnie wypowiedział się Marek Żyromski, zdaniem którego w porównaniu z czasami komunistycznymi w Rosji mamy do czynienia bardziej z kontynuacją niż z cyrkulacją w tworzeniu elit. Według badacza w Rosji 40% elity w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku stanowili decydenci z 1988 roku, dla porównania w Polsce było to 20% (Żyromski, 2010, s. 380).

Podobne zjawiska obserwujemy, jeśli idzie o zaplecze kadrowe Władimira Putina, oparte przede wszystkim na ludziach związanych ze służbami specjalnymi (*siłowiki*) i petersburskich elitach (Ćwiek-Karpowicz, 2011, s. 146-148). To, jakimi współpracownikami otaczał się Putin, sprawiało, iż na politykę państwa duży wpływ miał charakterystyczny sposób postrzegania rzeczywistości politycznej, gospodarczej i społecznej tych kręgów, które generalnie nie były zwolennikami reguł demokratycznych w życiu politycznym kraju. Tezy rosyjskiej badaczki Olgi Krysztanowskiej mówiące, że w rosyjskiej elicie władzy mieliśmy do czynienia z przewagą osób wywodzących się z sektorów siłowych, tzw. *siłowików* (Крыштановская, 2002, s. 176), zostały w późniejszych opracowaniach podważone – wskazano, że ludzie z wykształceniem ekonomicznym i prawniczym (25%) stanowili przewagę wobec wojskowych (9%). Podkreślono również, że jeśli idzie o doświadczenie zawodowe, przeważały osoby z ugruntowanym doświadczeniem w sektorze prywatnym (17%), a nie w resortach siłowych (11%) (Ćwiek-Karpowicz, 2009, s. 152). Niemniej jednak utrzymano tezę o zmilitaryzowanym i niedemokratycznym charakterze elit związanych z władzą w Rosji. W polityce kadrowej

Putina dostrzegano próbę stworzenia sieci powiązań i równowagi pomiędzy *siłowikami*, prawnikami, liberalnymi technokratami, umiarkowanymi i politycznymi pragmatykami. Putin wykorzystywał konflikty między tymi grupami, aby zapobiec monopolizacji władzy przez jeden klan. Poprzez kolegów i powiązania ze służbami specjalnymi Putin zabezpieczał swoje wpływy i starał się kontrolować także sektor gospodarczy, z energetyką na czele (Shevtsova, 2008, s. 36).

Mechanizmy nieefektywności gospodarczej w FR zostały odziedziczone po ZSRR (Guriev, Tsyvinski, 2010, s. 32). Tkwią one bardzo głęboko w rosyjskim społeczeństwie i są odzwierciedlone w kulturze administracyjnej tego państwa. Innymi słowy, rosyjska administracja państwowa jest przyzwyczajona do tradycyjnego sowieckiego modelu gospodarowania i zarządzania, przejawiającego się w centralnym sterowaniu gospodarką i biurokracji (Ledeneva, 2013, s. 27). Stąd podatność Rosji na prowadzenie etatystycznej polityki ekonomicznej. Neil Robinson podkreślał, że problemy rosyjskiej transformacji systemowej wynikały z antyreformatorskiego (czy raczej – postkomunistycznego) nastawienia społeczeństwa i takichże struktur administracyjnych i reguł nimi rządzących (Robinson, 2012c, s. 23). Autor dodawał, że dysfunkcje rosyjskiej transformacji gospodarczej wynikały także z małej internacjonalizacji gospodarki w postsowieckiej Rosji i braku większych inwestycji zagranicznych, które mogłyby zmienić reguły rządzące przedsiębiorstwami rosyjskimi, nauczyć je międzynarodowej konkurencji oraz przekazać nowoczesne modele zarządzania (Robinson, 2012c, s. 24-25).

Problemy rosyjskiej gospodarki i wybór jej etatystycznego modelu są związane z niedokończonymi procesami transformacji (Åslund, 2012, s. 40). Skutkiem tego był krach systemu oligarchicznego wobec kryzysu gospodarczego z 1998 roku. Zatrzymało to liberalizację w państwie, przyczyniło się w okresie rządów Putina do renacjonalizacji i budowy autorytaryzmu (Åslund, 2012, s. 340). Ponadto rosyjskie elity i społeczeństwo były wyraźnie zawiedzione efektami rozpadu ZSRR, niedostatecznymi sukcesami transformacji i postawami rządów zachodnich, które ich zdaniem wykorzystywały kryzys Rosji po rozpadzie ZSRR dla swych celów politycznych i gospodarczych (Bieleń, 2013, s. 13-14).

Efektom niedokończonych reform jest obecność monopolu w rosyjskiej gospodarce, czego najlepszym przykładem jest Gazprom. Mono-

pole to także skutek powiązań systemu gospodarczego z politycznym, gdzie centralizacja prowadzi do szeregu dysfunkcji i błędów w polityce gospodarczej (Guriev, Tsyvinski, 2010, s. 24). Autorytarny system polityczny potrzebuje monopoli, żeby kontrolować procesy polityczne i gospodarcze (zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz kraju), stąd niechęć do reform. Jak zauważył Roman Bäcker (2014, s. 26), stabilność systemów autorytarnych może być zależna od wysokości renty surowcowej, a dokładniej od jej zwiększania się lub zmniejszania.

Co interesujące, w wielu sferach stanowiących otoczenie dla polityki gospodarczej w Rosji Putina od drugiej jego prezydenckiej kadencji (2004) obserwujemy regres. Przykładami tego są: zjawisko korupcji, nie przestrzeganie idei państwa prawa, brak efektywnego rządu. Poprawie uległa jednak stabilność polityczna (*Worldwide Governance Indicators*). Jest to o tyle istotne, że nawet sami przedstawiciele Rosji przyznają, że wyżej wymienione problemy, łącznie z przeregulowaniem gospodarki, stanowią poważną przeszkodę w rozwoju gospodarczym Rosji (Domańska, 2013, s. 144-145).

Panuje powszechne przeświadczenie, że lata 90. w Rosji to okres nowej smuty oraz ogromnego kryzysu gospodarczego. Andrei Shleifer i Daniel Treisman rozprawili się z tymi opiniami, wskazując, że dane odnośnie do spadku PKB i PKB *per capita* w Rosji postsowieckiej nie oddają właściwego stanu gospodarki i zamożności Rosjan. Pisali, że gospodarka rosyjska co prawda notowała regres w porównaniu do makroekonomicznych wskaźników sprzed 1991 r., jednak równocześnie przedstawiała się na produkcję dóbr konsumpcyjnych i zmieniała swój charakter z militarystycznego na produkcję dóbr użyteczności społecznej. Badacze wskazali także, iż w latach 1991-2000 zwiększyła się dostępność dóbr konsumpcyjnych, średnia powierzchnia mieszkań (z 16 do 19 m² na osobę), a liczba samochodów osobowych podwoiła się (Shleifer, Treisman, 2004, s. 23-24). Ponadto zweryfikowali popularne opinie co do nieudanych reform, głównie prywatyzacji okresu jelnynowskiego, wskazując, iż w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, które jak Rosja wybrały drogę reform, sytuacja była podobna (Shleifer, Treisman, 2004, s. 25). Badacze uważali, że funkcjonuje także wiele nieudanych opinii, iż efektem rosyjskiej transformacji było wyłonienie się wąskiej grupy oligarchów, która zawłaszczyła majątek państwowy.

Ich zdaniem oligarchowie kontrolowali tylko pewne gałęzie gospodarki, a tego typu wielki biznes właściwy był dla większości rozwijających się gospodarek kapitalistycznych, takich jak: Meksyk, Brazylia, Korea Południowa (Shleifer, Treisman, 2004, s. 28). Uzasadnia to ponownie tezę, że opinie o szczególnych niepowodzeniach rosyjskiej transformacji wynikały głównie z odczuć społecznych, a nie miały jasnego pokrycia w danych i faktach. Poważny wpływ na te nastroje wywarł kryzys z roku 1998, po którym określenia „wolny rynek”, „prywatna własność” stały się bardzo niepopularne. Nowym idolem stał się etatyzm (Gustafson, 1999, s. 219).

Kondycja rosyjskiej gospodarki związana była z jej surowcowym uzależnieniem, co znowu wynikało z braku przeprowadzenia odpowiednich reform (Guriev, Tsyvinski, 2010, s. 10). Co więcej, w okresie rządów Putina uzależnienie PKB od renty z ropy i nafty wzrastało (w 2000 roku było to 20% PKB, a w 2005 – 25% PKB) (Guriev, Tsyvinski, 2010, s. 24). Kryzys ekonomiczny pokazał, że w Rosji nie udało się odejść od klasycznego przekleństwa *petrostate* i polaryzacji społeczeństwa ze względu na dochody. Państwa opierające swój dobrobyt na sektorze wydobywczym charakteryzują się znaczącymi różnicami w zamożności społeczeństwa, kapitał pochodzący z eksportu surowców jest kumulowany w rękach stosunkowo niewielkiej grupy osób (Szkop, 2012, s. 23). Aby zatem zapobiec napięciom, należało tak redystrybuować dochód z surowców, by podnieść poziom życia pozostałej części społeczeństwa. Innym sposobem zapewniania ładu w państwie mogło być kontrolowanie społeczeństwa poprzez propagandę medialną (tłumaczenie mu na przykład, że problemy rozwojowe kraju wynikają z wpływu czynników zewnętrznych, zwłaszcza wrogiej działalności innych państw) oraz zabezpieczanie interesów elit politycznych i gospodarczych za pomocą instrumentów niedemokratycznych.

Mimo że w początkach rządów Putina obserwowano bardzo optymistyczne dane dotyczące rozwoju gospodarki i niektórzy stawiali tezy, że po kryzysie z 1998 roku Rosja ostatecznie dołączyła do krajów, które postawiły na gospodarkę wolnorynkową i zerwały z postsowieckimi pozostałościami, pojawiały się głosy krytyczne wskazujące, że w Rosji nie przeprowadzono głębokich reform. Krytycy zwracali uwagę na to, że infrastruktura kraju jest w rozsypce, usługi socjalne pozostają na niskim

poziomie, wciąż obserwuje się powszechną nędzę i krótką długość życia obywateli. Sceptycy podkreślają, że nowy dobrobyt Rosji był związany z wysokimi światowymi cenami energii i opierał się głównie na bogatych zasobach ropy i gazu (Robinson, Owen, 2003, s. 1-2). Tymczasem aby dokonać rzeczywistej modernizacji kraju, należało, jak pisał Jegor Gajdar (2012, s. 170), podjąć walkę z praktykami sowieckimi, których przykładem była nadmierna kontrola gospodarki spowodowana jej zmilitaryzowaniem – znakomitą część wydatków przeznaczano na cele obronne. Brakowało środków na potrzeby rozwoju sektorów cywilnych, dlatego należało kontrolować procesy gospodarcze w kraju. Zjawiska te właściwe były dla rządów Putina, które także cechowały się wyraźnym zmilitaryzowaniem gospodarki (Wilk, 2014).

Wymiar zewnętrzny rosyjskiego wyboru polityki gospodarczej

Polscy ekonomiści podkreślali, że obecny rosyjski system gospodarczy jest wpisany w rosyjską tradycję kulturową, a zwłaszcza w tradycję silnego państwa, oraz w materialne cechy kraju, uwzględnia jego przestrzenie i bogate zasoby surowcowe, jest przystosowany do działań na wielką skalę i opiera się na dużych korporacjach gospodarczych. Jednocześnie zwraca się na zewnątrz, ma służyć mocarstwowym aspiracjom Rosji, ma jej pomagać w rywalizacji o poczesne miejsce wśród krajów stanowiących czołówkę współczesnego świata (Madej, 2009, s. 103).

Bardzo trafną tezę na temat przyczyn konfliktu Rosji z Zachodem postawił Alexander Rahr, który pisał, że Rosja nie dowierzała Zachodowi, podejrzewając go o próby kolonizacji. Działania liberalizacyjne Miedwiediewa były hamowane przez Putina. Moskwa w żadnym wypadku nie chciała utracić kontroli nad swoimi strategicznymi obszarami gospodarki, do których zaliczał się także sektor finansowy. Putin odwlekał wstąpienie do WTO z obawy, że Rosja będzie musiała obniżyć cła, przez co rosyjski przemysł stanie się bezbronny w obliczu międzynarodowej konkurencji. Putin zalecał wprowadzenie systemu autorytarnego z liberalną (do pewnego stopnia) gospodarką, znacjonalizowanymi sektorami przemysłu i kontrolowanym prawem inwestycyjnym. Liczył, że dzie-

ki dochodom ze sprzedaży surowców będzie mógł kontynuować wzrost gospodarczy. Miedwiediew odwrotnie, wstąpienie do WTO uważał za ważny krok. Konkurencja z międzynarodowymi firmami, np. bankami, mogła być korzystna dla rosyjskiego konsumenta. Tymczasem Putin naciskał na państwowe regulowanie (Pap, 2012, s. 203-205). Także rosyjscy eksperci uzasadniali potrzebę protekcyjnistycznej polityki gospodarczej ze strony władz Rosji (Сафонов, 2005, s. 62). Wynikało to w dużej mierze z chęci obrony własnej suwerenności poprzez tworzenie silnego rządu, który będzie w stanie oddziaływać na procesy ekonomiczne i regulować je (Bieleń, 2013, s. 22).

Joachim Diec pisał, że wśród kremlofskich liberałów można zaobserwować tendencję do budowy imperium technokratycznego (Diec, 2015b, s. 78). Putinowski model gospodarczy był w dużej mierze oparty na industrializacji kompleksu zbrojeniowego, co prowadziło do braku rzeczywistej modernizacji gospodarki i wykorzystywania czynnika militarnego w grze globalnej (Bryc, 2015, s. 92-93). Wchodząc w XXI wiek, władze FR uświadomiły sobie, że gospodarce zagraża kompradorski model rozwoju, ograniczony do osiągania zysków przez wąską elitę i transferowania ich za granicę. Związane było to z niedokończonymi reformami i niedostateczną przejrzystością funkcjonowania systemu politycznego w Rosji. Niemniej władze wybrały model walki z tymi zagrożeniami poprzez uderzenie w prywatny biznes, który wykazywał tendencję do daleko idącej niezależności, czego przykładem była sprawa Jukosu w 2003 roku (Sakwa, 2008, s. 310-311). Tymczasem Michael McFaul zwrócił uwagę, że to właśnie brak przejrzystych reguł funkcjonowania relacji państwo–prywatny biznes i brak gwarancji dla bezpieczeństwa działalności gospodarczej w Rosji powodował ucieczkę kapitału z tego państwa (McFaul, 2007, s. 53-54). Putin tymczasem wydał wojnę oligarchom i po zwycięstwie wpisał ich w swoją wizję polityki gospodarczej, traktując ich jako źródło współfinansowania wielkich projektów infrastrukturalnych i wizerunkowych państwa (Bryc, 2014, s. 98). Jegor Gajdar stwierdził, że przypisywany Putinowi rozwój gospodarki rosyjskiej w początku XXI wieku wynikał z reform przeprowadzonych w Rosji jeszcze w latach 90. Powrót państwa do kontrolowania procesów gospodarczych w latach 2000-2003 nie był obserwowany w innych państwach postkomunistycznych, które i tak kontynuowały

wysokie wzrosty gospodarcze (Gaidar, 2012, s. 227). Zatem argumenty ekipy Putina o konieczności wzrostu roli państwa w procesach gospodarczych były przez Gajdara podawane w wątpliwość.

Podsumowanie

Rosja doby Putina wciąż nie może się pozbyć determinujących jej rozwój pozostałości po ZSRR. Infrastruktura i specyfika gospodarcza Rosji, których korzenie sięgają okresu komunistycznego, po dziś dzień wpływają na funkcjonowanie ekonomiki FR. Zacofanie gospodarcze, jak również antyrynkowe zjawiska społeczne i gospodarcze są wciąż aktualne dla tego kraju (Robinson, 2012c, s. 16). Nie dokonała się znacząca zmiana specyfikacji produkcji poszczególnych regionów Rosji. Niebagatelny wpływ na to ma mentalność Rosjan, którzy są niechętni znaczącym przewartościowaniom, jeżeli idzie o sposób gospodarowania i myślenia o zadaniach państwa w sferze ekonomicznej. Ponadto względny liberalizm okresu jelcynowskiego, poprzedzony tzw. dzięki prywatyzacją, który doprowadził do wykształcenia się w Rosji tzw. oligarchii, w odbiorze społecznym uznawany był za czas wypaczeń, negatywnie odbił się na postrzeganiu demokracji i kapitalizmu o zachodnim obliczu.

Wskazane zjawiska są także elementami wykorzystywanymi w polityce Kremla, zmierzającej do utrzymania obecnej elity u władzy. Co więcej, model gospodarczy typu *petrostate* i silna obecność państwa w sferze gospodarczej wzmacniają dysfunkcyjne mechanizmy w rosyjskiej gospodarce. Można zatem mówić o znaczącym zdeterminowaniu kwestii gospodarczych przez uwarunkowania polityczne. Putin w swych działaniach zdawał się wykorzystywać doświadczenia dziejowe Rosji, której historia, jak pisał Richard Pipes, dowodzi, że prywatna własność jest czynnikiem niezbędnym, choć niewystarczającym do zbudowania wolności (Pipes, 2000, s. 310). W swej wizji państwa opowiada się zatem za etatyzmem, który pozwala kontrolować procesy gospodarcze, a dzięki temu ograniczyć możliwość odsunięcia obecnej elity od władzy. Etatyzm jest także sposobem na kontrolę potencjału państwa w celu wykorzystywania go w grze międzynarodowej.

Russia's Economic Model under Putin and Post-transformation Heritage

The article analyzes the issue of Russian choice of economic model in the 21st century and points out the impact of the historical conditions of this process. The political and economic transformation in the 1990s has the determinant meaning for the adoption of the economic model of policy in Russia in Putin's times. The paper also examines the title issue in the context of social factors and Russian society ideas on Russia's role in the international system.

Экономическая модель путинской России и наследие трансформации

В статье анализируется российский выбор модели экономической политики в двадцать первом веке, указывая на исторические условия процесса. Решающее значение для выбора модели экономической политики во время правления Путина имеет российская трансформация девяностых годов. Вопрос выбора модели экономической политики показан также в контексте социальных факторов и российского понимания роли России в международной системе.

ANNA JACH <http://orcid.org/0000-0002-3748-5406>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Rozdział 15

„Implementacje strategii” zmiany

Próba bilansu

XX wiek w historii Rosji odcisnął się piętnem zmian, które dogłębnie przekształciły państwo i społeczeństwo rosyjskie. Instrumentem wdrażania nowych strukturalnych i funkcjonalnych rozwiązań stała się najbardziej radykalna forma zmiany – rewolucja. Poczynając od pierwszej, „burżuazyjno-demokratycznej” (wedle terminologii bolszewickiej) z 1905 roku, poprzez drugą – demokratyczną z marca 1917 roku (luty 1917 roku według starego stylu), trzecią – najbardziej radykalną, będącą *de facto* zamachem stanu, listopadową z 1917 roku (październik 1917 roku starego stylu), na czwartej, gorbaczowowskiej kończąc (1985-1991). Można śmiało powiedzieć, że zasadniczą cechą XX-wiecznej Rosji był proces dynamicznie zachodzących przeobrażeń, obejmujących swym zasięgiem wszystkie sfery życia społeczno-politycznego, gospodarczego i kulturowego państwa oraz społeczeństwa rosyjskiego.

Rosyjska droga „implementacji strategii” zmian na drodze rewolucji zrodziła się w drugiej połowie XIX wieku w środowisku rewolucyjnego odłamu intelektualistów narodnickich. Do czołowych przedstawicieli tego nurtu, z których dorobku w pierwszym rządzie czerpał Włodzimierz Lenin, należeli Nikołaj Czernyszewski, Piotr Tkaczow i Siergiej

Nieczajew. Dzięki opublikowanym na emigracji pismom ich autorstwa przyszedł ojciec rewolucji rosyjskiej opracować szczegółową koncepcję przeszczepienia na grunt rosyjski bakcyla rewolucji.

Teoretyczne założenia „implementacji strategii” zmiany na gruncie rosyjskim zostały zapożyczone ze spuścizny rewolucji francuskiej, której, dziś tak definiowana, Wielka Rewolucja Rosyjska (Andriejew, 2017) stała się naturalną kontynuatorką. Jednym z rudymenarnych pytań, stale obecnych we współczesnym dyskursie publicznym Rosji, jest pytanie o dziedzictwo wydarzeń roku 1917. Próba ustosunkowania się do wydarzeń sprzed 100 lat stanowi niełatwe wyzwanie, albowiem badając dziedzictwo rewolucji, trzeba pochylić się nie tylko nad wzniosłymi ideałami oraz zainicjowaną modernizacją życia, której celem jest poprawa warunków funkcjonowania. Rewolucja, rozumiana jako proces, który odnosi się do „fundamentalnych, rozległych, wielowymiarowych zmian, naruszających sam rdzeń porządku społecznego”, obejmujący „wielkie masy ludzi zmobilizowanych do działania w ramach ruchu rewolucyjnego”, a także niosący ze sobą w sposób nieunikniony przemoc i przymus (Sztompka, 2005, s. 282), posiada ciemną stronę. O tej drugiej odsłonie „implementacji strategii” zmiany również należy pamiętać i traktować ją jako przestrozę na przyszłość.

Na gruncie strategicznego planu przeprowadzenia rewolucji w Rosji autorstwa Tkaczowa (Ткачев, 1933) Lenin nie tylko przygotował koncepcję przejęcia władzy na drodze powstania zbrojnego, lecz także zainicjował proces jej krzepnięcia. Początkowe, utopijne leninowskie wizje odnośnie do funkcjonowania państwa – rozwiązanie policji, wojska, kasty urzędniczej, wprowadzenie wybieralności i możliwości odwołania w każdej chwili urzędnika przy wynagrodzeniu nieprzewyższającym płacy dobrego robotnika (Heller, Niekricz, 2016, s. 49) – ogłoszone po powrocie w kwietniu 1917 roku do Piotrogradu, ustąpiły miejsca względem pragmatycznym. Wynikało to z kilku kwestii. Po pierwsze, program ten został uznany przez towarzyszy za „hurralewicowy, nieokiełznany radykalizm i prymitywną demagogię” (Heller, Niekricz, 2016, s. 49) i jako taki odrzucony. Po drugie, umocowanie władzy rządu bolszewickiego było pozaprawne, skutkiem czego w każdej chwili jego członkowie mogli być jej pozbawieni. Po trzecie, pogarszająca się sytuacja wewnętrzna i zagraniczna państwa wymusiła reorientację ce-

łów strategicznych nowej władzy. Przesłanki te stanowiły uzasadnienie pierwszej w długoletnim okresie istnienia państwa radzieckiego zmiany koncepcji „implementacji strategii” rewolucji.

Konsekwencją przejścia władzy przez bolszewików na drodze przewrotu politycznego była budowa państwa opartego na założeniach ideologicznych zgoła odmiennych od tych, które istniały na Zachodzie. Miało być to państwo komunistyczne, którego podstawowym kryterium oceny obywateli była przynależność klasowa. Właściwe pochodzenie społeczne determinowało politykę wewnętrzną państwa radzieckiego. Uwzględniając teorie o przebudowie systemu politycznego, dokonano przededefiniowania celów transformacji gospodarczej i społecznej Rosji. Na gruzach Rosji carskiej powstało pierwsze w historii państwo komunistyczne, które miało realizować postulaty równości i sprawiedliwości społecznej.

W praktyce powstała Rosyjska Socjalistyczna Republika Rad stworzyła fundamenty, które utrzymały ją przez blisko 70 lat. Ideologia, partia, policja polityczna i wojsko – to dzięki nim komuniści byli w stanie nie tylko utrzymać się u władzy, lecz także dokonywać zmian w obrębie strategii polityki we wszystkich jej aspektach w zależności od woli politycznej rządzących.

Odrzucając trialistyczną koncepcję podziału władzy, bolszewicy przystąpili do wdrażania założeń budowy komunizmu. W pierwszym rządzie zadbali o zabezpieczenie własnej pozycji poprzez reformę systemową. Stało się to możliwe dzięki przejęciu władzy w państwie przez bolszewików, którzy w przeciwieństwie do swoich oponentów politycznych (eserowców i mienszewików) dysponowali sprawną, zdyscyplinowaną kadrą tzw. zawodowych rewolucjonistów. Posiadali także energicznych i charyzmatycznych przywódców (Lenin, Trocki), którzy dzięki zręcznej propagandzie potrafili dotrzeć do różnych warstw społeczeństwa. Robotnikom obiecywali udział we władzy i poprawę warunków życia, chłopom – ziemię, żołnierzom – zawarcie natychmiastowego pokoju, zaś narodom podbitym przez carat – zwrot wolności, z pełną niepodległością włącznie. Chociaż głoszone obietnice miały charakter czysto propagandowy, w praktyce przyczyniły się do uzyskania poparcia ze strony zmęczonego już chaosem społeczeństwa. Oczekiwano przywrócenia porządku, pokoju i bezpieczeństwa oraz realizacji postulatów wypracowanych w trakcie rewolucji lutowej.

Budując od podstaw własny model państwa, bolszewicy w pełni wykorzystywali zdobycze swoich poprzedników. W ten sposób przywłaszczono sobie osiągnięcia okresu republiki demokratycznej: zniesienie cenzury (wolność słowa, druku i zgromadzeń), ogłoszenie amnestii dla więźniów politycznych, wprowadzenie równości politycznej (prawa wyborcze dla wszystkich), rozwiązanie Dumy Państwowej i ogłoszenie Rosji republiką oraz zaplanowanie wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego (Konstytuanty), którego celem było uchwalenie konstytucji. Niestety, spory w obozie rządzącym w okresie funkcjonowania dwuwładzy (III-XI 1917) oraz nieudolność i błędy Rządu Tymczasowego, któremu Centralny Komitet Wykonawczy Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich przyznał, na wniosek mienszewików i eserowców, „nieograniczone pełnomocnictwa i nieograniczoną władzę” (Dudek, 2000, s. 337), doprowadziły do niemal bezkrawowego, mało rzucającego się w oczy na arenie międzynarodowej przechwycenia władzy w Rosji przez bolszewików.

Powstały na fundamencie Rosji radzieckiej (1917-1922) Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (1922-1991) w sferze polityki wewnętrznej i zagranicznej charakteryzowało siedem faz istnienia. Wytyczały one wektor strategii zmiany.

Pierwszy okres (1922-1928) został zapoczątkowany ogłoszeniem w 1921 roku przez Lenina Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP). Okres ten skoncentrowany był na odbudowie kraju ze zniszczeń spowodowanych rosyjską wojną domową i komunizmem wojennym. Co charakterystyczne, już wtedy ograniczonej liberalizacji ekonomicznej towarzyszyło stopniowe zaostrzanie się terroru politycznego, który stanowił zapowiedź przyszłej fali czystek w kontekście wzmacniania władzy centralnej.

Publiczna deklaracja Józefa Stalina o odejściu od NEP-u oraz wyeliminowanie starych bolszewików z partii dały asumpt dla drugiego okresu (1929-1941). Stanowił on również proces „przebudowy” społeczeństwa radzieckiego zakorzenionego w tradycyjnym modelu społecznym i gospodarczym, ale także mentalnym. Długoletnia czystka, która dotknęła wszystkie warstwy społeczne, w połączeniu z kolektywizacją i rozkułaceniem wsi oraz falą sztucznie wywołanego głodu, jak również z procesem forsownej industrializacji, skutkowały radykalną zmia-

ną struktury społecznej i politycznej państwa. Wraz z systematycznym eliminowaniem faktycznych bądź wymaginowanych wrogów znacznemu osłabieniu uległa większość instytucji państwowego zarządzania na każdym szczeblu. Z drugiej jednak strony faktyczny prymat nad partią bolszewicką i społeczeństwem uzyskała tajna policja polityczna OGPU-NKWD. Ten stan rzeczy m.in. przyczynił się do niedociągnięć w przygotowaniach ZSRR do wojny obronnej w 1941 roku.

Udział ZSRR w II wojnie światowej, której kluczowy fragment od 22 czerwca 1941 do 9 maja 1945 roku znany jest w historiografii radzieckiej i rosyjskiej jako Wielka Wojna Ojczyźniana, przyczynił się do konsolidacji społeczeństwa, skutkiem czego wzrosło bądź odrodziło się na nowo poczucie wspólnoty, swoisty radziecki patriotyzm. Nie bacząc na koszty społeczne (kontynuowane represje wobec obywateli, ogromne straty wśród ludności cywilnej i żołnierzy), Związek Radziecki pod przywództwem Stalina zdołał nie tylko wyjść zwycięsko z wojny, lecz także znacząco rozszerzyć sferę swoich politycznych i ekonomicznych wpływów w Europie.

Czwarta faza istnienia ZSRR (1945-1953) charakteryzowała się uzyskaniem przez Związek Radziecki statusu supermocarstwa, co dało początek zimnej wojnie w stosunkach między Zachodem a Wschodem. Przyjęta podówczas strategia zmiany była ukierunkowana na odbudowę kraju ze zniszczeń wojennych oraz na wyścig zbrojeń, zwłaszcza w zakresie broni atomowej. Również w tym okresie zaostriżł się terror polityczny, wzorowany na tym z lat 30. XX wieku, został on jednak przezwany śmiercią Stalina.

Lata 1953-1964 to czas tzw. odwilży chruszczowowskiej. Przyniósł on zdynamizowanie funkcjonowania systemu państwowego, który przejawiał coraz silniejsze oznaki skostnienia. Zerwanie ze stalinizmem (pojawienie się pierwszych dysydentów) oraz częściowo skuteczne złagodzenie natężenia zimnej wojny współwystępowały z otwartymi działaniami władz sowieckich obliczonymi na bezwzględną obronę integralności imperium komunistycznego (przez które rozumieć należy nie tylko sam ZSRR, lecz także europejskie państwa satelickie, wchodzące w skład bloku wschodniego). W praktyce na arenie międzynarodowej doszło do otwartego konfliktu pomiędzy ZSRR a Chinami właśnie o zachowanie/reformowanie spuścizny rewolucji.

Lata 1964-1985 to okres długich rządów nomenklatury partyjnej pod nominalnym przywództwem coraz bardziej niesprawnego Leonida Breżniewa oraz bardzo krótkich rządów genseków: Jurija Andropowa i Konstantina Czernienki. Czas ten przeszedł do historii państwa rosyjskiego jako okres „zastoju”, wyznaczany przez dyktaturę *gerontokracji* (zaznaczającą się najbardziej u schyłku epoki Breżniewa i w czasie kierownictwa Andropowa i Czernienki). W polityce wewnętrznej porzucano strategię zmiany na drodze reform. Ujawniły się za to na szeroką skalę skrywane dotychczas negatywne zjawiska, takie jak korupcja, nepotyzm i nadużywanie władzy dla zaspokajania prywatnych celów. Na arenie międzynarodowej, po tym, jak została ogłoszona i wprowadzona w życie „doktryna Breżniewa” (której przejawami były interwencja w Czechosłowacji w 1968 roku czy trwająca, jak miało się okazać, aż 10 lat wojna w Afganistanie, poczynwszy od 1979 roku), nastąpiła redefinicja wzajemnych stosunków międzynarodowych. Stany Zjednoczone pod przywództwem Ronalda Reagana (1981) ogłosiły, że uznają Związek Radziecki za „imperium zła”. Zainicjowany przez USA wyścig zbrojeń w połączeniu ze strategią wypychania wpływów sowieckich we wszystkich państwach, w których tylko to było możliwe, skutkowały marginalizacją ZSRR na arenie międzynarodowej.

Innym elementem wpływającym bezpośrednio na pozycję państwa radzieckiego na arenie międzynarodowej, której skutki znalazły bezpośrednie przełożenie na politykę wewnętrzną, było zaangażowanie się ZSRR w proces helsiński. Dążąc do uzyskania korzyści w postaci dostępu do najnowszych technologii, jakimi w owym czasie dysponował Zachód w zakresie m.in. zbrojenia, Breżniew zaakceptował warunki Wielkiej Karty Pokoju. Stając się sygnatariuszem Aktu Końcowego KBWE, Związek Radziecki publicznie na forum międzynarodowym zobowiązał się do przestrzegania zasad zawartych w tzw. koszykach. Obejmowały one kwestie: bezpieczeństwa w Europie (Koszyk I), współpracy w dziedzinie gospodarczej, naukowej i technicznej oraz środowiska naturalnego (Koszyk II), współpracy w dziedzinie humanitarnej i dziedzinach pokrewnych (Koszyk III) oraz kontynuowania procesu Konferencji (Koszyk IV) (*Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe*, 1983).

Postanowienia w nich zawarte w sposób dogłębny zmieniały układ sił nie tylko w Europie, lecz także w świecie. Konsekwencją przyjęcia

"Deklaracji zasad rządzących stosunkami między państwami uczestniczącymi" było uznanie na arenie międzynarodowej imperialnej pozycji Związku Radzieckiego, w powiązaniu z nienaruszalnością europejskiej strefy "realnego socjalizmu". Procesowi temu towarzyszyła również naiwna nadzieja na modernizację przez Zachód gospodarek ZSRR i jego satelitów. Zainicjowany został w ten sposób proces, który w dobie sprawowania funkcji genseka przez Michaiła Gorbaczowa doprowadził do wypracowania nowej strategii zmiany funkcjonowania państwa radzieckiego i jego społeczeństwa na drodze tzw. pokojowej rewolucji.

Okres 1985-1991 to ostatnia faza istnienia Związku Radzieckiego, zainicjowana objęciem władzy przez Michaiła Gorbaczowa, sekretarza generalnego KPZR. W kontekście strategii zamiany przypomina on najbardziej dynamiczny okres funkcjonowania czerwonego imperium. Ogłoszona w 1986 roku *pieriestrojka*, która miała znamiona „pokojowej rewolucji”, nie uzdrowiła pozostającego w stanie marazmu systemu państwowego, ale ujawniła w ciągu kilku lat głębię jego kryzysu ekonomicznego, narodowościowego i społeczno-politycznego, a także degradację kulturową społeczeństwa radzieckiego. Ta „odgórno-oddolna” przebudowa doprowadziła ostatecznie do zapoczątkowania procesu socjalizacji polityczno-społecznej społeczeństwa radzieckiego, która w konsekwencji przekuła się w upodmiotowienie obywateli w polityce. Poza jedną społeczno-polityczną sferą polityki wewnętrznej podejmowane przez Gorbaczowa próby unowocześnienia anachronicznego imperium na każdym poziomie kończyły się fiaskiem.

Odmienne zgoła okazały się oceny jego polityki zagranicznej. Polaryzacja stanowisk wynikała z percepcji wdrażanej strategii zmiany. Dla obywateli ZSRR, którzy identyfikowali się z tożsamością dziejową państwa związkowego, aktywność Gorbaczowa na arenie międzynarodowej symbolizowała uległość wobec Zachodu, oddanie pola. Wyrażenie zgody na procesy transformacyjne w państwach Europy Środkowo-Wschodniej było tego najdobitniejszym przykładem. Z perspektywy natomiast świata zachodniego oraz samych społeczeństw państw postkomunistycznych Gorbaczow stał się bohaterem, który w sposób pokojowy zdemontował imperium, pozwalając na pójście przez nie własną drogą ustrojową. Inaczej okres ten postrzegali i nadal postrzegają współcześni Rosjanie, a szczególnie kierownictwo państwa. Dla większości z nich, co

jest nadal elementem współczesnej narracji historycznej państwa rosyjskiego, demontaż struktur państwa związkowego oznaczał największą katastrofę geopolityczną w historii XX wieku (Путин, 2005).

Przywołanie przynajmniej w tak powierzchownej formie ewolucji systemowej Rosji w dobie wyzwań rewolucyjnych XX wieku znajduje swoje uzasadnienie w stwierdzeniu o modelu odgórnego reformowania państwa, co jest z kolei zgodne z rosyjską tradycją władzy politycznej. Mamy tu do czynienia z cyklicznością strategii zmiany, która w zależności od czynników wewnętrznych i zewnętrznych wykazuje się raz większą dynamiką, a raz spowolnieniem.

Pozwala to na podstawie zaprezentowanych w niniejszej książce analiz sformułować pewne wnioski dotyczące „implementacji strategii” zmiany dokonywanej na drodze rewolucji.

Po pierwsze zatem, rewolucja jako forma dokonywanych zmian jest metodą powszechnie nieakceptowaną, albowiem niesie ze sobą coś więcej niż mgliście zarysowaną perspektywę poprawy warunków życia i funkcjonowania poszczególnych warstw społecznych. W powszechnym przekonaniu utożsamiana jest z żywiołem, nad którym nikt, żadna z sił czy struktur, nie jest w stanie zapanować. Dowiodły tego nie tylko wydarzenia roku 1917 w Rosji, lecz także inne destrukcyjne wstrząsy, do których rewolucja rosyjska odwoływała się zarówno na poziomie ideologicznym, jak i strategicznym. Wyraz wyczerpaniu rewolucji jako środka umożliwiającego zmiany dał premier Federacji Rosyjskiej Dmitrij Miedwiediew, występując w 2016 roku na forum ekonomicznym swej partii, Jedyna Rosja (*Медведев*, 2016).

Po drugie, strach przed rewolucją postrzeganą jako zagrożenie dla istniejącego systemu, który niesie ze sobą chaos i zniszczenie, stał się motorem rezygnacji z oficjalnych obchodów 100. rocznicy wydarzeń 1917 roku przez władze centralne FR. Decyzja o tym została podjęta pod wpływem importu tzw. rewolucyjnych technologii i kolorowych rewolucji, ale przede wszystkim została podyktowana coraz bardziej niestabilną sytuacją wewnętrzną państwa rosyjskiego. Podjęto więc działania na rzecz mobilizacji warstw społecznych, struktur zawodowych i elektoratu ekipy rządzącej. Środowiska te wskazano jako podmioty uprawnione do wzmożenia wysiłków, aby nie zaistniało zagrożenie kolejnej fali „smuty”. Wśród odbiorców powyższego apelu znaleźli się przede

wszystkim dziennikarze, ekonomiści, sfera budżetowa – czyli ci, których interesy pozostają zbieżne z interesami państwa, a do tego mają szeroką możliwość oddziaływania na innych współobywateli. Do nich zwrócił się, przemawiając na mediaforum Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego (Общероссийского народного фронта – ОНФ) w Sankt Petersburgu w kwietniu 2016 roku prezydent Putin, apelując, aby nie stali się źródłem implementacji czwartej rewolucji (*Путин надеется*, 2016).

Po trzecie, odgórne działania inicjowane przez przywódcę państwa (cara, sekretarza generalnego partii, prezydenta) odbierane są jako gwarancja skuteczności zmiany. Od czasów Piotra I do dziś praktyka ta jest akceptowalna przez społeczeństwo, które, personifikując władzę, nadaje jej walor legitymizacji. Poszukując odpowiedzi na pytanie o realne szanse „implementacji strategii” zmiany, można stwierdzić, że jest ona możliwa w każdych warunkach. Czynnikiem, który determinuje owo wprowadzanie zasadniczych przemian, jest istnienie scentralizowanej władzy. Silnie spersonalizowana staje się warunkiem elementarnego przynajmniej poziomu zaspokojenia potrzeb ludności i funkcjonowania społeczeństwa w ogóle. Stąd decydującą pozycję w procesie „implementacji strategii” rewolucji zajmuje silny lider, przywódca, z którym każdy będzie się utożsamiał. Poczucie, że ktoś się o nas, jako społeczeństwo, będzie troszczył, jest kolejną cechą rosyjskiego myślenia politycznego.

Po czwarte, wpływ kultury politycznej oraz przywiązanie do tradycyjnych form aktywności społeczeństwa przekłada się na funkcjonowanie silnego ośrodka decyzyjnego, z którym mogą utożsamiać się obywatele. Związane jest to także z potrzebą przerzucenia na kogoś odpowiedzialności za losy kraju, ale także własne. Paternalizm i etatyzm są po dziś dzień stałymi elementami kultury politycznej kształtującymi relacje na linii państwo–obywatel.

Po piąte, nieobecność społeczeństwa obywatelskiego podług koncepcji demokracji liberalno-przedstawicielskiej wynika nie tylko z przywołanego powyżej typu paternalistyczno-etatystycznej kultury politycznej, lecz także z występujących tu tendencji silnie związanych z doświadczeniami systemowymi wyniesionymi z minionych epok. Obok napływających od lat 90. XX wieku tendencji demokratycznych i liberalnych, mamy do czynienia z nachyleniem konserwatywnym, jak również przejawami myślenia w kategoriach imperialno-nacjonalistycznych. Na postrzeganie siebie jako jednostki, ale także samego

państwa, organów władzy kolektywnej czy poszczególnych jednostek sprawujących władzę, a także na ocenę przedsięwziętych działań i podejmowanych strategii w polityce bardzo duży wpływ mają autorytarny i totalitarny typ kultury politycznej. Wszystkie przejawy przywołanych tendencji nadal funkcjonują w masowej świadomości społecznej, uniemożliwiając zdecydowane przejście na odmienne tory myślenia politycznego. Model społeczeństwa obywatelskiego, do istnienia którego odwołują się otwarcie przedstawiciele przede wszystkim rosyjskich nurtów okcydentalistycznych, stał się jednak wartością samą w sobie także dla samych obywateli rosyjskich. Stanowisko to jest skutkiem przeobrażeń, które dokonały się w społeczeństwie, towarzysząc im zmiany w otoczeniu systemu społeczno-politycznego, gospodarczego i międzynarodowego. Wydaje się, że proces ten jest nieodwracalny, aczkolwiek wdrażany jest na podstawie własnych, rodzimych doświadczeń z uwzględnieniem gotowości na owe przekształcenia obywateli.

Po szóste, należy skonstatować wypracowanie jednolitych wzorców postępowania i odwoływanie się do kategorii, które staną się fundamentem jedności państwa, trwałości jego tożsamości. W obliczu wciąż nawarstwiających się problemów natury wewnętrznej narodziła się potrzeba wypracowania takich mechanizmów funkcjonowania zarówno systemu politycznego, jak i społeczeństwa, które stałyby się gwarantem zachowania jedności państwa. Bardzo korzystne z jednej strony, ale równie niebezpieczne z drugiej stały się obchody 100. rocznicy wydarzeń rewolucji lutowej (drugiej rewolucji rosyjskiej) oraz październikowej (trzeciej rewolucji rosyjskiej – zwanej i celebrowanej w minionej komunistycznej epoce pod nazwą „Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”), które odbyły się w 2017 roku. Współcześni decydenci rosyjscy, zdając sobie doskonale sprawę z trudności sytuacji, w której się znaleźli, postanowili nie urządzać oficjalnych, hucznych obchodów tychże wydarzeń. Na taką taktykę zdecydowano się także dlatego, że kolejna transformacja świadomości współczesnego społeczeństwa rosyjskiego w kierunku realizacji postulatów budowy społeczeństwa obywatelskiego, której towarzyszą symptomy słabości systemu politycznego, mogą się stać iskrą zapalną dla dalece niepożądanych i trudnych do kontrolowania wstrząsów.

Stąd rezygnacji z oficjalnych obchodów towarzyszyła akceptacja dla działań upamiętniających wydarzenia sprzed 100 lat na poziomie

poszczególnych podmiotów i jednostek administracyjnych, ale przede wszystkim dla działań podejmowanych przez liczne stowarzyszenia, kluby, domy kultury, które w ten sposób przywracały strzępy pamięci o tamtych wydarzeniach. Przyświecała im jednak myśl o tym, aby znaleźć takie forum wypowiedzi o przeszłości, które pozwoli wzniesić się ponad traumatyczne i tragiczne wydarzenia i wypracować wspólną płaszczyznę porozumienia opartego na fundamentach poczucia jedności i tożsamości narodowej. Służyć temu celowi miały również powoływane odgórnie przez władze struktury społeczne, które miały czuwać nad przebiegiem tego procesu, m.in. w postaci regionalnych izb społecznych. Monitoring zachowań społecznych jest jedną z form kontroli aparatu państwowego nad obywatelami rosyjskimi, która pozwoli utrzymać obecnym elitom *status quo* w procesie „implementacji strategii” zachodzących zmian.

Po siódme, konieczne znalezienie *modus vivendi* elit intelektualnych Rosji, które, biorąc aktywny udział w życiu naukowym, przy zagwarantowaniu autonomii uczelni i swobody badań naukowych, mają szansę na powrót stać się zapleczem intelektualnym procesów modernizacyjnych. To również zwrócenie uwagi decydentów, ale także społeczeństwa rosyjskiego na istotną rolę środowiska akademickiego w kształtowaniu młodego pokolenia, które gotowe będzie wziąć na swoje barki odpowiedzialność za przyszłość państwa.

Po ósme, należy zwrócić uwagę na efektywność reformowania państwa. Najwłaściwszym przykładem jej braku okazał się los funkcjonującego na przestrzeni blisko 70 lat Związku Radzieckiego. Wszelkie próby podejmowania takich działań nie doprowadzały do uzyskania zakładanych całościowych efektów, a czasami wręcz do ich wypaczenia. Najbardziej jaskrawym przykładem takiej reformy była *pieriestrojka* systemu ZSRR zapoczątkowana w 1985 roku. Pomyślana jako taktyka „naturalnej” zmiany, okazała się chybioną próbą przekonania społeczeństwa radzieckiego o tej naturalności. Paradoks sytuacji polegał na tym, że w radzieckiej rzeczywistości od samego początku to, co w gruncie rzeczy chore i nienaturalne, stawiało niejednokrotnie opór temu, co stanowiło próbę powrotu do naturalnego stanu sprzed rewolucji. Chichot losu sprowadza się do faktu wskazującego na to, co sztuczne i wykreowane, jako na czynnik odgrywający rolę tradycji. „Implementacja

strategii” zmiany okaże się procesem możliwym do przeprowadzenia dopiero wtedy, kiedy jej założenia będą odwoływać się do zdrowego rozsądku, naturalnych procesów motywowania społeczeństwa przy konstruowaniu państwa i gospodarki. To jest też lekcja dla dzisiejszych reformatorów rosyjskich.

Poddając ocenie transponowanie zdobyczy rewolucji do zmieniających się realiów zarówno sfery wewnętrznej, jak i zewnętrznej państwa rosyjskiego, należy przyznać, że wykazują się one niezwykle elastycznością i trwałością. Zjawisko to związane jest z pragmatycznym podejściem do definiowania obszarów „implementacji strategii” zmiany od samego początku państwowości rosyjskiej jako Rosji radzieckiej. Raz jeszcze można powtórzyć: uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne, obok przebudowy ustrojowej i politycznej, *pieriestrojki* ideologicznej i transformacji gospodarczej, a także przeobrażeń struktury społecznej i przemodelowywania koncepcji polityki zagranicznej, stanowiły i nadal stanowią fundament konstytuujący dzisiejszą rzeczywistość polityczną Federacji Rosyjskiej i narodu rosyjskiego. Ze wszystkimi tego zjawiska konsekwencjami, zarówno pozytywnymi, jak i destrukcyjnymi. Budują one tożsamość kulturową, która wpływa na percepcję świata zewnętrznego, ale także pozwala odnaleźć się w rzeczywistości zachodzących przemian wewnętrznych.

Bibliografia

Bibliografia w alfabecie łacińskim

- Afanasjew J., 2005, *Groźna Rosja*, tłum. M. Kotowska, Warszawa.
- Aleksijewicz S., 2014, *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, tłum. J. Czech, Wołowiec.
- Arendt H., 1991, *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków.
- Åslund A., 2007, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington DC.
- Åslund A., 2012, *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, tłum. M. Rusiński, Warszawa.
- Åslund A., Kuchins A., 2009, *The Russia Balance Sheet*, Washington, DC.
- Aven P., Kokh A., 2015, *Gaidar's Revolution: The Inside Account of the Economic Transformation of Russia*, London – New York.
- Bäcker R., 2007, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń.
- Bäcker R., 2011, *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń, [online:] <https://dx.doi.org/10.12775/HiP.2012.009>.
- Bäcker R., 2014, *Stabilność reżimów autorytarnych*, [w:] J. Diec, A. Jach (red.), *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 2: *Kontekst polityczny i gospodarczy*, Kraków.
- Baudrillard J., 2005, *Symulakry i symulacja*, tłum. S. Królak, Warszawa.
- Bauman Z., 2008, *Bauman o popkulturze. Wypisy*, red. M. Halawa, P. Wróbel, Warszawa.
- Bazyłow L., 1986, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa.
- Bershidsky L., 2017, *Why the Russian Suicide Game Went Global*, „Bloomberg View”, 25.04.
- Berglöf E. et al., 2003, *The New Political Economy of Russia*, Cambridge.
- Berlin I., 1991, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, wyb. i oprac. J. Jedlicki, tłum. H. Bartoszewicz et al., Warszawa.
- Bieleń S., 2002, *Polityka zagraniczna Rosji*, [w:] J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), *Federacja Rosyjska 1991-2001*, Warszawa.
- Bieleń S., 2006, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa.

- Bieleń S., 2013, *Rosja jako uczestnik procesów globalizacyjnych*, [w:] S. Bieleń (red.), *Rosja w procesach globalizacji*, Warszawa.
- Bieleń S., 2015, *Rosyjski rewizjonizm geopolityczny w stosunkach międzynarodowych*, [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa.
- Bogunia-Borowska M., 2015, *Odpowiedzialność*, [w:] M. Bogunia-Borowska, *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, Kraków.
- Brinton C., 1938, *The Anatomy of Revolution*, New York.
- Broda M., 2007, *Mentalność, tradycja i bolszewicko-komunistyczne doświadczenie Rosji*, Łódź.
- Broda M., 2015, *Mocarstwowy imperatyw i imperialno-autorytarne fatum współczesnej Rosji?*, [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa.
- Bryc A., 2014, *Oligarchizacja systemu politycznego i gospodarczego jako bariera modernizacyjna Rosji*, [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Barriere modernizacji Rosji*, Warszawa.
- Bryc A., 2015, *Putinizm jako doktryna odbudowy imperium?*, [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa.
- Brzechczyn K., 2007, *Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej*, [w:] K. Brzechczyn, M. Nowak (red.), *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, Poznań.
- Brzechczyn K., 2009, *Polityka jako proces rewolucyjnej zmiany społecznej. Od Marksa do współczesnych teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej*, [w:] W. Wesołowski (red.), *Koncepcje polityki*, Warszawa.
- Brzechczyn K., 2013, *Zwycięska rewolucja i przegrana modernizacja. Próba parafrazy teorii rewolucji społecznych Thedy Skocpol w aparaturze pojęciowej nie-markowskiego materializmu historycznego*, [w:] K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, Poznań.
- Brzechczyn K., 2015, *Rozważania wokół Weberowskiej teorii rewolucji*, [w:] E. Jeliński, Z. Stachowski, S. Sztajer (red.), *Ratio, religio, humanitas. Miscellanea dedykowane profesorowi Zbigniewowi Drozdowiczowi*, Poznań.
- Carnaghan E., 2001, *Thinking about democracy: interview with Russian citizens*, „Slavic Review”, nr 2, [za:] J. Potulski, *Rosja w poszukiwaniu modelu reżimu politycznego – „poliarchia zachodnia” czy „azjatycka demokracja”*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, t. 3, [online:] <https://dx.doi.org/10.2307/2697274>.
- Chodak J., 2012, *Teorie rewolucji w naukach społecznych*, Lublin.
- Ćwiek-Karpowicz J., 2009, *Militaryzacja elity władzy centralnej podczas prezydentury Władimira Putina – interpretacja alternatywna*, „Studia Polityczne”, nr 23.
- Ćwiek-Karpowicz J., 2011, *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000-2008*, Warszawa.
- Diec J., 2013, *Konserwatywny nacjonalizm. Studium doktryny w świetle myśli politycznej Igora Szafariowicza*, Kraków.
- Diec J., 2015a, *Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, Kraków (*Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia*, t. 1).

- Diec J., 2015b, *Próby redefinicji państwowości imperialnej w nowej Rosji*, [w:] S. Bielen, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, Warszawa.
- Domańska M., 2013, *Rosja wobec światowego kryzysu finansowo-gospodarczego*, [w:] S. Bielen (red.), *Rosja w procesach globalizacji*, Warszawa.
- Dudek A., 2000, *Lutowa rewolucja 1917*, [w:] B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Ilustrowany leksykon historii XX wieku*, Kraków.
- Figes O., 2009, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław.
- Fish S., 2005, *Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics*, New York, [za:] A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington, DC 2007.
- Fromm E., 1998, *Ucieczka od wolności*, tłum. O. i A. Ziemilscy, Warszawa.
- Gaidar Y., 2012, *Russia. A Long View*, transl. A. W. Bouis, Cambridge.
- Gajdar J., 2016, *Upadek imperium. Nauka dla współczesnej Rosji*, tłum. H. Chłystowski, Warszawa.
- Giddens A., 2010, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa.
- Głowiński M., 1990, *Nowomowa po polsku*, Warszawa.
- Gorbaczow M., 1989, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, tłum. A. Kurkus et al., Warszawa.
- Gorbaczow M., 2014, *Sam ze wspomnieniami*, tłum. O. Morańska, Warszawa.
- Guriev S., Tsyvinski A., 2010, *Challenges Facing the Russian Economy after the Crisis*, [w:] A. Åslund, S. Guriev, A. Kuchins (eds.), *Russia After the Global Economic Crisis*, Washington, DC.
- Gustafson T., 1999, *Capitalism Russian-Style*, Cambridge – New York.
- Heller M., 1989, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa.
- Heller M., Niekricz A., 2016, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917-1939*, tłum. A. Mietkowski, Poznań.
- Janiszewski J., 2012, *Rewolucja jako przejaw zmiany społecznej*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe”, nr 32, Warszawa.
- Kadykało A., 2012, *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy XX wieku*, rozprawa doktorska, Warszawa.
- Kissinger H., 2009, *Dyplomacja*, Warszawa.
- Klychevsky V., 1998, *Kurs Russkoy Istorii (The course of Russian history)*, Москва.
- Kołakowski L., 1988, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, Londyn.
- Kosowska K., 2016, *Rosyjski sektor naftowy wobec nowych wyzwań na rynku krajowym i zagranicznym*, Kraków.
- Kowalczyk S., 1995, *Z refleksji nad człowiekiem. Człowiek – społeczność – wartość*, Lublin.
- Kowska M., 2011, *Aleksander Solżenicyn. Homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy*, Toruń.
- Krzyżanowski A., 2008, *Dwie pamiętne rewolucje, francuska i rosyjska, liberalna i despotyczna (1789 i 1917)*, [w:] A. Krzyżanowski, *Raj doczesny komunistów. Dzieje Rosji w XX wieku*, Kraków.

- Ledeneva A. V., 2013, *Can Russia Modernise?*, Cambridge, [online:] <https://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511978494>.
- Legutko R., 2004, *Wolność*, [w:] B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*, Kraków.
- Lipatow A., 2003, *Historia władzy a historia kultury (Droga rosyjska)*, [w:] R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, J. Modrzyńska (red.), *Zrozumieć politykę: główne problemy teorii polityki i współczesnej myśli politycznej*, Toruń.
- Lisiński M., 2004, *Metody planowania strategicznego*, Warszawa.
- Łukawski Z., 1981, *Historia Syberii*, Wrocław.
- Mackinder H. J., 2009, *Geograficzna oś historii*, Częstochowa.
- Marciniak W., 2004, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków, wyd. 2.
- McFaul M., 2007, *Odwrót rosyjskiego liberalizmu*, [w:] W. Konończuk (red.), *Imperium Putina*, Warszawa.
- Metz J. B., 2008, *Teologia wobec cierpienia*, tłum. J. Zychowicz, Kraków.
- Milkov A. V., 2004, *Global estimates of hydrate-bound gas in marine sediments: how much is really out there?*, „Earth-Science Reviews”, Vol. 66, nr 3-4, [online:] <https://dx.doi.org/10.1016/j.earscirev.2003.11.002>.
- Moltmann J., 2009, *Mensch*, Freiburg im Breisgau.
- Możejko E., 2001, *Realizm socjalistyczny. Teoria, rozwój, upadek*, Kraków.
- Oniszczyk W., 2002, *Czynniki zewnętrzne transformacji gospodarki Rosji. Handel zagraniczny, kapitał zagraniczny, transfer technologii*, Warszawa.
- Piątek D., 2011, *Istota transformacji gospodarczej*, [w:] W. Jaromłowicz, K. Szarzec (red.), *Liberalne przesłanki polskiej transformacji gospodarczej*, Warszawa.
- Pichoja R. G., 2011, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945-1991*, tłum. M. Głuszkowski, P. Zemszał, Warszawa.
- Pietraś M., 2010, *Globalny problem zmian klimatu. Analiza politologiczna*, „Teki Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych”, t. 5, Lublin.
- Pipes R., 1997, *Russia Under the Old Regime*, London, 2nd ed., [za:] D. Trenin, *Post-imperium. A Eurasian Story*, Washington, DC 2011.
- Pipes R., 2000, *Własność a wolność*, tłum. L. Niedzielski, Warszawa.
- Pipes R., 2009, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, tłum. A. Mrozek, Kraków.
- Ratzinger J., 2013, *Kościół – znak wśród narodów. Pisma eklezjologiczne i ekumeniczne*, cz. 1, tłum. W. Szymona, Lublin.
- Ratzinger J., 2014, *Zmartwychwstanie i życie wieczne. Studia o eschatologii i teologii nadziei*, tłum. J. Kobienia, Lublin.
- Ratzinger J., 2016, *O nauczaniu II Soboru Watykańskiego. Formułowanie, przekaz, interpretacja*, cz. 2, tłum. E. Grzesiuk, Lublin.
- Rawls J., 1992, *Justice as fairness: political not metaphysical*, [w:] Sh. Avineri, A. de-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford.
- Rawls J., 2001, *Justice as Fairness. A Restatement*, ed. E. Kelly, Cambridge–London.
- Robinson D. O., Owen D., 2003, *Preface*, [w:] D. O. Robinson, D. Owen (eds.), *Russia Rebounds*, Washington, DC.

- Robinson N., 2012a, *Conclusion. The Political Dysfunctions of Russian Capitalism*, [w:] N. Robinson (ed.), *The Political Economy of Russia*, Lanham, [online:] <https://dx.doi.org/10.1080/21599165.2013.864968>.
- Robinson N., 2012b, *Introduction: The Political Problems of Russian Capitalism*, [w:] N. Robinson (ed.), *The Political Economy of Russia*, Lanham.
- Robinson N., 2012c, *The Contexts of Russia's Political Economy. Soviet Legacies and Post-Soviet Policies*, [w:] N. Robinson (ed.), *The Political Economy of Russia*, Lanham.
- Sadowski J., 2005, *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przeszerzenie życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź.
- Sakwa R., 2008, *Russian Politics and Society*, London – New York.
- Shevtsova L., 2008, *Vladimir Putin*, „Foreign Policy”, nr 1-2.
- Shleifer A., Treisman D., 2004, *A Normal Country*, „Foreign Affairs”, Vol. 83, nr 2.
- Skorowski H., 2004, *Dialog*, [w:] B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*, Kraków.
- Sławnikowa O., 2013, 2017, tłum. O. Morańska, Katowice.
- Smaga J., 2002, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków.
- Smoleń M., 1994, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917-1991*, Kraków–Warszawa.
- Smoleń M., 2005, *Rewolucja październikowa*, [w:] H. Kieres et al. (red.), *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. 15, Radom.
- Solżenicyn A., 1991, *Archipelag GULag 1918-1956. Próba dochodzenia literackiego*, tłum. J. Pomianowski, t. 2, cz. 3-4, Warszawa.
- Sorokin P., 2017, *Social and Cultural Dynamics. A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, New York.
- Suchanek L., 1999, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Kraków.
- Szacki J., 2000, *Spotkania z utopią*, Warszawa.
- Szarucki M., 2013, *Dobór instrumentów formułowania i implementacji strategii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Seria Administracja i Zarządzanie”, nr 97.
- Szkop E., 2012, *Gospodarka w relacjach Unia Europejska – Federacja Rosyjska*, Warszawa.
- Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, tłum. J. Konieczny, Kraków.
- Świętochowski A., 1910, *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa–Kraków.
- Tabacznikow B. et al., 2004, *Procesy społeczno-polityczne. Od Lenina do Putina*, [w:] J. Żołotowski (red.), *Rosja XX wieku. Od utopii komunistycznej do rzeczywistości globalistycznej*, Kraków.
- Taubes J., 2016, *Zachodnia eschatologia*, tłum. A. Serafin, Warszawa.
- Thom F., 1990, *Czas Gorbaczowa*, Warszawa.
- Tillich P., 2016, *Era protestancka*, tłum. J. A. Prokopski, N. Łomanowa-Barańska, Kęty.
- Tischner J., 2005, *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków, wyd. 2 rozsz.
- Treisman D., 2010, *Russian Politics in a Time of Economic Turmoil*, [w:] A. Åslund, S. Gu-riev, A. Kuchins (eds.), *Russia After the Global Economic Crisis*, Washington, DC.
- Turowicz J., 1993, *Pamięć i rodowód*, „Tygodnik Powszechny”, nr 45.
- Wielomski A., 2005, *Rewolucja*, [w:] *Encyklopedia „Białych Plam”*, H. Kieres et al. (red.), t. 15, Radom.

- Winling R., 1990, *Teologia współczesna 1945-1980*, tłum. K. Kisielevska-Sławińska, Kraków.
- Wnuk-Lipiński E., 2008, *Długie pożegnanie. Homo sovieticus dzisiaj*, „Tygodnik Powszechny”, nr 10.
- World Health Organization, 2014, *Preventing suicide: a global imperative*, Geneva.
- Zinowiew A., 1987, *Homo sovieticus*, tłum. S. Deja, Warszawa.
- Żukrowska K., 2010, *Rola otoczenia międzynarodowego w transformacji systemowej*, [w:] K. Żukrowska (red.), *Transformacja systemowa w Polsce*, Warszawa.
- Żyromski M., 2010, *Kontynuacja czy cyrkulacja. Elity rosyjskie w procesie transformacji ustrojowej (wyjaśnienie przyczynowo-skutkowe)*, [w:] T. Bodio (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Warszawa.

Bibliografia w pozostałych alfabetych

„Нова Рада”, 1917, 27 IV.

„Робітнича Газета”, 1917a, 30 III.

„Робітнича газета”, 1917b, 8 IV.

- Алексеева Л. М., 2001, *История инакомыслия в России. Новейший период*, Москва.
- Ашин Г. К., 2010, *Элитология. История, теория, современность*, Москва.
- Беляева Н. Ю., Какабадзе Ш. Ш., Зайцев Д. Г. (ред.), 2012, *Аналитические сообщества в публичной политике: глобальный феномен и российские практики*, Москва.
- Болдин В. И., 1995, *Крушение престола. Штрихи к портрету М. С. Горбачева*, Москва.
- Василенко В. И., 2013, *Ноосферное наследие В. И. Вернадского*, [в:] Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, А. В. Марков (ред.), *Эволюция Земли, жизни, общества, разума*, Волгоград.
- Вернадский В. Н., 1988a, *Труды по всеобщей истории науки*, Москва.
- Вернадский В. Н., 1988b, *Философские мысли натуралиста*, Москва.
- Винниченко В., 1904, *Контрасти. Нарис*, „Киевская старина”, т. 87, кн. 1, Київ.
- Винниченко В., 1924, *На той бік. Повість*, „Нова Україна”, Прага.
- Винниченко В., 1980, *Щоденник*, т. 1: 1911-1920, Едмонтон – Нью Йорк.
- Винниченко В., 1991, *Заповіт борцям за визволення*, Київ.
- Вишленкова Е. А., Галиуллина Р. Х., Ильина К. А., 2012, *Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность*, Москва.
- Волобуев О., Карпачёв С., Романов П., 2016, *История России. Начало XX – начало XXI века. Учебник*, Москва.
- Горин Д. Г., 2012, *Интеллектуалы и свобода. Опыт научного сообщества в дореволюционной России*, Москва.
- Гудков Л., 2013, *Отношение к Сталину в России и странах Закавказья*, Москва.
- Данилов А., Уткин А., Филиппов А. (ред.), 2009, *История России 1945-2008, 11 класс*, Москва.

- Енциклопедія історії України, 2004, т. 2, ред. В. А. Смолій, Київ.
- Енциклопедія історії України, 2011, т. 8, ред. В. А. Смолій, Київ.
- Загидуліна М. В., 2009, Мифологизация „недалекого прошлого” как генератор сюжетов „массовой литературы”, [в:] И. Л. Савкина, М. А. Черняк (ред.), *Культ-товары. Феномен массовой литературы в современной России*, Санкт-Петербург.
- Зиновев А., 1989, *Катастрофка. Повесть о перестройке в Партграде*, Мюнхен.
- Зыгарь М., 2017, *Империя должна умереть*, Москва.
- Ильичева Л. Е., Комаровский В. С. (ред.), 2015, *Модели и механизмы государственного и муниципального управления стран Запада, Востока и России: сравнительный анализ*, Москва.
- Исаев Б. А., Баранов Н. А., 2013, *Современная российская политика. Учебное пособие. Для бакалавров*, Москва.
- Канарш Г., 2011, *Социальная справедливость: Философские концепции и российская ситуация*, Москва.
- Кирилук Ф. (ред.), 2004, *Державницька ідея В. Винниченка*, Київ.
- Колядич Т. М., 2011, *От Аксенова до Глуховского. Русский эксперимент. Экстремальный путеводитель по современной русской литературе*, Москва.
- Копосов Н., 2011, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва.
- Коэн Д. Л., Арато Э., 2003, *Гражданское общество и политическая теория*, Москва.
- Крыштановская О., 2002, *Режим Путина: либеральная милитократия?*, „Pro et Contra”, № 4.
- Кульчицкий С., Солдатенко В., 2005, *Володимир Винниченко*, Київ.
- Ленин В. И., 1969, *Полное Собрание Сочинений*, т. 38, Москва.
- Ленин В. И., 1970, *Полное Собрание Сочинений*, т. 51, Москва.
- Ленин В. И., 1977, *Биографическая хроника*, т. 8: ноябрь 1919 – июнь 1920, Москва.
- Лист до І. Ф. Арманд, 1969, [в:] В. І. Ленін про Україну, ч. 1: 1893-1917, Київ.
- Мазепа І., 1950, *Україна в огні й бурі революції*, т. 1, Neu-Ulm.
- Макарычев А. С., 2015 *Государства, экспертные сообщества и режимы знания-власти*, „Политическая наука: Научный журнал”, № 3: “Социальные и политические функции академических и экспертных сообществ”, с. 9-26.
- Малинова О. Ю. (ред.), 2017, *Роль экспертно-аналитических сообществ в формировании общественной повестки дня в современной России*, Москва.
- Медушевский А., 2017, *Политическая история русской революции: нормы, институты, формы социальной мобилизации в XX веке*, Москва.
- Миллер А., 2012, *Историческая политика в России: новый поворот?*, [в:] А. Миллер, М. Липман (ред.), *Историческая политика в XXI веке*, Москва.
- Общественное мнение* – 2016, 2017, Москва.
- Орлов Ю. А., 2006, *Опасные мысли. Мемуары из русской жизни*, Москва.
- Орлова И. В., Соколова Т. Д., 2017, *Роль и функции общественных советов в повышении эффективности деятельности региональных органов государственной власти*, „Вестник РУДН”, Серия „Социология”, Vol. 17, No. 1, с. 124-132, [online:] <https://dx.doi.org/10.22363/2313-2272-2017-17-1-124-132>.

- Пивоваров Ю. С., 2014а, О „советском” и путях его преодоления (статья первая), *Советское uber alles*, „Полис”, № 1, с. 60-82, [online:] <https://dx.doi.org/10.17976/jpps/2014.01.05>.
- Пивоваров Ю. С., 2014б, О „советском” и путях его преодоления (статья вторая). Что делать?, „Полис”, № 2, с. 31-60, [online:] <https://dx.doi.org/10.17976/jpps/2014.02.04>.
- Попов Г. Х., 1987, С точки зрения экономиста, „Наука и жизнь”, № 4, с. 54-66.
- Рар А., 2012, Куда пойдет Путин? Россия между Китаем и Европой, пер. С. Ширишова, Москва.
- Реати Ф. Э., 2002, Бог в XX веке: Человек – путь к пониманию Бога. (Западное богословие XX века), пер. Ю. А. Ромашева, Санкт-Петербург.
- Рыжков Н. И., 1995, Десять лет великих потрясений, Москва.
- Сафонов И. А., 2005, Россия в общеевропейском процессе экономической интеграции, Москва.
- Сахаров А. Д., 1989, Мир через полвека, „Вопросы философии”, № 1, с. 27-34.
- Скочпол Т., 2017, Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая, Москва.
- Сморгунов Л., 2007, Философия и политика, Очерки современной политической философии и российская ситуация, Москва.
- Соколов Б. С., Яншин А. Л., Назаров А. Г. (ред.), 1986, В. И. Вернадский и современность, Москва.
- Соловей В., 2016, Revolution! Основы революционной борьбы в современную эпоху, Москва.
- Социально-политические риски устойчивого развития российского общества в условиях кризиса и санкций, 2016, Москва.
- Субетто А. И., 2009, Наука и общество в начале XXI века (ноосферные основания единства), Санкт-Петербург.
- Сунгуров А. Ю., Карягин М. Е., 2017, Российское экспертное сообщество и власть: основные формы взаимодействия, „Полис. Политические исследования”, № 3, с. 144-159.
- Тищенко Ю., 1917, Хто такий Винниченко. Біографічний нарис, Київ.
- Торкунов А. (ред.), 2016, История России, 10 класс. Учебник для общеобразовательных организаций в трех частях, Москва.
- Туманова А. С., 2008, Общественные организации и русская публика в начале XX века, Москва.
- Українська Центральна Рада, 1996, Документи і матеріали. У двох томах, т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р., Київ.
- Христюк П., 1921, Записки і матеріали до історії Української революції, т. 1, Прага.
- ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 65/65/зв.
- ЦДІА України, ф. 274, оп. 5с, спр. 26, арк. 108.
- Чадаев А., 2006, Путин. Его идеология, Москва.
- Щусь О. Й., 2011, Перший український військовий з'їзд 1917, [в:] Енциклопедія історії України, т. 8: Па-Прик, ред. В. А. Смолій, Київ.

- Ядринцев Н. М., 2003, *Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении*, ред. Н. Н. Покровский, Новосибирск, 3-е изд.
- Яковлев А. Н., 1994, *Горкая чаша*, Ярослав.

Źródła internetowe

- Andreev S., 2017, *Wystąpienie ambasadora Rosji w Polsce Sergeya Andreeva na konferencji organizacji rosyjskich rodaków mieszkających w Polsce, „100-lecie Wielkiej Rewolucji Rosyjskiej” (7 października 2017 r.)*, Ambasada Rosji w Polsce, [online:] http://poland.mid.ru/web/polska_pl/vystuplenia/-/asset_publisher/FvT1Mwm5ImwT/content/wystapienie-ambasadora-rosgi-w-polsce-sergeya-andreeva-na-konferencji-organizacji-rosyjskich-rodakov-mieszkajacych-w-polsce-100-lecie-wielkiej-rewolucji?inheritRedirect=false&redirect=http%3A%2F%2Fpoland.mid.ru%2Fweb%2Fpolska_pl%2Fvystuplenia%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_FvT1Mwm5ImwT%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-2%26p_p_col_count%3D1 – 31 X 2017.
- Balcwicz J., 2012, *Klraty metanu przyszłości świata*, „Energia Gigawat”, nr 1, [online:] http://www.cire.pl/pliki/2/klraty_metanu_przyszloscia_swiaata.pdf – 23 X 2017.
- Bershidsky L., 2017, *Why the Russian Suicide Game Went Global*, „Bloomberg View”, 24 IV, [online:] <https://www.bloomberg.com/view/articles/2017-04-25/why-the-russian-suicide-game-went-global> – 23 X 2017.
- BP, 2015, *BP Statistical Review of World Energy*, [online:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_pa%C5%84stw_wed%C5%82ug_rocznej_emisji_dwutlenku_w%C4%99gla – 23 X 2017.
- Brousse P., 1877, *Czerwony sztandar*, tłum. B. Czerwiński, „Cyfrowa Biblioteka Polskiej Piosenki”, [online:] [http://bibliotekapiosenki.pl/utwory/Czerwony_sztandar_\(utwor\)](http://bibliotekapiosenki.pl/utwory/Czerwony_sztandar_(utwor)) – 25 X 2017.
- Chelala C., 2007, *Stopping sexual abuse of Russian kids*, „The Japan Times”, 11 IX, [online:] <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2007/09/11/commentary/stopping-sexual-abuse-of-russian-kids/> – 23 X 2017.
- Courtois S., 2010, *Od rewolucji francuskiej do październikowej*, „Polonia Christiana”, nr 12, [online:] <http://www.pch24.pl/od-rewolucji-francuskiej-do-pazdziernikowej,16199,i.html> – 25 X 2017.
- ECPAT, b.d., *STOP Sex Trafficking of Children and Young People*, [online:] http://www.ecpat.org/wp-content/uploads/legacy/Factsheet_Russia.pdf – 23 X 2017.
- Fabian G., 2003, *Ropa naftowa i gaz ziemny. Nie zagrażą węglowi?*, „Biuletyn Górniczy”, nr 3-4 (93-94), [online:] http://www.giph.com.pl/bg/2003_03-04/ropa.html – 23 X 2017.
- Filipiak A., 2017, „Niebieski wieloryb”. Niebezpieczna gra dotarła do Polski. Doszło do pierwszych okaleczeń, „Newsweek”, 20 III, [online:] <http://www.newsweek.pl/polska/-niebieski-wieloryb-dotarl-do-polski-artykuly,407315,1.html> – 23 X 2017.

- Górnica Izba Przemysłowo-Handlowa, 2003, III-IV, *Ropa naftowa i gaz ziemny Nie zagrażą węglowi?*, [online:] http://www.giph.com.pl/bg/2003_03-04/ropa.html.
- Harvey F., 2013, *1.5C rise in temperature enough to start permafrost melt, scientists warn*, „The Guardian”, 21 II, [online:] <https://www.theguardian.com/environment/2013/feb/21/temperature-rise-permafrost-melt> – 23 X 2017.
- IPCC, 2007, *Climate Change 2007: The Physical Science Basis*, [online:] <https://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/wg1/ar4-wg1-frontmatter.pdf> – 23 X 2017.
- KGHM, 2015, *Zintegrowany Raport Roczny 2015*, [online:] <http://kgbm.com/pl/archiwum/csr-zrownowazony-rozwoj> – 23 X 2017.
- Khvostunova O., 2012, *Russia's Invisible Children. The unrelieved plight of Russia's homeless youth*, „Institute of Modern Russia”, 31 V, [online:] <https://imrussia.org/en/nation/245-besprizorniki> – 23 X 2017.
- Kiehl J. T., Trenberth K. E., 2006, *Earth's Annual Global Mean Energy Budget*, [online:] <https://web.archive.org/web/20060330013311/http://www.atmo.arizona.edu/students/courselinks/spring04/atmo451b/pdf/RadiationBudget.pdf> – 29 X 2017.
- Litvinova D., 2016, *Suicide Watch: Why Russian Teens Are Killing Themselves*, „The Moscow Times”, 27 V, [online:] <https://themoscowtimes.com/articles/suicide-watch-why-russian-teens-are-killing-themselves-53017> – 23 X 2017.
- Mitzner P., 2016, *W którym miejscu kończy się człowiek*, „Kulturalna Warszawa”, [online:] <http://www.kulturalna.warszawa.pl/kapuscinski,6,5636.html> – 25 X 2017.
- Moll J., 2017, *Chiny wydobyły klatrat metanu – paliwo przyszłości*, „TylkoNauka.pl”, 19 V, [online:] <http://tylkonauka.pl/wiadomosc/chiny-wydobyly-klatrat-metanu-paliwo-przyszlosci> – 23 X 2017.
- Prof. Grinberg: w Rosji ścierają się dwie szkoły myślenia ekonomicznego, 2014, „Gazeta Wyborcza”, 9 XII, [online:] http://wyborcza.biz/biznes/1,100969,17105051,Prof_Grinberg_w_Rosji_scieraja_sie_dwie_szkoly_myslenia.html – 3 I 2015.
- „Przegląd Wschodni”, 1935, R. IV, nr 13, [online:] <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docme?id=366739&from=publication> – 23 X 2017.
- Rabajczyk A., 2009, *Stabilność klatratów metanu a środowisko*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria B – Nauki Przyrodnicze”, 30”, [online:] <http://www.ujk.edu.pl/ios/wydawnictwa/rs30/arabajczyk.pdf> – 23 X 2017.
- WHO i UNICEF: *Śmiertelność młodych ludzi największa w Europie*, 2010, „Eastbook”, 23 IX, [online:] <http://www.eastbook.eu/2010/09/23/rosja-23-09-2010-smiertelnosc-mlodych-ludzi-najwieksza-w-europie/> – 23 X 2017.
- Wilk A., 2014, *Rosyjskie przygotowania do wielkiej wojny?*, „Analizy OSW”, [online:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-09-24/rosyjskie-przygotowania-do-wielkiej-wojny> – 21 VI 2017.
- Wilk H., 2015, *Czasy Secondhand. Recenzja*, „Polish History. Portal Historyczny”, 23 V, [online:] www.polishhistory.pl – 27 X 2017.
- Włodarczyk B. (reż.), 2000, *Jeden dzień z życia bezdomnego chłopca w Moskwie*, „Szerokie tory”, [online:] <https://www.youtube.com/watch?v=3Zzb2CQwNiE> – 23 X 2017.
- Worldwide Governance Indicators, World Bank, [online:] <http://info.worldbank.org/governance/WGI/#reports> – 25 X 2017.

- Zaprutko-Janicka A., 2014, *Miliony zdziczających dzieci. Przemilczany problem Związku Radzieckiego*, „Ciekawostki Historyczne”, 19 I, [online:] <http://ciekawostkihistoryczne.pl/2014/01/19/miliony-zdziczajacych-dzieci-przemilczany-problem-zwiazku-radzieckiego/> – 23 X 2017.
- Акминдаус А., Славникова О., 2010, „Легкая голова” как „автобиография возможного”, „НГ Ex Libris”, 30 IX, [online:] http://www.ng.ru/ng_exlibris/2010-09-30/2_slavnikova.html – 28 X 2017.
- Баунов А., 2017, *Ничья революция. Как власть вступила в конкуренцию за память, Московский центр Карнеги*, [online:] <http://carnegie.ru/commentary/74644> – 15 XI 2017.
- Беспризорность*, „Энциклопедия Юриста”, [online:] <http://eyu.sci-lib.com/article/0000180.html> – 23 X 2017.
- Бодэ В., Гудков Л., 2008, *Жива ли память о Великой Отечественной войне в наши дни*, „Радио Свобода”, 11 V, [online:] <https://www.svoboda.org/a/447242.html> – 28 X 2017.
- В московском метро запустят поезд с римскими легионерами и рыцарями*, 2017, „Lenta.ru”, 25 V, [online:] https://lenta.ru/news/2017/05/25/hist_fest/ – 28 X 2017.
- В России зафиксировали более миллиона ВИЧ-инфицированных*, 2016, „РИА Новости”, 29 XI, [online:] <https://ria.ru/society/20161129/1482407047.html> – 23 X 2017.
- Владимир Путин подписал распоряжение о подготовке празднования 100-летия революции 1917 года в России*, 2016, „НИА. Нижний Новгород”, 20 XII, [online:] <https://www.niann.ru/?id=502020> – 28 X 2017.
- ВЦИОМ, 2002, *Есть разные мнения о том, что принесла октябрьская революция народам России. С каким из следующих мнений вы бы скорее всего согласились?*, [online:] https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=292&q_id=23300&date=15.09.2002 – 18 X 2017.
- ВЦИОМ, 2012, *Есть разные мнения о том, что принесла Октябрьская революция нашей стране. С каким из следующих суждений Вы скорее согласны?*, [online:] https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=874&q_id=61004&date=28.10.2012 – 18 X 2017.
- ВЦИОМ, 2014, *А Вы лично симпатизируете идеям консерватизма или нет?*, [online:] https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=949&q_id=65158&date=16.02.2014 – 18 X 2017.
- ВЦИОМ, 2016, *Если бы референдум о сохранении СССР состоялся бы сегодня, то как бы вы ответили на следующий вопрос?*, [online:] https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=1059&q_id=73250&date=06.03.2016 – 18 X 2017.
- ВЦИОМ, 2017а, *Деятельность общественных институтов*, [online:] https://wciom.ru/news/ratings/odobrenie_deyatelnosti_obshhestvennykh_institutov/ – IX 2017.
- ВЦИОМ, 2017б, *Октябрьская революция: 1917-2017*, „Пресс-выпуск”, № 3488, [online:] <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116446v> – 11 X 2017.
- ВЦИОМ, 2017с *Протестный потенциал. Рейтинги и индексы Всероссийского Центра изучения общественного мнения*, [online:] https://wciom.ru/news/ratings/protestnyj_potencial/ – 15 XI 2017.

- Выбираем костюмы к 9 мая, „Мой Карнавал”, [online:] <https://www.my-karnaval.ru/prazdnik/den-pobedy/> – 28 X 2017.
- Газпром, 2005, «Газпром» и Российская Академия наук подписали Соглашение о научно-техническом сотрудничестве, [online:] <http://www.gazprom.ru/press/news/2005/april/article55253/> – 23 X 2017.
- Глухова А., 2017а, Уроки Октября, „Коммуна”, [online:] http://communa.ru/politika/uroki_oktyabrya/ – 15 XI 2017.
- Глухова А., 2017б, Политический дневник. 100-летие Октябрьской революции: взгляд из XXI века, „Коммуна”, 7 XI, [online:] http://communa.ru/politika/politicheskiy_dnevnik_-100-letie_oktyabrskoy_revolyutsii_vzglyad_iz_xxi_veka/.
- „Детская военная форма купить с доставкой по РФ”, [online:] <http://forma-vov.ru/> – 28 X 2017.
- Интерфакс, 2016, Ольга Васильева: я не ретроград и не сталистка, [online:] <http://www.interfax.ru/russia/535818> – 18 X 2017.
- Какими были итоги выборов в Госдуму предыдущих созывов, 2007, „Риа Новости”, 8 XII, [online:] <http://ria.ru/spravka/20071208/91519653.html> – 25 X 2017.
- Кирилл (патриарх), 2017, Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на открытии III Рождественских Парламентских встреч, [online:] <http://www.patriarchia.ru/db/text/3960558.html> – 22 II 2017.
- Колесников А., 2017, Историческая политика в России: почему она разобщает, а не объединяет, [online:] http://carnegie.ru/2017/08/09/ru-pub-72746#_edn29 – 2 IX 2017.
- Костюм боевой малышки, „Всекустымы. Карнавальныы кустымы и аксесуары”, [online:] <http://vsekostumy.ru/kostum-boevoj-malyshki> – 28 X 2017.
- «Клубенек Победы»: кто сколько зарабатывает и тратит, используя День Победы как повод, 2017, „Zagolovki.ru”, 3 V, [online:] <http://www.zagolovki.ru/daytheme/pobeda/03May2017> – 28 X 2017.
- Круглый Стол 12 декабря, 2015, [online:] <http://rt12dec.ru> – 6 V 2015.
- К удинов Д., 2015, Сколько всего памятников Ленину. Россия, [online:] <http://lenin.tilda.ws/skolko> – 18 X 2017.
- Левада-Центр, 2017, Октябрьская революция. Пресс-выпуск, 5 IV, [online:] <https://www.levada.ru/2017/04/05/oktyabrskaya-revolutsiya-2/> – 8 X 2017.
- Лельчук В., b.d., Индустриализация, [online:] <http://www.rus-lib.ru/book/35/16/329-354.html>.
- Леонов С. В., 2007, Великая французская и Великая Октябрьская революции: опыт сравнительного анализа, [online:] http://samlib.ru/e/enokusowec_a_n/revolucii.shtml – 25 V 2017.
- Министерство обороны Российской Федерации, b.d., Перемещение производительных сил СССР на восток, [online:] https://archive.is/20120716113533/victory.mil.ru/war/1941/economy/03_02_01.html – 23 X 2017.
- Министерство образования и науки Российской Федерации, 2013, Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории, [online:] <https://www.kommersant.ru/docs/2013/standart.pdf> – 18 X 2017.

- Министерство образования и науки Российской Федерации, 2016, *Федеральный перечень учебников, рекомендуемых к использованию в 2016-2017 учебном году*, [online:] <http://www.uchportal.ru/documents/federalnyj-perechen-uchebnikov-na-2016-2017-uchebnyj-god> – 18 X 2017.
- Основы социальной концепции Русской Православной Церкви, [online:] <https://mospat.ru/ru/documents/social-concepts/vi/> – 25 II 2017.
- Павлова С., 2017, *Одеться патриотом*, „Радио Свобода“, 9 V, [online:] <https://www.svoboda.org/a/28468547.html> – 28 X 2017.
- Парад на Красной площади 7 ноября 2016 в Москве можно было смотреть онлайн в Сети, 2016, „Top News“, 7 XI, [online:] http://www.topnews.ru/news_id_95733.html – 28 X 2017.
- Первое заседание Оргкомитета, посвященное 100-летию Революции 1917 г., 2017, Российское историческое общество, [online:] <http://rushistory.org/proekty/100-letie-revoljutsii-1917-goda/pervoe-zasedanie-organizatsionnogo-komiteta-po-podgotovke-i-provedeniyu-meropriyatij-posvyashchennykh-100-letiyu-revoljutsii-1917-goda.html> – 16 XI 2017.
- Померанц У., 2017, *Почему Путин не празднует годовщину революции 1917 года*, „ИноСМИ“, 27 II, [online:] <http://inosmi.ru/politic/20170227/238780388.html> – 28 X 2017.
- Послание Президента Федеральному Собранию, 2016, „Президент России“, [online:] <http://www.kremlin.ru/events/president/news/53379> – 18 X 2017.
- Проект документа Всеправославного Собора, одобренный Собранием Предстоятелей Поместных Православных Церквей в Шамбези, 21-28 января 2016 года, 2016, [online:] <http://www.patriarchia.ru/db/text/4360988.html> – 22 II 2017.
- Путин В., 1999, *Россия на рубеже тысячелетий*, „Независимая Газета“, 30 XII, [online:] http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html – 1 IX 2007.
- Путин В., 2005, *Путин: Распад СССР – крупнейшая геополитическая катастрофа века*, [online:] <https://www.youtube.com/watch?v=d4Xlwd91Ily> – 2 XI 2017.
- Путин В., 2017, *Заседание Совета по развитию гражданского общества и правам человека*, [online:] <http://kremlin.ru/events/president/news/55947/work> – 5 XI 2017.
- Путин надеется, что усилиями журналистов Петербург не станет „городом четырех революций“, 2016, 7 IV, [online:] <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2740465&cid=999> – 9 IV 2018.
- Распоряжение Президента Российской Федерации от 19.12.2016 г. № 412-рп „О подготовке и проведении мероприятий, посвящённых 100-летию революции 1917 года в России“, 2016, Официальный сайт Президента России, [online:] <http://kremlin.ru/acts/bank/41498> – 10 XI 2017.
- РИА, 2008, 7 ноября: пять праздников одного дня. Справка, [online:] <https://ria.ru/society/20081107/154584399.html> – 18 X 2017.
- Санкт-Петербургский Союз Ученых (СП6СУ), б. д., [online:] <http://www.spass-sci.ru/>.
- Сергей Нарышкин: революционные события 1917 года больше не раскалывают общество, 11.2017, ТАСС: информационное агентство России, 07.11., [online:] <http://tass.ru/opinions/interviews/4699298> – 15 XI 2017.

- ТВ Дождь, 2014, *ДИЛЕТАНТЫ. Виктор Ерофеев – о жизни в блокадном Ленинграде*, [online:] https://tvrain.ru/teleshov/diletanty/diletanty_viktor_erofeev_o_zhizni_v_blokadnom_leningrade-361414/ – 18 X 2017.
- Ткачев П. Н., 1933, *Народ и революция*, [в:] П. Н. Ткачев, *того же, Избранные сочинения на социально-политические темы в четырех томах*, т. 3, Москва, [online:] <http://saint-juste.narod.ru/tkachev1.html> – 2 XI 2017.
- Уральские сказы П. П. Бажова. *Список произведений*, „Всё лучшее детям”, [online:] http://slovobelova.ru/?page_id=2639 – 28 X 2017.
- Усыновление в России, 2015, *Численность детей, оставшихся без попечения родителей, выявленных в течение отчетного года*, Информационно-консультационный портал Министерства образования и науки РФ Департамент государственной политики в сфере защиты прав детей, [online:] <http://www.usynovite.ru/statistics/2015/1/> – 28 VII 2017.
- Что за праздник 7 ноября: что празднуют в эту дату?, „1 вопрос ответ”, [online:] <http://1-vopros.ru/778-chto-za-prazdnik-7-noyabrya.html> – 28 X 2017.

Noty o autorach

KATARZYNA DUDA – prof. dr hab. w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek Komisji Kultury Słowian PAU, Międzynarodowego Komitetu Słowianoznawstwa, jak również rady programowej czasopisma „Emigrantologia Słowian”. Autorka książek: *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*, Kraków 1995; *Wiara i naród. Twórczość Władimira Maksimowa*, Kraków 2001; *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*, Kraków 2010; *Szkice o prozie rosyjskiej XXI wieku (Ulicka, Szyszkina, Pielewin, Minajew, Siemczyn, Kuricyn, Starobiniec i inni)*, Kraków 2017; współautorka podręcznika akademickiego *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, red. L. Suchanek, Kraków 2004. Jej zainteresowania związane są przede wszystkim z emigracją rosyjską XX wieku oraz współczesną kulturą i literaturą rosyjską.

ANNA JACH – historyk, doktor nauk humanistycznych z zakresu nauk o polityce. Adiunkt w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej w Katedrze Badań nad Obszarem Eurazjatyckim Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze oscylują wokół przeobrażeń polityczno-ustrojowych państwa rosyjskiego w XX i XXI wieku, stosunków polsko-rosyjskich i funkcjonowania sektora społecznego w Rosji. Autorka licznych publikacji, m.in.: *Rosja 1991-1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, Kraków 2011; *O naturze rosyjskiego autorytaryzmu. Próba opisu*, [w:] *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 2: *Kontekst polityczny i gospodarczy*, red. J. Diec, A. Jach, Kraków 2014; *Events of August '91 as an Expression of Political Disobedience in the Process of Shaping Civil Conduct*, „Kultura i Edukacja. Culture and Education, Quarterly” 2016, nr 4 (114); *Akt Końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonaliza-*

cję ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975-1991 (wybrane aspekty), „Nowa Polityka Wschodnia”, cz. 2: *Współpraca demokratycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej z Federacją Rosyjską: nowe wyzwania*, red. R. Lisiakiewicz, 2017, nr 2 (13); *Legal conditions of the activity of non-governmental human rights organizations in Russia in the years 1991-1996*, „ACM International Conference Proceeding Series” 2017, [online:] <https://doi.org/10.1145/3143699.3143729>. Współpracuje z Ośrodkiem „Karta”.

WITALII KARIEV – ukończył studia w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ, obecnie jest doktorantem na Wydziale Socjologiczno-Historycznym Uniwersytetu Rzeszowskiego.

MICHAŁ KURYŁOWICZ – adiunkt w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Specjalizuje się w tematyce relacji państw Azji Centralnej z Rosją oraz w zagadnieniu polityki historycznej na obszarze postradzieckim. Autor monografii poświęconej polityce zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji.

RAFAŁ LISIAKIEWICZ – adiunkt w Katedrze Nauk Politycznych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Zajmuje się relacjami polsko-rosyjskimi, polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej, problematyką geoeonomii i ekonomizacji polityki zagranicznej FR.

KAROLINA MAĆKO – od 2013 roku studentka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Absolwentka studiów licencjackich na kierunku kulturoznawstwo, specjalność rosjoznawstwo. Autorka zamieszczonego w „Studenckich Zeszytach Rosjoznawstwa” (2015, nr 2) artykułu popularnonaukowego *Czy Rosja należy do Zachodu? Rozważania na podstawie podobieństw i różnic kulturowych między Polską i Rosją* oraz pracy licencjackiej na temat zjawiska *homo sovieticus* (Człowiek sowiecki – oczekiwania i rzeczywistość. Na podstawie wybranych opowiadań Michaiła Zoszczenki). Obecnie studentka IV roku politologii, specjalności dziennikarstwo polityczne. Przygotowuje pracę magisterską na temat kondycji zawodu dziennikarskiego w Rosji oraz rosyjskiego systemu medialnego po przemianach 1991 roku.

IRINA ORŁOWA – profesor Wydziału Zagranicznych Studiów Regionalnych i Współpracy Międzynarodowej Rosyjskiej Akademii Gospodarki

Narodowej i Administracji Publicznej przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej.

KINGA OSIERDA – studentka Bezpieczeństwa Narodowego oraz Studiów Eurazjatyckich na Uniwersytecie Jagiellońskim. Interesuje się tematyką związaną z Europą Środkowo-Wschodnią, Kaukazem, a także demokracją i przywództwem politycznym. Wiceprzewodnicząca Koła Naukowego „Eurazja” oraz analityk w Stowarzyszeniu Demagog.

DYMITR ROMANOWSKI – adiunkt w Katedrze Kultury Bizantyńsko-Prawosławnej w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Obszar zainteresowań: antropologia kultury, historia rosyjskiej filozofii chrześcijańskiej oraz historia kultury chrześcijańskiej.

ROMAN SAWIENKOW – doktor w Katedrze Socjologii i Politologii Wydziału Historycznego Uniwersytetu Państwowego w Woroneżu.

ALEKSANDER SUNGUROW – doktor habilitowany profesor nauk politycznych, kierownik Instytutu Politologii Stosowanej filii Narodowego Uniwersytetu Badawczego, Wyższa Szkoła Ekonomiki w Petersburgu, prezydent Międzyregionalnego humanistycznego i politologicznego centrum „Strategia”, redaktor naczelny czasopisma „Publicznaja Politika”. Wiceprezydent Rosyjskiej Asocjacji Nauk Politycznych, członek zarządu Europejskiego Instytutu Ombudsmana, członek zarządu grupy eksperckiej „Jewropiejskij Dialog”, członek rady eksperckiej przy Komitecie ds. Stosunków Międzyetnicznych i ds. Oświaty Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej. Członek rady przy Prezydencie FR ds. wspierania rozwoju instytutów społeczeństwa obywatelskiego i obrony praw człowieka (2004-2008), deputowany oraz przewodniczący stałej komisji ds. nauki i szkolnictwa wyższego Rady Deputowanych Ludowych Leningradu (Liensoiweta), a w latach 1990-1993 Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (Pietrosowiet) RF. Autor monografii *Время и политика: введение в хронополитику* (2016), *Фабрики мысли и экспертные сообщества* (2016, we współautorstwie z A. A. Balajanom), *Как возникают инновации в политике: «фабрики мысли» и другие институты – медиаторы* (Moskwa 2015) i *Институт омбудсмана: эволюция традиций и современная прак-*

мику (Санкт-Петербург 2005). Zainteresowania naukowe: społeczeństwo obywatelskie, porządek publiczny, prawa człowieka, instytucje mediacyjne, środowisko eksperckie.

SEBASTIAN TORŁOP – student studiów eurazjatyckich na Uniwersytecie Jagiellońskim. Zajmuje się tematyką związaną z Syberią, Kaukazem, a także oddziaływaniem gospodarki na politykę i dyplomację. Przewodniczący Koła Naukowego „Eurazja”.

ELŻBIETA ŻAK – doktor nauk humanistycznych, wykładowca w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. W kręgu jej zainteresowań pozostają kultura i literatura Rosji współczesnej oraz społeczeństwo postsowieckie – kierujące nim mechanizmy, symptomatyczne dla niego zjawiska, powracające idee w kontekście transformacji ostatnich dekad. Efektem badań nad zmianami w kulturze rosyjskiej na przestrzeni XX i XXI wieku przez pryzmat zjawiska literatury popularnej jest książka *Mieszkańcy rosyjskiej świadomości zbiorowej XX i XXI wieku. Bohater kryminałów Aleksandry Marininej i Borysa Akunina* (Kraków 2014).

W serii *Rosja. Wczoraj, dziś i jutro. Polityka – Kultura – Gospodarka – Religia* pod redakcją Michała Kuryłowicza, Joachima Dieca i Anny Jach ukazały się:

1. Anna Jach, *Rosja 1991-1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, 2011.
2. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 1: *Federacja Rosyjska*, red. Anna Jach, 2011.
3. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 2: *Wspólnota Niepodległych Państw*, red. Mieczysław Smoleń i Michał Lubina, 2011.
4. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. Joachim Diec, 2011.
5. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 4: *Reinterpretacja po dwudziestu latach*, red. Anna Jach i Michał Kuryłowicz, 2012.
6. Olga Nadszakula, *Kategorie „swój” i „obcy” w rosyjskim myśleniu politycznym*, 2013.
7. Joachim Diec, *Konserwatywny nacjonalizm. Studium doktryny w świetle myśli politycznej Igora Szafariewicza*, 2013.
8. *Rosyjskie siły zbrojne. Aspekty wewnętrzne i kontekst polski*, red. Anna Jach, 2013.
9. Дмитрий Романовский, Антоний Храповицкий. *философия, богословие, культура*, 2013.
10. Dymitr Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, 2013.
11. *Ценности в политике. Опыт Польши и России*, red. Богдан Шляхта, Анна Ях, 2013.
12. Anna Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy w XX wieku*, 2014.
13. Małgorzata Flig, *Mitotwórcza funkcja kina i literatury w kulturze stalinowskiej lat 30. XX wieku*, 2014.
14. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 1: *Pamięć o przeszłości w idei i kulturze Rosji*, red. Martyna Kowalska i Michał Kuryłowicz, 2014.
15. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 2: *Kontekst polityczny i gospodarczy*, red. Joachim Diec i Anna Jach, 2014.
16. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 3: *Na wschód od linii Curzona. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, red. Renata Król-Mazur i Michał Lubina, 2014.
17. Elżbieta Żak, *Mieszkańcy rosyjskiej świadomości zbiorowej XX i XXI wieku. Bohater kryminalistów Aleksandry Marininej i Borysa Akunina*, 2014.
18. Michał Lubina, *Niedźwiedź w cieniu smoka. Rosja-Chiny 1991-2014*, 2015.
19. Michał Kuryłowicz, *Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji*, 2015.
20. Marta Lechowska, *Teatr misteryjny w kulturze rosyjskiej*, 2015.

Rewolucja rosyjska

Spuścizna

„Implementacje strategii” zmiany

Poddając ocenie transponowanie zdobyczy rewolucji do zmieniających się realiów zarówno sfery wewnętrznej, jak i zewnętrznej państwa rosyjskiego, przyznać należy, że wykazują się one niezwykle elastycznością i trwałością. Zjawisko to związane jest z pragmatycznym podejściem do definiowania obszarów implementacji strategii zmiany od samego początku państwowości rosyjskiej jako Rosji Radzieckiej. One bowiem, obok przebudowy ustrojowej i politycznej, pieriestrojki ideologicznej i transformacji gospodarczej, a także przeobrażeń struktury społecznej i przemodelowywania koncepcji polityki zagranicznej, stanowiły i nadal stanowią fundament konstytuujący dzisiejszą rzeczywistość polityczną Federacji Rosyjskiej i narodu rosyjskiego. Ze wszystkimi tego zjawiska konsekwencjami, zarówno tymi pozytywnymi, jak i negatywnymi. Budują one tożsamość kulturową, która wpływa na percepcję świata zewnętrznego, ale także pozwala odnaleźć się w rzeczywistości zachodzących przemian wewnętrznych.

www.akademicka.pl

